

ПОЛТАВСЬКЕ ОКЛАСНЕ ОБСУДЖЕННЯ
ВСУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
"ПЕРСВЕТА"
ІМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

4

МАТЕРІАЛИ
П'ЯТИХ
ПЕДІВОРІСЬКИХ
ЧИТАНЬ

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

ПОЛТАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ОБ'ЄДНАННЯ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»
ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

4

**МАТЕРІАЛИ П'ЯТИХ
ПЕТЛЮРІВСЬКИХ
ЧИТАНЬ**

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

Полтава - 2001

ББК 63.3 (4 Укр-4 Пол)

П 52

УДК 947.184.3 (477.53)

Полтавська Петлюріана. Число 4. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. — Полтава, 2001. — 216 с.: іл. — [Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка].

Редколегія: **Петро Ротач, проф. д-р. Дмитро Степовик, Тарас Пустовіт, Микола Кульчинський, Віталій Ханко, Олексій Шевченко (США), к.і.н. Віктор Ревегук, Ганна Дениско.**

Мовний редактор — **Ганна Дениско.**

ISBN- 996-95594-8-0

© Колектив авторів, 2001

© Переднє слово **Миколи Кульчинського**, 2001

© Упорядкування **Миколи Кульчинського, Тараса Пустовіта.**

© Обкладинка та художнє оформлення **Оксани Белявської та Валерії Трегубова**, 2001

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

Започаткувавши в Полтаві 1992 року «Петлюрівські читання», ми перш за все ставили собі за мету перебороти той океан брехні про визвольну боротьбу 1917-1921 років, що нею окупаційна московсько-більшовицька влада затопила Україну, аби ні в кого з нас, українців, не зродилася й думка про Незалежність. Особливо російська комуністична пропагандистська машина намагалася спалювати ім'я славного лицаря України, нашого великого земляка, справжнього державного мужа й вождя нації — Симона Петлюри.

Думається, що просвітянам і рухівцям Полтавщини, нашій науковій інтелігенції таки вдалося розвіяти, хай і не повністю, підступні й нищі, безмір лукаві колоніальні міфи та стереотипи, насаджені нам, українцям, зокрема полтавцям, московськими окупантами.

Здавалося, що, здобувши омріяну віхами Незалежність, Українська держава подбає про славних своїх синів, і в Полтаві постане пам'ятник великому Отаману, з'явиться вулиця його імені. Ми сподівалися, що постать С.Петлюри, його жертвна й мужня діяльність стане для тисяч молодих людей взірцем того, на яких саме цінностях будувати власне життя. Що з'являться фільми про Українську революцію, у горнилі якої переплавлялися долі мільйонів українців і де безмежна жертвність задля України межувала із зрадою і підлістю, а велич духу, безмірний героїзм — із нашим вічним прокляттям — малоросійщиною та жлобським «моя хата скраю».

Та не так сталося, як гадалося. Для посткомуністичної номенклатури й породжених нею скоробагачків-олігархів із їхніми бізнес-партіями українські ідеали й великі сини України такі ж далекі й чужі, якими вони були для них за російської комуністичної влади. Тож на десятому році Державності нам і далі своє робить.

Попри все українська молодь мусить знати про велич і красу подвигу творців України. Усе те сміття, яке за роки Незалежності спливало на поверхню нашого суспільства, шезне у вирі справжнього

життя, істинних, некон'юнктурних цінностей.

Ще одним каменем у підвалини справжності, нейтралізації потворності суспільного розвитку є і це видання П'ятих Петлюрівських читань «Полтавська Петлюріана», присвячене 10-й річниці здобуття українцями Державності. Я переконаний, що час поділу й розбрату в лавах патріотів минає. Український народ із надр своїх породив нового державного мужа. Можливо, і вбивство незабутнього Вячеслава Чорновола, котрий так безмежно любив свій народ, без суєслив'я, без зайвого епатажу й патріотичної тріскотні всім своїм життям прокладав йому шлях у майбутнє, пришвидшило становлення як провідника народної сили, виразника одвічних народних прагнень — Віктора Ющенка. Сьогодні ми ще маємо чимало загроз нашому українському шляхові. Мусимо знайти відповіді і на процеси глобалізації, і на прагнення Росії, яка, захоплюючи наші підприємства, і дотепер не здатна відмовитися від своїх імперських намірів, бажання перетворити Україну на свою маріонеткову державу. Мусимо й далі плекати національну свідомість українського народу, бо, як писав Симон Петлюра, «ніякі спроби не допоможуть Москві ненаситній у її справі загарбницькій. Нема тої сили, яка переможе свідому себе націю, нема того чину, який примусить воскреслу Україну вернутися до ярма старого ганебного». І ще одна цитата: «Перед нами великі завдання суспільного й державного будівництва, і кожен повинен оддати волю, душу й руки на службу цьому ділу. Ми повинні віддати на це всю енергію. Година повинна бути в нас за день, день за місяць, бо тільки таким чином досягнемо своєї мети».

Чи не до нас звернені ці слова?

І на завершення хочеться щиро подякувати голові ВУТ «Просвіта» Павлові Мовчану та багатьом незнайомим українцям за межами України, чії пожертви, зібрані паном Олексієм Шевченком, зробили можливим це видання. Уклін Вам йизький!

*Микола КУЛЬЧИНСЬКИЙ,
голова Полтавського обласного
об'єднання Товариства «Просвіта»,
народний депутат України.*

ПОЛЕГЛІ НА ІСТОРИЧНІЙ ДОРОЗІ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

Д-р Ю. ВАССИЯН про С.Петлюру і Є.Коновальця

*На шляхах вигнанщини вони жили щоденним
хлібом рідного духу, а цей давав силу писати
на скрижалях їхнього життя спільну заповідь.*

Ю.Вассиян

Усе, що писалося про Симона Петлюру в діаспорі протягом багатьох десятиліть (книжки, статті, наукові розвідки, мемуари тощо), вартє того, щоб бути зібраним у багатотомному виданні. Це дало б змогу для узагальнень і висновків та історично правдивої інтерпретації людей і явищ, пов'язаних з боротьбою за Українську Державність.

Серед численних діаспорних публікацій на тему визвольних змагань за участю Симона Петлюри і Євгена Коновальця залишається маловідомою блискуча філософська доповідь такого ж маловідомого у нас філософа, публіциста й ідеолога українських націоналістів д-ра Юліана Вассияна, виголошена в Чикаго 1950 року в річницю загибелі Петлюри і Коновальця. Після смерті автора ця праця була опублікована в 1-у томі його «Творів» (Торонто, 1972) під назвою «В річницю... Дві постаті — Симон і Євген». Автор поставив поряд Петлюру і Коновальця як «зримих титанів і духу багатирів», «найближчих нашому серцю» українських патріотів, що кликали «віддано жити, життя творити і духа багатити».

Для України обидва вони — «світло однієї ідеї», і це світло, був певний автор, «не роздвоїть і не розпорозить уже ніхто».

Коротко про автора.

Д-р Ю. Вассиян (1894-1953), український науковець, публіцист, одна з найбільш помітних постатей в історії українського національного руху, походить із Галичини. У кількох європейських

життя, істинних, некон'юнктурних цінностей.

Ще одним каменем у підвалини справжності, нейтралізації потворності суспільного розвитку є і це видання П'ятих Петлюрівських читань «Полтавська Петлюріана», присвячене 10-й річниці здобуття українцями Державності. Я переконаний, що час поділу й розбрату в лавах патріотів минає. Український народ із надр своїх породив нового державного мужа. Можливо, і вбивство незабутнього Вячеслава Чорновола, котрий так безмежно любив свій народ, без суєслив'я, без зайвого епатажу й патріотичної тріскотні всім своїм життям прокладав йому шлях у майбутнє, пришвидшило становлення як провідника народної сили, виразника одвічних народних прагнень — Віктора Ющенка. Сьогодні ми ще маємо чимало загроз нашому українському шляхові. Мусимо знайти відповіді і на процеси глобалізації, і на прагнення Росії, яка, захоплюючи наші підприємства, і дотепер не здатна відмовитися від своїх імперських намірів, бажання перетворити Україну на свою маріонеткову державу. Мусимо й далі плекати національну свідомість українського народу, бо, як писав Симон Петлюра, «ніякі спроби не допоможуть Москві ненаситній у її справі загарбницькій. Нема тої сили, яка переможе свідому себе націю, нема того чину, який примусить воскреслу Україну вернутися до ярма старого ганебного». І ще одна цитата: «Перед нами великі завдання суспільного й державного будівництва, і кожен повинен оддати волю, душу й руки на службу цьому ділу. Ми повинні віддати на це всю енергію. Година повинна бути в нас за день, день за місяць, бо тільки таким чином досягнемо своєї мети».

Чи не до нас звернені ці слова?

І на завершення хочеться щиро подякувати голові ВУТ «Просвіта» Павлові Мовчану та багатьом незнайомим українцям за межами України, чії пожертви, зібрані паном Олексієм Шевченком, зробили можливим це видання. Уклін Вам низький!

Микола КУЛЬЧИНСЬКИЙ,
голова Полтавського обласного
об'єднання Товариства «Просвіта»,
народний депутат України.

Петро РОТАЧ,
письменник (Полтава)

ПОЛЕГЛІ НА ІСТОРИЧНІЙ ДОРОЗІ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

Д-р Ю. ВАССИЯН про С.Петлюру і Є.Коновальця

*На шляхах вигнання вони жили щоденним
хлібом рідного духу, а цей давав силу писати
на скрижзях їхнього життя спільну заповідь.
Ю.Вассиян*

Усе, що писалося про Симона Петлюру в діаспорі протягом багатьох десятиліть (книжки, статті, наукові розвідки, мемуари тощо), варте того, щоб бути зібраним у багатотомному виданні. Це дало б змогу для узагальнень і висновків та історично правдивої інтерпретації людей і явищ, пов'язаних з боротьбою за Українську Державність.

Серед численних діаспорних публікацій на тему визвольних змагань за участю Симона Петлюри і Євгена Коновальця залишається маловідомою блискуча філософська доповідь такого ж маловідомого у нас філософа, публіциста й ідеолога українських націоналістів д-ра Юліана Вассіяна, виголошена в Чикаго 1950 року в річницю загибелі Петлюри і Коновальця. Після смерті автора ця праця була опублікована в 1-у томі його «Творів» (Торонто, 1972) під назвою «В річницю... Дві постаті — Симон і Євген». Автор поставив поряд Петлюру і Коновальця як «зримих титанів і духу багатирів», «найближчих нашому серцю» українських патріотів, що кликали «віддано жити, життя творити і духа багатити».

Для України обидва вони — «світло однієї ідеї», і це світло, був певний автор, «не роздвоїть і не розпорозить уже ніхто».

Коротко про автора.

Д-р Ю. Вассіян (1894-1953), український науковець, публіцист, одна з найбільш помітних постатей в історії українського національного руху, походить із Галичини. У кількох європейських

університетах здобув він ґрунтовну освіту, знав кілька мов, свої праці писав також німецькою. Був співзасновником Легіону українських націоналістів у Празі, а потім і членом-засновником ОУН на Конгресі українських націоналістів у Відні (1929). Ця діяльність не минула для нього безкарно: кілька років сидів у польській та німецькій (під час Другої світової війни) в'язницях. Боляче сприйняв він розкол ОУН в 1940 р., але став на бік полковника Андрія Мельника і залишався вірним йому до кінця. Теоретичні статті друкував у журналі «Розбудова нації». Д-р Вассиян опрацював у науковій формі основні засади ідеології українського націоналізму, показав її безпосередній зв'язок з духовністю української нації. Серед його численних праць такі: «До головних засад націоналізму», «Ідеологічні основи українського націоналізму». Його називали «великою постаттю українського націоналістичного руху», «гігантом живого слова як інструменту для глибини думки» (З.Книш).

1950 року Юліан Вассиян переїхав до США і в Чикаго 3 жовтня 1953 р. помер. Творча спадщина мислителя і публіциста, як гадають, могла б уміститися в 10 томів.

Повернемося тепер безпосередньо до нашої теми й розглянемо згадану працю д-ра Вассияна. У друці доповідь зайняла 24 сторінки, стиль її, як і належить, емоційно-публіцистичний, початок нагадує віршовану прозу.

«Чарівна Батьківщина наша — благословенна ласкою високого неба і — беззахисна на землі. Відкрита для вітрів Сходу, безборонна на Захід, золотом нив простелена на Північ, звідки рушиться і звалиться на неї найлютіша завірюха, записана в пам'яті прадідів і внуків», — такий постичний заспів цього есею, в якому потім розкриються гіркі сторінки української історії, щоб на її тлі постали героїчні образи двох її вірних синів, захисників Вітчизни. Заглиблюючись в історичні пласти рідної історії, автор висловлює упевненість, що народ-автохтон «вкорінений у неї, немов дерево, і ніяка буря його не вирве». Вороги ж робили все, щоб Україна позбулася власного імені й не могла «пишатися знаками давньої слави». Усі вороги України «сходилися на одній думці: зробити її безіменною, переназивати її та, немов окраєць якийсь, долучати її до своїх державних просторів». Славне ім'я України, говорив доктор

Вассиян, не давало спокою загарбникам, воно «залізом пекло їхню жадібну і мстиву душу».

Але «воскресні сили» українського народу завжди перемагали, і Україна, «прекрасна діва степова», відроджувалась «в красі минулих віків і грядущих надій». Проте воскресіння самого по собі не буває. З полону неволі її звільняли лицарі «у шоломі і з мечем» або Бояни, як Шевченко, що «словом віщим будив «мертвих, живих і ненарождених». Душі цих лицарів, каже д-р Вассиян, освячувала «звучність рідного слова», котре «не передається нікому, хто не здібний бути **дружинником і лицарем своєї землі**. І тільки тому дає вона свою красу і славу, своє добро і багатство, хто в її оборону відважний підняти руку...». І хоч він спершу один, та негайно гуртується навколо нього «молода рать вершників» — на підмогу в боротьбі з потворою, «страшним змієм», що здавна заповзає в нашу «соняшну землю», щоб напитись «її гарячої крові і вбити душу».

Неважко здогадатись, якого «сучасного змія» мав на увазі автор. Це він «поглинув життєве жниво не однієї землі і стравив кровну спадщину не одного племені», його породу визначає «панування, влада — холодна, жорстока, безмежна». Страхітливий образ «червоного гада» є пересторогою й нині, хоча за теперішніх історичних умов він ніби поміняв свій колір.

Історія взаємин, а точніше змагань України з північним сусідом, сягає давніх часів і завжди мала «характер протилежності між ідеалом свободної людини-особи і рабством безособової людської маси». Хибний крок Хмельницького розвінчав Т. Г. Шевченко, котрий уособив добу національно-духовного пробудження. Далі були Крути. «Україна вважає цей день воскресінням і першим хрищенням лицарської чести нового воїнства свого» — це рядок із виступу д-ра Вассияна. Це була перша «світла жертва», а «останнім зусиллям нездоланного духа», епілогом воєнної епопеї доби Української революції став Базар. «Між Крутами і Базаром, — каже автор, — замкнулась дорога воєнного походу, вистелена червоною китаюкою». На цій дорозі були і ті двоє, що «готовили прихід нового дня» — Петлюра і Коновалець. Це вони «спільним боем увіходили в Київ» і «**не вийшли з нього з різними думками**». І у вигнанні вони жили «щоденним хлібом рідного духа», що й давало їм обом «писати на

скрижальх їхнього життя спільну заповідь». Це та заповідь, що «не наказує вмирати, але кличе **відданню жити, життя творити і духа багатити**». Обидва вони — Петлюра і Коновалець — чолові постаті великої «Доби Зриву, Державного Відродження», «зримі титани». Мусили б бути вони в національному Пантеоні чи «величному Храмі», без чого, каже філософ, «нема націй», але Україна не могла спорудити **єдиного Пантеону**: «мстиві вороги ламали хрести, розкопували могили і викидали святі кості». Збереглися лише могили українських лицарів на чужині. Та й звідти вони стали видні «на обрії цілої України **світлом однієї ідеї**». Цього світла не затьмарити ворогові. Він лише показав, «кого найбільше боявся і через чий серця найглибше цілив у живу душу народу».

Та даремно. Два лицарі, Симон і Євген, як їх любовно називає автор, відвернули небезпеку безслідного загину України. Вони здійснили «прорив на поверхню історії» України, і це визначається філософом як справжнє диво. «Рішучий проти мечем вузла неволі аж до його Переяславського зав'язу привернув українському самопочуттю його **національну природність** в образі державної суверенності». І це був поштовх до пробудження українського народу як державної нації. Та духовний порив в його активній дії не сприйняли найширші маси, він захопив лише малу частину суспільства. Та малочисельна горстка не могла звершити справу, яка була під силу «великому, вповні дозрілому для великого чину народу». І хоч «пробоеві лави Петлюри і Коновальця» сам-на-сам стояли муром проти ворога і «творили перший стан нового лицарства», але їм, каже автор есею, «було призначено **полягти смертю невідомого в світі воїна**, того, що перший перегородив дорогу ворогові всього людського». Вони перші підняли меч на захист «землі, народу і держави», тому є «найяскравішими представниками духовного виростання в рідному середовищі». Аналізуючи трагічні події минулого, д-р Вассиян нагадує про сучасну (1950 рік!) загрозу «червоного хана» й закликає Захід «розглянутись у терені ворожих і своїх сил».

Петлюра і Коновалець — оборонці української ідеї, тому-то ворог і вдарив у «серце оборони». «Невже це правда, — питає автор, — що, крім тих двох, нікого не було більше на варті і ворог по трупах

мертвих сторожів перейшов нездобутий Рубікон, увійшов у душу і посіяв там своє зерно смерті?». Ні, пам'ять про двох героїв мусить допомогти очистити «потопане право людської гідності» і вірою в себе «поновно його розвинути». Автор переконаний, що «Український Титан-Прометей» живий і сам себе розкує, стане на своїй скелі, повернеться на всі чотири сторони світу і провістить чотири заповіді своєї віри:

Людина — орач на вічній землі;

Народ є сівач, що йде за плугом часу;

Світ — то Божа земля;

Бог — дійсна міра добра і правди.

Людина, народ і світ — одна дорога, на якій вмирають лише ті, що хочуть поспіхом її перейти, а живуть усі ті, що нею так довго йдуть, «аж самі засіяються для живої вічності». Обидва вони — і Симон, і Євген — «у ній посіялись і для неї — для дороги».

Думка мислителя знову звертається до України, що бачиться живою дорогою «на грані пропастей, смерті і небуття». «У ніч світової темряви хай же горить твоє серце і так жертвовно світять пожертвенними зорями Твого рідного неба, аж роз'ясниться... у **Божий день**».

Минули десятиліття, і Україна діждалася «Божого дня» — Дня вимріяної і вибореної Незалежності. Ідеї, посіяні і відстоювані з мечем в руках Петлюрою і Коновальцем, іншими борцями, поступово стають реальністю. Посвітлів «червоний Схід», хоча темрява повністю ще не розвіялась. «Те, що ми збереглись духовно перед впливом азійських орд, — підсумовує д-р Вассиян, — найсильніший доказ нашого західництва». Це один із сучасних державних орієнтирів. Але якому жорстокому випробуванню піддається наше прямування до Європи з боку «кочових стихій азійського номадства», за термінологією автора есею! І хоч «червоний хан» ніби відступив у тінь, та його замінила нова імперська ідея — «союз братських народів», не менш небезпечна, ніж оте «азійське номадство». Та, можливо, ще більшу небезпеку для української державності таїть у собі «взаємне нищення себе», про що нагадував ще півстоліття тому д-р Юліан Вассиян. Час, що минув відтоді, на жаль, вніс мало змін у психологію української душі, і самоїдство стало тепер ще

очевиднішим. Ми досі не виробили навіть одностайного погляду на діяльність вірних синів України С. Петлюри і Є. Коновальця. У цьому плані твір д-ра Ю.Васисяна і думки, висловлені в ньому, залишаються актуальними, корисними для самопізнання і розуміння української історії.

Травень 2001 р.

Олексій ШЕВЧЕНКО,

громадський і освітній діяч, член

Братства св. Андрія при Церкві-пам'ятнику

в Бавінд-Бруку (США)

СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ ПЕТЛЮРА (У ПРОФІЛЬ)

... Мчало «розлогими стенами життя»... проминали дні, «як буйногриві місяці» ... пропливали роки, як гордовитозадумані кораблі...

... Мчало життя невпинно вперед, щоб наздогнати століттями втрачену волю... Було багато днів, місяців, років, наповнених невтомною працею... невсипущою боротьбою за краще майбутнє свого народу...

... І був такий травневий день, по вінця виповнений буйністю життя, пташиного співу, солодких мрій, сміху, радості і... раптом весняне повітря пронизав свист кулі, другої... сім їх, які примусили невинну людину захлинутися власною кров'ю, ... сім диявольських куль, які зупинили фізичне життя...

І раптом в уяві все завирувало, збилось до купи і давить важким тягарем...

... Виникає безмежно сильне бажання не вірити дійсності, не чути пострілів, але... вхопити в свої долоні момент, якраз перед тим, коли ще билось рівномірним ритмом серце Вождя..., коли існувало фізично творче, велике життя великої людини... вхопити його і тримати вічно, тримати цупко, наперекір абсолютній змінності... Але життя і дійсність сильніші за наші бажання, тіло вмерло, і акт розлуки його з душею переведено у формі похорону і панахид...

... Бог зі своєї ласки подарував українському народові 122 роки тому Великого провідника, ім'я якому Симон Васильович Петлюра...

... Диявол своєю московською кривавою рукою 75 років тому на вулиці Парижу від нас його забрав... Ми погоджуємося з фактом, що С.В.Петлюра як фізична одиниця на цьому світі не живе... Однак акт смерті оцінюємо, як жертву Богові від цілої української нації. Можливо, в цьому захована глибина могутності нашого Творця. Можливо, в цьому криється тасмниця попередження й перестороги, щоб ми як народ краще шанували своїх справжніх провідників.

Можливо, в цьому криється таємниця кари на український народ — за ті всі внутрішні чвари, братовбивства й міжусобиці, які лягли плямою крізь нашу історію ще з княжих часів. У висновку — акт трагічної смерті Вождів нації — це Божа кара, пересторога нашому народові... Тому пригадувати день смерті вождя треба з глибокою серйозною заставою оцінки подій, з проведенням певних заходів, щоб подібне не повторилося...

... В чому ж полягає геніальність постаці С.В.Петлюри? Велич і могутність Його в тому, що Він ще й сьогодні виразно промовляє до нас зі сторінок славної історії словами: «В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, в її неминучості ми переконані»... і далі «своє бажання і свою волю бути господарем власної землі український народ тепер твердо виявив»... і далі «не марнотратним, не яловим повинно бути життя нашої еміграції...», а повним глибокого змісту та корисних наслідків для Рідного краю... і далі «Держава вища від партії — нація вища над класи».

Читаючи це все, глибоко вдумуючись в Його бездонні думки як журналіста і політика, ми ясно бачимо Його у виразно означеному місці як інтегральну частину тягlosti історії українського народу..., якраз з цієї перспективи ми і можемо оцінювати Симона В. Петлюру очима нового покоління. Його слова, як слова з Євангелії, можна повторювати не лише щорічно, в річниці Його народження чи смерті, але щодня, і з кожним разом можна знайти в них щось нове — бо глибина Його думок безмежна! Те, що вийшло з вуст генія, залишається безсмертним.

Оцінюючи постать Петлюри — як особи, можна знайти безліч шляхотних, ясно окреслених прикмет Його індивідуальності. Вони по-різному виявлялися у процесі Його дії як громадянина, журналіста чи державного провідника. Це, в першу чергу, був справжній Вождь. Оскільки справжні Вожді-провідники з'являються дуже рідко — часом проходять цілі століття страждання народу, щоб нарешті Бог нагородив Його своєю ласкою...

Петлюра був глибоко політично зрілою людиною. Він не став жертвою тодішньої революції крайньо лівого соціалізму. Він чітко і однозначно став віч-на-віч на прохороняти найчистіші ідеали людства. Зрозумів, що майбутність добробуту людини лежить у першу чергу в її національній незалежності, і що лише це і є єдина дорога до

правдивого і тривалого миру, бо кожна людина чи нація має право жити власним життям, яке полягає в її добробуті і пошані до інших людей чи націй...

Ось у чому полягає націоналізм С.В.Петлюри, чи фактично український націоналізм.

Політична далекозорість С.В.Петлюри полягає в умінні відрізнити головне від другорядного, в умінні визначити головного, найнебезпечнішого ворога — у цьому випадку Москву.

Осмилюючи думки Симона В.Петлюри, студіюючи Його діяльність, Його рішення як секретаря військових справ, голови Всеукраїнської спілки земств, Головного Отамана Військ УНР і Голови Директорії, бачимо, як золотою послідовною ниткою через усе Його громадське, політичне, особисте життя проходить одна провідна думка, одна мета, одна ідея. Це ідея Української державної незалежності нової доби. Ця мета — це довершення національного чину у формі модерної народної республіки.

Українська нація пережила на своєму шляху різного роду трагічні хвилини. Але найганебнішою, найтрагічнішою хвилиною в її існуванні залишився момент вироку над убивцею Симона Петлюри у формі відшкодування вдові Петлюри у висоті одного, дешевого французького франка... Це не лише парадокс, не лише диявольський регіт насолоди московського демона — це національна трагедія. І трагедія не лише України, але й Франції і цілого вільного світу.

Українська нація осиротіла, українська нація збідніла не на один дешевий франк, а на ціну волі, символом якої був і залишається Симон Петлюра.

Його життя, Його праця створили колосальні підвалини, на яких можна будувати хмародери сили й могутності української душі, яка могла б подолати всі перешкоди будь-якого характеру.

Перед нами життя, перед нами дух творчості, перед нами назавжди — велетень української душі: вічно живий і непереломний Симон Васильович Петлюра!

Травень 2001 р.

*Алла КИРИДОН,
кандидат історичних наук,
Петро КИРИДОН,
кандидат історичних наук (Полтава)*

ВЗАЄМИНИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ З МАСОНАМИ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Незважаючи на те, що в останні роки постать Симона Петлюри опинилася під посиленою увагою дослідників, що дозволило позбутися безлічі фальсифікацій його біографії, ще й нині залишається чимало «білих плям» в історії життя і діяльності цієї непересічної людини. Навколо них точаться гострі дискусії, що дозволяє науковцям поступово відтворювати історичну правду. До подібних проблем належить і питання про участь С.Петлюри в діяльності таємних товариств, які об'єднували представників масонів.

Масонство, або франкмасонство (англ.: mason — каменярь, муляр; франц.: franc-maçonnerie — вільне мулярство) зародилося як релігійно-етичне вчення космополітичного характеру. Першими масонами стали об'єднані в цехи каменярі середньовічної Європи. Метою масонських груп (лож) проголошувалося моральне вдосконалення людства на ідеалах братерства, взаємодопомоги, рівності і вірності [5; т.4; С.1486]. Рух мав універсальний планетарний характер і прагнув утворити всесвітнє братство, мало турбуючись про національні відмінності між людьми. Завданням громадян масони вважали участь у будівництві світового храму, архітектором якого є «Великий будівничий» — творець усього ладу в природі.

Оскільки з часу свого зародження (вчені називають різні роки з кінця XIII до початку XVIII століть) масони постійно брали участь у революційно-визвольних рухах, вони вдавалися до конспірації своєї діяльності. Тому масонські ложі, які постійно мали неоднорідний соціальний склад, з часом набули справді міфічної втаємниченості, і поволи за ними закріпився ореол містицизму. У XVIII - XX століттях масонські ідеї набули надзвичайної популярності серед духовної та

політичної еліти Західної Європи. Своєрідна мода на масонство зумовила членство в ложах таких видатних осіб, як, наприклад, М.Ф.А.Вольтер, Д.Вашингтон, В.А.Моцарт, Й.В.Гете, Р.Бернс, Л.ван Бетховен, А.М.Б.Стендаль, Ш.Фур'є, О.Вайльд, Марк Твен, Д.Р.Кіплінг, Р.Тагор, А.Флемінг, Д.Ф.Рузвельт, С.Альєнде, Н.Паганіні та ін. [6; С.9].

В Україну вчення масонів прийшло в другій половині XVIII-протягом XIX ст. із Західної Європи, через Польщу, а також із Росії. Важливо зауважити, що в Польщі масонство мало на той час яскраво виражені політичні мотиви, тоді як у Росії воно ще було відносно віддаленим від питань зміни влади. Тож український рух «вільних каменярів» поєднував впливи польсько-західноєвропейського (опозиційного до режимів) і російського (лояльного) масонств, що спричинило суперечливий загалом зміст і характер діяльності масонів в Україні. Разом з тим, тут масонство мало тенденцію до посилення його ваги в історії розвитку суспільних ідей [7; С.314]. Національні й соціальні протиріччя в цих землях Сходу Європи спрямовували масонство як складову громадського життя в русло політики, причому, як правило, з національним підтекстом.

На початку XX століття в Україні швидко визрівала революційна ситуація, що позначилося на активізації та радикалізації масонського життя. Таємні організації почали об'єднуватися у Велику ложу України, формування якої завершилося в роки Української революції. Тоді ж поживали зв'язки українців із зарубіжними масонськими центрами, мова заходила про координацію зусиль масонів у європейському, а то й міжнародному масштабі.

У ті роки «вільними каменярами» стали такі помітні діячі, як М.Василенко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Науменко, А.Ніковський, В.Прокопович, П.Скоропадський, М.Стебницький, П.Холодний, В.Чехівський, Л.Чикаленко та інші, хто незабаром опинився на чолі революційних визвольних змагань [6; С.117-123]. За нашими підрахунками, із 93 членів першого складу Української Центральної Ради [4; С.206-208] щонайменше 15 чоловік належали до різних масонських таємних організацій. Отже, за умов протистояння революції і контрреволюції

масони ясно відреагували на гостру потребу визначитися у ставленні до суспільних процесів і зайняли переважно «ліві» позиції [2; С. 144].

Оскільки в більшості своїй масони належали до різних політичних партій, то через особисті масонські зв'язки і співпрацю в ложах вони одержували шанс сприяти політичній консолідації антисамодержавних демократичних і національних сил. Це перетворювало масонство на дуже важливий чинник революції.

Згідно з даними О.Крижановської, С.Петлюра оформив своє членство у «Великій ложі» (заснована в Києві 1900 або 1902р.) і в ложі Святого Андрія Первозваного (виникла в Києві 1910р.) [6; С. 117, 118], але про дату вступу нам нічого не відомо. Сам Головний Отаман жодного разу не заявляв про належність до ложі масонів. Взагалі, масони складу своїх лож намагалися не повідомляти. Але сучасники Петлюри наголошували на його масонстві як на доконаному факті, хоча посилалися переважно на опосередковані джерела. Так, П.Христюк указував на відповідні заяви С.Моркотуна — одного з керівників ложі Святого Андрія Первозваного, секретаря гетьмана П.Скоропадського [9; Т.2; С. 92]. Сам С.Моркотун оприлюднив факт масонської приналежності Петлюри в емігрантській пресі в Парижі, а В.Винниченко, скориставшись цим, виділив навіть деякі подробиці, розповівши, як його колега по Директорії на колінах приймав присягу на вірність «гросмайстру» ложі, який, зрештою, вигнав його з ложі за вчинки, неузгоджені з масонським керівництвом. В.Винниченко обстоював думку про те, що масонська ложа постійно впливала на політичну поведінку Головного Отамана, який, скажімо, знаючи, де ховався гетьман П.Скоропадський, не заарештував його через заборону з боку масонів [3; С. 163-165]. Аналогічні дані коментує також М.Шаповал, про це твердять інші свідки тогочасних подій [8; С. 570].

Відзначимо, що Симон Васильович не спростував сказаного вище. Однак і сьогодні більшість істориків віддає перевагу замовчуванню цього факту або залишає його без коментарів.

Нам удалося виявити документи, які дозволяють пролити бодай трохи світла на цю дискусійну тему і з'ясувати мотиви, якими керувався в тих обставинах С.Петлюра. У Центральному архіві

Служби безпеки України зберігається багатотомна справа з матеріалами судового процесу, який відбувся 1921р. в Києві у великій залі Пролетарського будинку мистецтв. На лаву підсудних тоді кинули членів колишнього уряду Української Народної Республіки і керівників Української партії соціалістів-революціонерів. У розпорядження слідчих органів потрапили матеріали листування С.Петлюри з французами П.Галіпе і Ж.Пелісьє, помітними діячами франкмасонської ложі в Парижі, а також відповідні свідчення кількох звинувачуваних.

Ці документи (думку про те, що їх могли сфабрикувати чекісти, ми відкидаємо хоча б тому, що Петлюра не заперечував оприлюднених фактів, а також з урахуванням того, що в 1921р. до такого гатунку фальшивок більшовики ще не навчилися вдаватися) дозволяють нам зробити деякі узагальнення щодо співпраці С.Петлюри з масонами.

Так, із матеріалів судової справи впливає, що 25 серпня 1918р. Петлюра вступив до Великої світової франкмасонської ложі [1; Т.2; С. 18, 53]. У вересні того ж року генеральні збори франкмасонів Франції делегували в Київ П.Галіпе для створення, при сприянні С.Петлюри, великої (об'єднаної) генеральної масонської ложі в Україні. Незабаром цей посланець став, по суті, посередником у спілкуванні Петлюри з масонами — представниками країн Антанти. П.Галіпе підготував необхідну документацію і провів організаційну роботу для визнання української ложі Радою Ордену франкмасонів у Парижі.

Значну активність щодо стану справ в Україні виявляв і Ж.Пелісьє. І вересня 1919 р. він надіслав С.Петлюрі лист, у якому називав його президентом і запевняв у підтримці в боротьбі з «польськими і московськими реакціонерами» [1; Т.2; С. 54].

Далі француз переходив на суто дипломатичні питання. Негативно оцінюючи роботу представника УНР на Паризькій мирній конференції Л.Тишкевича, Пелісьє наполягав на якнайшвидшій заміні останнього на згадуваного масона П.Галіпе — «дипломата великої марки, котрого ... починають цінувати» і який є товаришем Петлюри «з давніх пір». Пелісьє пропонував: «Було б бажано, щоб

Галіпе був призначений Вами міністром іноземних справ» [1;Т.2;С.55-56]. Як бачимо, протягом року (з серпня 1918 по вересень 1919 р.) стосунки між українськими та французькими масонами в особі названих діячів зайшли достатньо далеко.

Однак відповідь на цитований лист, яку дав Головний Отаман, показує високий рівень розуміння важливості державних інтересів, якими Петлюра на збирався поступатися заради масонських взаємин. Він практично зігнував зухвалу пропозицію про призначення іноземця Галіпе на посаду міністра суверенної УНР. Але разом з тим Симон Васильович розумів, що зв'язки з масонами в такій впливовій країні, якою була на той час Франція, можуть сприяти в порятунку української справи на міжнародній арені. Активно працюючи на різних дипломатичних рівнях, керівництво УНР прагнуло не лише заручитися військовою та фінансовою допомогою європейських держав у непосильній війні проти більшовиків і Денікіна, а й досягти визнання України як незалежного політичного утворення. Тому допомога з боку масонів, що була цілком реальною завдяки їхньому потужному лобі в парламентах країн-членів Антанти, які в ті дні проводили мирну конференцію в Парижі і ділили повосенню Європу, могла б відіграти чи не одну з ключових ролей у складному хитросплетінні міжнародних протиріч.

Саме тому, вочевидь, С.Петлюра далі в листі палко запевняв «брата» Ж.Пелісьє у справжній прихильності і готовності співпрацювати далі. У посланні, зокрема, говорилося: «Наш народ повинен буде принести величезні жертви заради нашої спільної мети. Ми впевнені, що всі ті, хто вірить ще в право і справедливість — ці вічні істини, зрозуміють нас і допоможуть нам виконати нашу справу, і в момент сильної напруженості я звертаюся до Вас, мій справжній брате, від імені всіх братів Великої Масонської Ложі, прихильних заповітам масонів, і прошу у Вас тільки моральної підтримки. Для нас значно легше буде виконати нашу справу, оскільки наші серця пов'язані солідарністю і братерським союзом» (наш переклад з російського перекладу листа, написаного французькою мовою)[1;Т.2;С.57-58].

Наголосимо, що й пізніше С.Петлюра неодноразово просив

франкмасонів про сприяння в збройній боротьбі УНР проти загартників і дипломатичне її визнання. Однак, як відомо, вирішальної ролі ці намагання голови Директорії не відіграли. Франція як член Антанти зберігала союзницьку вірність Росії і визнавала за нею принцип єдиної і неподільної імперії. Отже, УНР не мала шансів на визнання її юридичної самостійності. Використовуючи весь свій хист політика, С.Петлюра робив те, що від нього вимагав патріотичний обов'язок і зумовлювали конкретно-історичні обставини, а не те, до чого спонукало членство в масонських ложах і близькі стосунки з іноземними товаришами. При цьому Головний Отаман пробував використати всі шанси, вдаючись до компромісів та нестандартних кроків. На нашу думку, саме в такому контексті слід давати оцінку контактам С.Петлюри з франкмасонами, які, на жаль, не принесли очікуваних результатів. Це була поведінка українського державника, який сподівався вивести батьківщину із прірви небуття.

У той же час не відомо жодного історичного факту, який би давав підставу твердити, що масони якимось принциповим чином впливали на політичний курс очолюваної Петлюрою Директорії. Показово виглядає хоча б наведена вище безрезультатна спроба французьких масонів схилити Петлюру до кадрових призначень в уряді УНР.

Проблема, яку ми тут порушили, безперечно, ще далеко не вичерпана, зберігає актуальність і потребує серйозних наукових пошуків з тим, аби нові достовірні дані дали підстави для теоретичних узагальнень і кращого розуміння питання.

Примітки:

1. Центральний архів Служби безпеки України. Справа 69270 фп.
2. Аврех А.Я. Масоны и революция.-М.,1990.
3. Винниченко В. Відродження нації.-Частина III.-Київ-Відень,1920.
4. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник.-К.,1998.
5. Енциклопедія українознавства.-Том 4.-Перевидання в Україні.-Львів,1920.
6. Крижановська О.О. Тасми організації в громадсько-політичному житті України.-К.,1998.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства.-К.,1996.
8. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис.-К.,1999.
9. Христюк П.Замітки і матеріали до історії Української революції.-Прага,1922.

*Володимир МОКЛЯК,
заступник директора Полтавського краєзнавчого музею*

МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ ПЕТЛЮР

Мабуть, немає більш значущої, цікавої і очорнюваної в радянські часи постаті доби Української революції, ніж Голова Директорії, Головний Отаман Військ УНР Симон Васильович Петлюра — ворог номер один радянської влади.

Розуміння його неординарної особистості неможливе без знання історичних коренів його родини. Хто такі Петлюри, звідки пішов їхній рід, яка їхня роль в історії України та Полтавщини? Відповіді на ці та інші питання неможливі без генеалогічного дослідження.

Першим питання щодо вивчення родоводу Петлюр підняв племінник Головного Отамана Військ УНР Степан Іванович Скрипник — майбутній Патріарх Української незалежної Церкви Мстислав I — у статті, видрукуваній 1936 р. у Рівному в збірнику «Волинь Симонові Петлюри» (1976 р. вона була передрукована в часописі «Українське православне слово»). На жаль, авторові не вдалося віднайти ці досить рідкісні видання. Але названу статтю детально опрацював і використав історик Олександр Стовба, який також вивчав родовід Петлюр [1]. Зібрані паном О.Стовбою матеріали були використані і автором цієї публікації.

В основу роботи лягло також видання «Симон Петлюра та його родина» [2], зокрема, статті п.В.Михальчука «Єдина донька Симона Петлюри» [3], п. В.Петлюри «Родина Петлюр» [4], «Некролог Лесі Петлюри» [5]. Саме звідси взято відомості про дружину Симона Петлюри Ольгу та його доньку Лесю (№34), Олександра (№21) та Володимира (№35) Петлюр. Деякі відомості про братів С.В.Петлюри Івана (№18), Федора (№19), Олександра (№21) та ряд інших членів родини взято з інтерв'ю Святійшого Патріарха Мстислава часописові «Українське слово» [6]. Багато відомостей з історії родини містять слідчі справи в архівах Управління Служб безпеки у Полтавській та Чернігівській областях. Обидві ці справи опубліковані п. В.Пашенком і доступні дослідникам [7]. У протоколах допитів, анкетах та інших

слідчих документах збереглося багато відомостей про сестер та племінників С.Петлюри, їхні родини. Ряд відомостей про членів родини містять робота п.Тараса Пустовіта «Симон Петлюра: (Полтавський період)» [8] та опубліковані в третьому випуску збірника «Полтавська петлюріана» О.Лошицьким і В.Коротенком документи з архіву СБУ, серед яких метрична довідка про народження Феодосії Василівни та довідка про смерть Ольги Олексіївни Петлюр [9].

Усі ці та інші знайдені автором матеріали, в т.ч. спогади живих представників родини, і лягли в основу пропонованої увазі читача публікації.

Корені родини Петлюр ховаються за плином часу. Збереглися лише два перекази про походження родини. Перший наводить у своїй праці п. О.Стовба. Цей переказ свідчить, що рід походить з полтавських козаків, які згодом, після скасування полкового устрою, записалися до міщан м.Полтави [10]. Іншу легенду розповів Святійший Патріарх Мстислав. У згаданому вище інтерв'ю він наводить розповідь тітки — Марини Василівни Петлюри, яка, за його свідченнями, займалася генеалогічними пошуками. Вона чула від свого діда, що предком Петлюр був шведський старшина, котрий після Полтавського бою 1709 р. залишився тяжко пораненим, переховувався в одному із сіл Полтавського полку, а згодом одружився з козачкою, започаткувавши таким чином українську родину Петлюр [11]. Яка з цих версій є вірогіднішою, поки що сказати важко. Але в компутах Полтавського полку 1649, 1718, 1721, 1732-1736 років прізвище Петлюр не згадується як серед козаків, так і серед посполитих. Найдавніші ж виявлені на сьогодні письмові згадки про представників родини належать до 1848 р., коли в джерелах згадується ратман полтавської міської думи Петлюра [12].

Знаємо також про три гілки родини, які мешкали в м.Полтаві наприкінці XIX століття. Одна з них жила на Кобищанах, друга на Монастирській, третя на Загородній. Ці відомості співпадають з документальними свідченнями. Так, спочатку батьки, а згодом сестри С.Петлюри мешкали на Загородній вулиці до самого арешту в 1937 р. С свідчення і про проживання в 1943 р. по вулиці Підмонастирській Онисима Захаровича Петлюри.

Власне, стосовно ранньої історії родини Петлюр автор приходить до висновків, аналогічних тим, які зробив п.О.Стовба, доповнивши їх кількома новими ланками.

Необхідно також зауважити, що під час репресій 1930-х рр. були знищені не всі представники родини. Відомо, що в 1943 р. кілька носіїв опального прізвища мешкали в м.Полтаві по вулицях Підмонастирській, 12, Комсомольській 62/59 та Нариманівській. Після 1945 р. одна з гілок змінила прізвище і мешкає в Полтаві досьогодні вже під новим прізвищем. Представники цієї гілки внесені до родоводу під родовим прізвищем. На їх бажання в розпису не наводиться нове прізвище, хоча етимологічно воно пов'язане з історією родини.

Матеріал подано за схемою, яку використовував відомий український генеалог Вадим Львович Модзалевський у своєму «Малороссийском родословнике». Звичайно, ця робота не є вичерпною, багато ще необхідно віднайти, заповнити багато ланок, а можливість така є — справа часу. Тому автор і називає роботу не родоводом, а матеріалами до родоводу і висловлює щирі подяки усім, хто допомагав у зборі та роботі над матеріалом, особливо панові Тарасові Пустовіту за надану ним допомогу.

I

1. Трохим ...?... Народився наприкінці 1780-х - 1790-х рр.; 1848 - ратман міської думи, має більше, ніж трьох дорослих синів (понад 21 рік), один з яких одружений. В тому ж (1848) році звертається з проханням до думи увільнити від обов'язків ратмана через хворобу (астму), але прохання не було виконане. Рік смерті невідомий.

II

2. Костянтин Трохимович. Народився близько 1820-х рр., титулярний радник. Помер 1868 р., до 13 липня, коли Полтавський повітовий суд через «Полтавские губернские ведомости» викликає його спадкоємців для отримання спадку.

3. Василь Трохимович. Народився близько 1820-х рр. Полтавський міщанин, в 1869 та 1870 рр. згадується в «Полтавских губернских ведомостях» як недоплатник державних податків, в 1875 р. там же в судовій справі, яку 9 червня 1875 р. розглядав Полтавський

з'їзд мирових суддів «по обвинуваченню священником Василем Сокологорським» з приводу розтрата 130 рублів сріблом. Мав майно в другому стані Полтавського повіту. Помер після 1875 р.

4. ...?... Трохимович.

5. Павло Трохимович (?). Народився близько 1820-х рр.

Дружина: Ганна (Анна) Чоловська (?). Рік народження невідомий. Походить із священницької родини; після смерті чоловіка постриглась під ім'ям Антонія і перебувала спочатку в монастирях Полтавщини, а згодом стала засновницею та ігуменею Свято-Покровського Теплового монастиря в Криму під Феодосією. Померла в сані схигумені. Рік смерті невідомий. Похована в Тепловському монастирі.

III

6. Іван Васильович. Рік народження невідомий. Полтавський міщанин; володів в м.Полтаві, під монастирем, двором місцем (близько 1050 кв. сажнів) з будинком та іншими будовами. Згадується в «Полтавских губернских ведомостях» 13 серпня 1877 р. у справі виклику спадкоємців після його смерті. Помер в 1877 р.

7. Петро Васильович. Рік народження невідомий. Міщанин. Згадується в «Полтавских губернских ведомостях» в 1869 р. як недоплатник державних податків, в 1875 р. — в справі судового позову за образу. Мав садибну землю 0,5 десятини з будовами на ній при хуторі Василівка в Рунівщанській частині Васильківської волості Полтавського повіту. Помер 26 травня 1882 р.

8. Йосип (Васильович ?).

9. Василь Павлович. Народився на початку 1840-х рр. Жив у Полтаві на Загородній вулиці. Займався кінним промислом. Мав шість пар коней з фаєтонами та візниками. Згадується в «Полтавских губернских ведомостях» в 1881-1883, 1885 та 1886 рр. у списках тих, що кваліфікуються або були обрані в журі Полтавського повіту. Помер в 1909 р.

Дружина: Ольга Олексіївна Марченко. Рік народження невідомий. Козачка, батьки жили в районі Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Заарештовувалася більшовиками незадовго до смерті. Померла 20 січня 1919 р. Похована в Полтаві.

IV

10. Микола Іванович. Народився 1856 р. У 1877 р. викликається через «Полтавськіє губернськіє ведомості» як рекрут на військову службу. Рік смерті невідомий.

11. Олександр Петрович. Народився 1850 р. У 1871 р. викликається на військову службу. Рік смерті невідомий.

12. Гнат (Ігнат) Йосипович. Народився 1858 р. У 1879 р. призивався в рекрути. Рік смерті невідомий.

13. Федот Йосипович. Народився 1865 р. в с.Васильці, неподалік Руновщини нинішнього Полтавського району, мешкав в с.Мар'твці. 1893 р. згадується в справі «позову козака Василя Карнауха на міщанина Федота Петлюру за маетки». Справу 3 серпня мав розглядати Полтавський повітовий суд. Рік смерті невідомий.

Дружина: Олена Андріївна. Народилася 1870 р. Рік смерті невідомий.

14. Анастасія Йосипівна. Рік народження невідомий. Дружина міщанина. Згадується 12 березня 1877 р. в «Полтавських губернських ведомостях». 30 квітня того ж року Полтавський окружний суд мав продавати з публічного торгу належне їй майно в м.Решетилівці Полтавського повіту — двір з будинком, повіткою та іншими будівлями. Рік смерті невідомий.

15. ...?... Васильович. Ім'я невідоме, помер немовлям.

16. ...?... Васильович. Ім'я невідоме, помер немовлям.

17. ...?... Васильович. Ім'я невідоме, помер немовлям.

18. Іван Васильович. Народився в першій половині 1870-х рр. Закінчив сім класів Полтавської духовної семінарії, склав іспити і був прийнятий до Київської Духовної Академії. Підробляв репетиторством. Помер від сухот в 1900 р.

19. Федір Васильович. Народився 1876 р. Навчався в місцевій духовній школі. 1898 р. закінчив Полтавську духовну семінарію, після чого протягом двох років працював учителем у містечку Карлівка Костянтинівградського повіту. 1900 р. вступив до Ново-олександрійського сільськогосподарського інституту, який закінчив через п'ять років, отримавши фах «вченого агронома I-го ступеня». Будучи студентом четвертого курсу, під час канікул офіційно заміщав

полтавського повітового агронома. 3 березня 1906 р. працював земським агрономом Кобеляцького повіту. Перший голова Пригарівського сільськогосподарського товариства. Брав діяльну участь в революційних подіях тих років. Помер несподівано і загадково вночі 5 квітня 1907 р., коли повертався зі сходки Кобеляцької земської управи. Офіційна версія — від удару серця. За рік до смерті одружився, але невідомо, чи лишив нащадків. Похований у м. Кобеляки на Полтавщині.

Дружина: ...?... ...?... ...?... Рік народження невідомий. Донька протоієрея кобеляцького собору, учителька гімназії, а після смерті чоловіка — директор жіночої гімназії у м.Костянтинівграді (нині м.Красноград Харківської обл.). Рік смерті невідомий.

20. Симон Васильович. Народився 10 травня 1879 р. Початкову освіту здобув у церковнопарафіяльній школі. З 1895 р. навчався в Полтавській духовній семінарії, з якої в 1901 р. був виключений за активну діяльність у таємній українській громаді, що складала основу Революційної Української партії (РУП) у Полтаві, членом якої був з 1900 р. Восени 1902 р. через загрозу арешту виїжджає до Катеринодара, де спочатку вчителює, а потім опрацьовує архіви Кубанського Війська. У грудні 1903 р. за участь у діяльності Чорноморської Вільної Громади заарештований. Згодом редагує орган РУП «Селянин» (Львів) та працює в часописі «Вільна Україна» (Петербург), «Украинская жизнь» (Москва), газеті «Рада» (Київ) та інших виданнях. З 1916 по березень 1917 працює у «Союзи земств» — організації, створеній для допомоги фронту, будучи її уповноваженим на Західному фронті. 18-21 травня 1917 р. на Першому всеукраїнському військовому з'їзді обраний головою Українського Військового комітету, а після утворення Генерального Секретаріату Української Центральної Ради став Генеральним секретарем військових справ. Наприкінці 1917 р. вийшов з уряду і виїхав на Лівобережжя, де організовує Гайдамацький Кіш Слобідської України. Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського працює головою Київського губернського земства і Всеукраїнського Союзу Земств. У липні 1918 р. заарештований гетьманською владою. Після чотиримісячного ув'язнення

переїжджає до Білої Церкви з метою організації антигетьманського повстання. У листопаді 1918 р. увійшов до складу Директорії, очоливши армію відновленої УНР як її Головний Отаман. З 11 лютого 1919 р. голова Директорії. Після перемог більшовиків наприкінці 1919 р. виїхав до Варшави. 1920 р. на чолі військ УНР разом з польською армією бере участь в поході на Україну. До 1923 р. на еміграції в Польщі. Наприкінці 1923 р. виїжджає до Будапешта, а згодом до Відня й Женеви, з кінця 1923 р. мешкає в Парижі, керуючи діяльністю уряду УНР в екзилі. На еміграції заснував тижневик «Тризуб». Вбитий на вулиці Парижа 25 травня 1926 р. Похований на паризькому кладовищі Монпарнас.

Дружина: Ольга Опанасівна Більська. Народилася 1885 р. в с. Погреби на Прилуччині. Навчалася в Московському університеті. Одружилася в 1910 р. Померла в 1959 р.

21. Олександр Васильович. Народився 1888 р. Закінчив чотири класи Полтавської духовної семінарії, однак далі обрав військову кар'єру. Закінчив військову школу в ранзі підпоручика. 1914 р., з початком Першої світової війни, мобілізований до російської армії, в якій служив до 1917 р. У добу УНР командував куренем Другого пішого загону, охороняв штаб Головного Отамана, згодом — командир куреня Третьої залізної стрілецької дивізії. В еміграції отримав звання полковника армії УНР. До 1925 р. перебував у Калуші в таборі для інтернованих, залишився жити в Польщі, вступивши на військову службу під іменем майора Хоронського. Служив у гарнізоні м. Вільно. 1939 р., після початку Другої світової війни, переселяється до м. Холм, де одружується. Після наладу Німеччини на Радянський Союз переїздить до м. Рівного, де працює завідувачем господарсько-адміністративного відділу газети «Волинь». З весни 1943 р. переходить на напівлегальне життя, ховаючись від німецьких арештів. Наприкінці 1943 р. переїздить до м. Львова, пізніше до Варшави, Потсдама, Офенбаха, після чого до 1948 р. разом з родиною перебуває в таборі Майнц-Кастен. З 1948 р. — в Пффордгаймі. Після війни проживає в таборах УНРРА та ІРО. 1950 р. переїхав до Канади, де був членом редколегії журналу «Церква і нарід». Помер у Канаді 4 березня 1951 р. у військовому шпиталі «Дженераль» від раку горла.

Похований на цвинтарі Провидіння (Торонто).

Дружина: Ірина Витковецька.

22. Єфросинія Василівна. Народилася у 1890-х рр. Прийняла постриг під іменем черниці Гавриїли у Святопокровському монастирі в Криму під Феодосією. Померла від сухот близько 1918 р. у віці 22-23 роки. Похована поряд з бабусею — схигуменею цього ж монастиря.

23. Тетяна Василівна. Рік народження невідомий. Померла на першому році подружнього життя. Рік смерті невідомий.

Чоловік: Пилип (Павло) Іваненко. Рік народження невідомий. Керував свічковим заводом Полтавської єпархії. Рік смерті невідомий.

24. Мар'яна Василівна. Народилася 1903(?) р. У листопаді 1937 р. мешкала в м. Дніпропетровську. Рік смерті невідомий.

Чоловік: Іван Скрипник. Рік народження невідомий. У листопаді 1937 р. мешкав у м. Дніпропетровську. Загинув у 1944 р. в Югославії під час бомбардування англійською авіацією.

25. Марина Василівна. Народилася 1883 р. в м. Полтаві. Міщанка. Закінчила міське початкове училище. Вперше заарештовувалася ДПУ за звинуваченням у антирадянській діяльності 1924 р. Повторно заарештована постановою прокурора Полтавської області 13 листопада 1937 р. за обвинуваченням у проведенні антирадянської роботи. Одруженою не була. Мешкала в м. Полтаві за адресою вул. Загородня, 20. Розстріляна 19 листопада 1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітована 11 травня 1989 р.

26. Феодосія Василівна. Народилася 23 травня 1886 р. в м. Полтаві. Міщанка. Закінчила міське початкове училище. Вперше заарештовувалася ДПУ за звинуваченням в антирадянській діяльності 1924 р. Повторно заарештована постановою прокурора Полтавської області 29 жовтня 1937 р. за обвинуваченням у проведенні антирадянської роботи. Одруженою не була. Мешкала в м. Полтаві за адресою вул. Загородня, 20. Розстріляна 19 листопада 1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітована 11 травня 1989 р.

V

27. Павло Миколайович. Рік народження невідомий. Міщанин. 1912 р. виключений зі списків виборців до Державної Думи

Російської імперії через відсутність повного масткового цензу. Рік смерті невідомий.

28. Яків Федотович. Народився 1896 р. у с. Мар'ївка. Мешкав у Полтаві за адресою вул. Новопроложена, 13, Шоломка, 5. Помер 4 грудня 1974 р. Похований на єврейському кладовищі м. Полтави.

Дружина: Тетяна Йосипівна ...?... Народилася в 1901 р. Родом з Тернівщини. Жила в Полтаві за адресою: вул. Новопроложена, 13, Шоломка, 5. Померла в ніч з 29 на 30 квітня 1980 р. Похована на єврейському кладовищі м. Полтави.

29. Данило Федотович. Рік народження невідомий. Помер перед початком німецько-радянської війни від туберкульозу.

30. Євдокія Федотівна. Дати народження і смерті невідомі.

31. Кирило Федотович. Рік народження невідомий. Виїхав до Туансе. Рік смерті невідомий. Помер в Туансе.

Дружина: Галина ...?... ..?... Дати народження і смерті невідомі.

32. Ганка (Агафія) Федотівна. Дати народження і смерті невідомі.

Чоловік: Василь Висоцький. Дати народження і смерті невідомі.

33. Вустя Федотівна. Дати народження і смерті невідомі. Своїх дітей не мала. Взяла на виховання доньку брата Кирила Олену.

Чоловік: Семен Іванович Гулько. Дати народження і смерті невідомі.

34. Леся Симонівна. Народилася 25 жовтня 1911 р. В еміграції разом з родиною. Навчалася в паризькому ліцеї «Фенельон», у 1933-1935 рр. — на літературно-науковому факультеті університету м. Бордо (Франція). Померла 6 листопада 1941 р. від туберкульозу. Похована на цвинтарі містечка Камбо ле Бен 28 листопада 1942 р., перепохована поряд з батьком на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

35. Володимир Олександрович. Народився 1942 р. у м. Рівне. Наприкінці 1970-х рр. професор фізики та математики одного з коледжів у Канаді.

36. Степан Іванович Скрипник. Народився 10 квітня 1898 р. у м. Полтаві. Учнем гімназії брав участь у роботі нелегальних гуртків учнівської молоді. 1917 р. призначений дипломатичним кур'єром, згодом старшиною для спеціальних доручень Головного Отамана

Військ УНР. У 1920-х рр. закінчив Школу Політехнічних Наук у Варшаві. Одружився в 1921 р. На поч. 1930-х рр. — секретар гміни в Ланівцях Крем'янецького повіту. В 1930-х рр. депутат польського сейму від Волині. 1942 р. прийняв чернечий постриг, взявши ім'я Мстислава, тоді ж висвячений в сан єпископа. 1947 р. виїжджає до Канади, де обирається Першоієрархом Української Греко-Православної Церкви як архієпископ Вінніпега і всієї Канади. 1949р. очолює Українську Православну Церкву в США. Його зусиллями збудована і урочисто освячена 10 жовтня 1965 р. Церква-Пам'ятник у Бавнд-Бруці. 1969 р. — митрополит, глава УАПЦеркви в Європі й Австралії. 5 червня 1990 р. на Соборі УАПЦ в м. Києві обраний Святійшим Патріархом Київським і Всієї України. Помер 23 червня 1993 р. в м. Гремсбі (Онтаріо, Канада). Похований в усыпальні Церкви Св. апостола Андрія в Бавнд-Бруці (США).

Дружина: ...?... ..?... ..?...

37. Андрій Іванович Скрипник. Народився в 1904 р. Закінчив Харківський ветеринарний інститут, безпартійний. У 1922 р. заарештовувався Полтавською надзвичайкою, але звинувачення не було пред'явлено. 1929 р. завідував Берестівською ветлікарнею. Був одружений. У листопаді 1937 р. мешкав у с. Дмитрівці Дмитрівського району Чернігівської області. Працював ветлікарем. Заарештований 14 липня 1937 р. як родич С. Петлюри та за звинуваченням в контрреволюційній діяльності, проведенні шкідницької діяльності в галузі тваринництва. 2 грудня 1937 р. Особливою Трійкою засуджений до розстрілу. Місце поховання невідоме. 9 березня 1956р. постановою Чернігівського облсуду реабілітований.

Дружина: ...?... ..?... ..?... В 1963 р. мешкала у м. Львові.

38. Сильвестр Іванович Скрипник. Народився 1906 р. в м. Полтаві. Одружився в 1927 р. Після 1917 р. священник УАПЦ. В 1927 р. посланий священником до с. Жоржівка Шишацького району, з 1930 р. — настоятель церкви в с. Мала Перещепина Новосанжарського району. У 1928-1929 рр. брав участь у єпархіальному з'їзді. 1930 р. протягом трьох місяців перебував під арештом за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. З 1931 по 1934 р. — тилополченець у м. Владивостоці. З 1934 р. знову священник у Малій Перещепині. У

1936-1937 рр. працював приймальником пряжі на Полтавській прядильній фабриці. Перед арештом мешкав у Полтаві за адресою вул.Панаса Мирного, пров. Царовського, 12а. Заарештований 6 серпня 1937 р. за звинуваченням у керівництві «революційною повстанською організацією церковників на периферії Полтавської області». Розстріляний у м.Полтаві 19 листопада 1937 р. Місце поховання невідоме. Реабілітований 11 травня 1989 р.

Дружина: Олена Федорівна Богменко. Народилася 1903 р. Вийшла заміж у 1927 р.

39. Валер'ян Іванович Скрипник. Рік народження невідомий. У березні 1929 р. виключений з Полтавської профмедшколи за родинні зв'язки з С.Петлюрою. Неодноразові спроби поновлення результату не дали. 1934 р. переїхав до м.Ромни, де працював діловодом у ветбаклабораторії. У листопаді 1937 р. мешкав у м.Ромнах. Заарештований 14 липня 1937 р. Звинувачувався в тому, що разом зі своїм братом А.І.Скрипником «...проводить шкідницьку роботу, спрямовану на знищення кінського поголів'я.» 2 грудня 1937 р. рішенням Особливої Трійки отримав 10 років ув'язнення, яке відбував в Амурській області. Загинув під час ув'язнення. Дата смерті та місце поховання невідомі. Реабілітований постановою Чернігівського облсуду 9 березня 1956 р.

40. Зінаїда Іванівна Скрипник. За радянської влади була виключена через політичні мотиви з вищого навчального закладу. В листопаді 1937 р. мешкала в м.Дніпропетровську. Загинула разом з батьком 1944 р. в Югославії під час бомбардування англійською авіацією.

Чоловік: Тайко. Відомостей немає.

VI

41. Андрій Якович. Народився 18 березня 1923 р. Учасник Великої Вітчизняної війни. Відомий як художник. Помер 16 травня 1980 р. Похований у м.Полтаві.

Дружина: Тетяна Андріївна. Народилася 24 серпня 1923 р.

42. Марія Яківна. Народилася 4 грудня 1929 р. Померла 14 жовтня 2000 р. Похована у м.Полтаві.

Чоловік: Микола Митрофанович Чвільов. Народився в 1926(?) р. Помер в 1996 або 1997 р.

43. Олексій ...?... (син № 30). Помер в 1992 р.

44. Олена Кирилівна. Виховувалася в родині Вусті Федотівни.

45. Ніна Кирилівна. Відомостей немає.

46. Іван Васильович Висоцький (син №32). Відомостей немає.

47. Антон Васильович Висоцький (син №32). Відомостей немає.

48. Наталія Василівна Висоцька (донька №32). Відомостей немає.

VII

49. ...?... Микитович ...?...

До розпису не увійшли.

1. Харлампій Петлюра. Рік народження невідомий. Згадується в «Полтавских губернских ведомостях» в 1870, 1874, 1876, 1877 рр. з приводу виборів до журі Полтавського повіту. Міщанин, в 1870 р. згадується як купець. У січні 1874 р. Полтавський з'їзд мирових суддів розглядав справу «прохання міщан Семена Василенка та Харлампія Петлюри, щоб закінчити миром їх позов за образу». 12 січня 1876 р. там же розглядається справа «обвинувачення міщанином Харлампієм Петлюрою міщанина Михайла Федоровича за обривування». Рік смерті невідомий.

2. Олександра Петлюра. Рік народження невідомий. Полтавська міщанка. Згадується в «Полтавских губернских ведомостях» 19 січня 1874 р. На 15 квітня цього року Полтавський з'їзд мирових суддів призначив розгляд справи «по обвинуваченню солдатки Парасковії і дочки її Марії Бондаренкових за образу міщанки Олександри Петлюрової». Рік смерті невідомий.

3. Ганна Іванівна Петлюра. Рік народження невідомий. Дружина міщанина. Згадується в «Полтавских губернских ведомостях» 2 липня 1894 р. 28 липня того ж року Полтавський окружний суд мав продавати з публічного торгу право міщанок Устини Іванівни Куликової та Марії Іванівни Климкової на частину нерухомого майна — 0,5 десятини землі з садибою та прибудовами, яке перебуває в спільному володінні з Ганною Петлюровою і знаходиться в м.Полтаві, другої частини, на Кобишанах. Рік смерті невідомий.

4. Февронія Митрофанівна Петлюра. Народилася 1883 р., у 1943р. мешкала в м.Полтаві по вул. Нариманівській. Рік смерті невідомий.

5. Марія Андріївна Петлюра. Народилася в 1893 р., була

одружена, прізвище Петлюра, очевидно, отримала під час шлюбу. У шлюбі мала сина Симона Петлюру (див. № 6). 1943 р. мешкала в м.Полтаві по вул. Комсомольській 62/59. Рік смерті невідомий.

6. **Симон ...?... Петлюра.** Народився в 1928 р. Син Марії Андріївни П. (див. №5) 1943 р. разом з відступаючими німецькими військами виїхав до Німеччини.

7. **Захар Петлюра.** Батько Онисима П. (див. № 8). Інші відомості відсутні.

8. **Онисим Захарович Петлюра.** Народився 1885 р. Син Захара П. (див. № 7). 1943 р. мешкав у м.Полтаві по вул. Підмонастирській, 12.

Примітки:

1. Стояба О. Матеріали до роду Петлюр //Український історик.-1979.-№ 1-4 (6).-С.69-78.

2. Симон Петлюра та його родина: До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали //Упоряд. та передм. В.Міхальчука.-К.: Вид-во «Рада»,1996.-320 с., іл.

3. Там само.-С.102-135.

4. Там само.-С.306-312.

5. Там само.-С.295-297.

6. Патріарх Метислав про Симона Петлюру //Українське слово.-1999.-13 трав.-ч.18-19.-С.12; 20 трав.-ч.20.-С.12.

7. Розстріляти за постановою ЦК ВКП(б): Документи про арешт і розстріл сестер та небожа Симона Петлюри — Петлюри Федосії Василівни, Петлюри Марії Василівни, Скрипника Сильвестра Івановича //Публ. В.Пашенка //Київська старовина.-1993.-№ 1.-С.54-72; Пашенко В. Родички коріння Петлюр умертвлені...-К.,1994.-45 с.

8. Пустувит Т. Симон Петлюра: (Полтавський період) //Він з когорти вождів: (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри).-К.: Дніпро,1994.-С.7-41.

9. Лошицький О., Коротенко В. «...Некоторые политические мелочи, характерные для Полтавы» (Документи Державного архіву СБУ про родину Петлюр) //Полтавська Петлюріяна: Матеріали Четвертих Петлюріяських читань.-Вип.3.-Полтава: Рік,1999.-С.147-153.

10. Стояба О. Вказ праця.-С.70.

11. Патріарх Метислав про Симона Петлюру //Українське слово.-1999.-Трав.,13.-ч.18-19.-С.12.

12. Китицин П.Я. Полтава в 19 столетии //Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Вып.4.-Полтава,1907.-С.48.

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК ЗА ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

На розвиткові пам'яткоохоронного процесу за доби Директорії не могли не позначитися загальні умови державотворення в Українській Народній Республіці, відновленій у грудні 1918 р. після краху Української держави гетьмана П.Скоропадського. До краю напружене військове та внутрішньо-політичне становище в УНР, відсутність політичної єдності в її уряді та його неспроможність дійти згоди з урядом Західноукраїнської Народної Республіки, постійні переїзди Директорії, відсутність у неї стрункої системи виконавчих органів влади — все це обмежувало можливість проведення цілеспрямованої політики як в соціально-економічній, так і в духовній сферах.

Незважаючи на це, і за Директорії охорона історико-культурної спадщини залишилась одним з найважливіших напрямків культурного будівництва в Україні. Характерно, що Головне управління мистецтв та національної культури, в структуру якого входив відділ охорони пам'яток, було, по суті, єдиним центральним відомством Української держави, більшість співробітників якого залишилася працювати на своїх місцях після приходу Директорії до влади [1].

Безумовно, соціалістична орієнтація членів Директорії (О.Андрієвський, В.Винниченко, А.Макаренко, С.Петлюра, Ф.Швець) та сформованого ними 26 грудня 1918 р. уряду В.Чехівського не могла не призвести до певних коректив в організації та ідеологічній спрямованості культурного будівництва загалом і пам'яткоохоронного процесу зокрема [2]. Разом з тим, немає підстав твердити про якусь надмірну заідеологізованість пам'яткоохоронних заходів доби Директорії. Більше того, члени Директорії, уряду самі неодноразово показували приклад зваженого підходу до завдань збереження історико-культурної спадщини українського народу, і в

тому числі культового призначення. Так, уже на третій день після створення Ради Народних Міністрів УНР на її розгляд було винесено доповідь міністра юстиції про заходи охорони Софійського та Володимирського соборів, Андріївської церкви у Києві. Збудовані в різний час і в різних архітектурних стилях, вони стали своєрідними символами поступу українського народу, його могутніх творчих можливостей. Тому не випадково Уряд погодився з пропозиціями Міністерства юстиції про оголошення Софії Київської, Володимирського собору, церкви Андрія Первозваного державно-національними українськими святинями, доручивши міністрові віросповідань виробити відповідний законопроект [3].

23 січня 1919 р. члени Директорії схвалили проект статуту Українського національного музею, в структурі якого передбачалося поряд з відділами археології, художньо-промисловим, пластичних мистецтв, побуту та ін. відкрити також окремий відділ релігійних раритетів. Уже наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. створена ще за гетьманщини при ГУМНК комісія по закупівлі експонатів для Українського національного музею для експозицій його відділу релігійних пам'яток придбала у антикварів та колекціонерів цікаво виконаний оклад ікони XVIII ст., церковний дзвін, відлитий 1707 р., тощо [4].

У січні 1919 р. Директорія також затвердила рішення Ради Народних Міністрів про фінансову допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству. З відповідною ініціативою до уряду УНР 21 січня 1919 р. звернувся міністр народної освіти республіки І.І.Огієнко. «Подільське церковне історико-археологічне товариство, — писав він, — перетворено в 1903 р. з Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і за час свого 15-річного існування в значній мірі поширило рамки діяльності того Комітету, упорядкувало музей церковної старовини нашого Поділля, улаштувало при ньому бібліотеку зі значною кількістю надзвичайно рідкісних книжок і збирано багато матеріалів для висвітлення церковно-релігійного загально-громадського життя Поділля і його давнього минулого. 12 томів «Трудів» можуть служити найкращим свідченням того, наскільки корисною була праця

Товариства в справі наукового дослідження сучасного і минулого життя Поділля, збору та охорони пам'яток мистецтв і історії краю» [5]. Слід віддати належне урядові УНР та Директорії за оперативність у вирішенні піднятого І.Огієнком прохання. Уже до кінця січня 1919 р. воно було задоволене: Директорія схвалила рішення Ради Народних Міністрів про виділення 5000 крб. Подільському церковному історико-археологічному товариству [6].

Тоді ж уряд УНР передбачив ряд заходів, спрямованих на поліпшення організації державного догляду за культовими пам'ятками. Як відомо, ці питання перебували у віданні створеного влітку 1918 р. при Міністерстві віросповідань відділу охорони пам'яток церковної старовини. Певний час він продовжував свою діяльність і за Директорії. Так, наприкінці 1918 р. співробітник відділу Туницький в Густинському монастирі на Прилуччині виявив ряд цінних зразків іконопису XVII ст. Серед них він віднайшов іконописне зображення автора «Четьїх Міней» архієпископа Дмитра (Туптала) [7]. Однак у центрі уваги пам'ятоохоронного відділу Міністерства віросповідань перебували лише пам'ятки православної церкви в Україні. Охороною реліквій інших культів відділ не займався.

У зв'язку з цим було вирішено провести реорганізацію охорони культових пам'яток. Зокрема, передбачалося утворити спеціальне відомство, яке б піклувалось збереженням пам'яток старовини усіх культів в Українській Народній Республіці. На чолі його мав стати доцент історії мистецтв і церковної археології Київського університету Й.Пеленський, якому на початку 1919 р. уряд і доручив розробити законопроект про утворення центрального органу охорони культових пам'яток в Україні [8].

На жаль, спішний відступ на початку 1919 р. Директорії з Києва не дав можливості здійснити передбачені заходи. Більше того, навесні 1919 р. фактично припинили своє існування і раніше створені державні органи охорони пам'яток, як світських, так і культових, в структурі Міністерства віросповідань та ГУМНК. На території УНР пам'ятки залишились під наглядом лише громадських пам'ятоохоронних та наукових товариств і організацій. Однак без

підтримки державних органів влади та їх пам'ятоохоронних структур забезпечити належну охорону історико-культурної спадщини вони не могли.

Невипадково в серпні 1919 р., з початком наступу військ Директорії на Київ, коли особливо гостро постало питання організації охорони пам'яток на звільненій від більшовицьких військ території, Міністерство народної освіти просто змушене було звертатися з відповідними проханнями до Військового Міністерства та Міністерства внутрішніх справ [9]. Однак сподівання на те, що військові частини та підрозділи Державної варти візьмуть пам'ятки під свою охорону, не справилися.

Тому 13 серпня 1919 р. Міністерство народної освіти звернулося з обіжником «До всіх підлеглих установ Міністерства освіти і мистецтва та до міських самоврядувань народних управ», в якому пропонувало їм вжити термінових заходів до збереження історико-культурної спадщини. «В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться більшовицькими бандитами та їх прихильниками, — наголошувалось в обіжнику, — гинуть неоціненні скарби нашої науки і культури...

Ці матеріали переховуються у церквах, костельках, державних та громадських установах та маєтках приватних власників, і тому більшовики під гаслами боротьби «з буржуями» в дійсності грабують, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби, які так необхідні для розвитку української культури і науки» [10]. Щоб унеможливити від загибелі історико-мистецькі скарби українського народу, співробітникам органів народної освіти та місцевих самоврядувань доручалось розгорнути серед широкого загалу роз'яснювальну роботу про виняткове значення спадщини минулих поколінь для становлення державності та розвитку культури народу України та пропонувалось негайно повідомляти Міністерство народної освіти про всі випадки загрози пам'яткам.

Одночасно Міністерство народної освіти звернулося до професора Кам'янець-Подільського університету П.В.Клименка з пропозицією очолити, а фактично створити відділ охорони пам'яток. На актуальності цього завдання неодноразово наголошували

подвижники збереження національної культурної спадщини українського народу. Зокрема, в серпні 1919 р. на сторінках газети «Україна» було надруковано лист професора Й.Пеленського, завідувача архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, члена ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю.Александровича та віце-директора Державного військово-історичного музею М.Обідного до Голови Ради Народних Міністрів, в якому вони привертати увагу до катастрофічного стану охорони пам'яток в УНР. Серед інших заходів до його поліпшення автори листа пропонували відновити діяльність пам'ятоохоронних структур, які б організували належний догляд за усіма групами пам'яток на території УНР. При цьому особливо наголошувалось на необхідності терміново вжити заходів до охорони архівів усіх віросповідань, в яких зберігались найбільш цінні документи з історії України [11].

Усвідомлюючи значення історико-культурної спадщини українського народу для розвитку його науки і культури, П.В.Клименко погодився з пропозицією Міністерства народної освіти очолити відділ охорони пам'яток і 20 серпня 1919 р. був затверджений на цій посаді [12]. Він же очолив створений при Міністерстві народної освіти наприкінці серпня 1919 р. міжвідомчий науково-дорадчий пам'ятоохоронний орган — Архівну комісію, до складу якої увійшли діячі науки і культури, представники ряду центральних міністерств і відомств УНР, органів місцевого самоврядування [13].

Не чекаючи створення мережі пам'ятоохоронних органів, П.Клименко звернувся за відповідною допомогою до місцевих адміністративних органів та органів народної освіти. За його ініціативою 29 серпня 1919 р. Міністерство внутрішніх справ УНР надіслало до місцевих органів самоврядування спеціальне розпорядження, згідно з яким їм доручалось здійснювати догляд і захист пам'яток старовини і мистецтва «від знищення, псування і пролавання» [14]. Наступного дня товариш міністра народної освіти П.Холодний та П.Клименко зобов'язали губернських та повітових комісарів освіти «тимчасово взяти під свій догляд всі пам'ятники старовини і мистецтва, охороняти їх від знищення, псування і

продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон» [15]. Про виникнення небезпеки пам'яткам комісари мали повідомляти представників місцевої адміністрації та військової влади і Міністерства народної освіти. Незабаром в об'їзнику Міністерства губернським та повітовим комісарам освіти давались додаткові пояснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, яких вони мали терміново вжити. Зокрема, вони мали утримати населення, яке «розграбувало старовинні речі, від продажу їх задешево скупщикам або знищення» [16].

У вересні 1919 р. відділ охорони пам'яток вжив заходів, щоб залучити до пам'яткоохоронної діяльності також служителів культу. Так, 26 вересня П.Клименко та П.Холодний звернулися до міністра культів УНР з листом, в якому просили його «зробити розпорядження, щоб панотці оповістили населення про заховання всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність, та взагалі уживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток» [17].

Слід віддати належне співробітникам Міністерства культів — вони не забарилися з відповіддю. Уже 3 жовтня 1919 р. згідно з розпорядженням міністра культів (ним у середині вересня став І.Огієнко) до духовних консисторій було надіслано циркуляр, в якому пропонувалось «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству, аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток в залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами»; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заховання в цілості всяких книжок, картин, документів і т.ін. [18].

Одночасно Міністерство культів потурбувалося і про організацію охорони власне культових пам'яток. Зокрема, ці обов'язки покладалися на комісара церковної старовини, яким був призначений Й.Пеленський. Уже на початку листопада 1919 р. він звернувся до міністра культів УНР І.Огієнка з доповідною запискою, в якій обґрунтував найневідкладніші заходи щодо збереження пам'яток культу. Серед них — заборона без дозволу Міністерства культів зносити чи перебудовувати старовинні костьолови, синагоги, мечеті,

церкви, собори та інші пам'ятки архітектури культового призначення. Пропонувалось також взяти на державне утримання старовинні церкви, які не мали своїх приходів, та допомогти коштами з державного бюджету тим релігійним громадам, у користуванні яких перебували найбільш визначні споруди. Передбачалось вжити заходів до охорони пам'яток на цвинтарях. Надгробні плити, хрести, пам'ятки повинні були зберігатися без змін. Порушувати їх цілісність дозволялось лише у виняткових випадках, пов'язаних з будівництвом на цвинтарях нових церков, однак за умови, що надгробні пам'ятники будуть вмуrowані в стіни зведеного храму. При цьому інші пам'ятники з місць новобудов на кладовищах, а також художньо-історичні речі зі старовинних культових споруд мали передаватися до музеїв [19].

Ознайомившись з викладеними у доповідній записці пропозиціями щодо охорони культових пам'яток, І.Огієнко повністю погодився з ними. Як засвідчує його резолюція на доповідній, він доручив співробітникам Міністерства на її основі підготувати відповідний наказ про охорону пам'яток церковної старовини.

На жаль, в умовах крайнього загострення воєнно-політичної ситуації в УНР самих наказів та розпоряджень, навіть найавторитетніших органів, було замало, щоб поліпшити стан збереження історико-культурної спадщини.

До того ж в УНР так і не вдалося створити правової бази здійснення пам'яткоохоронних заходів. Щоправда, відповідні спроби робилися. Зокрема, співробітники відділу охорони пам'яток підготували проект постанови уряду УНР «Про заборону вивозу з України предметів старовини, мистецтва й культури». Проектом передбачалось заборонити вивіз за кордон пам'яток як світського, так і культового походження: картин, ікон, мініатюр, мозаїк, фресок, колекцій зброї, кераміки, порцеляни, вишивок, килимів, ювелірних виробів, архівних документів, стародруків та художніх видань і т. д. Речі із зазначеного переліку можна було вивозити за межі України лише у виняткових випадках з дозволу ГУМНК [20]. Однак актуальний на той час проект закону не було прийнято.

Така ж доля спіткала ще один пам'яткоохоронний законопроект — «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», який розробив

юрисконсульт Міністерства народної освіти М.О.Альтер. У ньому, зокрема, передбачалося, що архітектурні, археологічні, архівні, бібліотечні, музейні та інші історико-культурні скарби українського народу переходять під догляд та охорону держави. Принципове значення мало положення проекту про заборону без санкцій пам'яткоохоронних органів не лише псувати, а й віддавати у заставу, вивозити за кордон речі та збірки культурно-історичного значення. Причому винних у порушенні цього положення передбачалось піддавати штрафу у розмірі від 2 до 200 тис. гривень або тюремному ув'язненню від 4 місяців до 2 років з конфіскацією речей у власність держави [21]. Та й цей проект закону уряд УНР розглянути не встиг.

Як зазначає О.Субтельний, «до осені 1919 р. становище українців стало справді трагічним» [22]. Єдиним державним інститутом, який ще виконував свої функції, була вкрай виснажена у боях з більшовицькими військами та денікінцями армія УНР. Саме до військових пам'яткоохоронці і звернулися за допомогою. Ті відгукнулися на їх прохання. Так, згідно з наказом Головної команди військ УНР від 6 жовтня 1919 р. по Головній управі Генерального штабу співробітники його культурно-освітнього відділу отримали право забороняти знищення пам'яток та могли секвеструвати військово-історичні і архівні документи, книги, пам'ятки, що «не мають традиційного родинного значення, а покладаються в масштабі державного і громадського значення» [23].

Незабаром культосвітній відділ Генштабу розробив досить детальну «Інструкцію в справі охорони історичного майна», в якій давалось визначення основних груп пам'яток, в тому числі культових, та невідкладних заходів щодо їхньої охорони. Про виявлені у прифронтовій смузі пам'ятки уповноважені Головного управління Генштабу мали повідомляти до його культурно-освітнього відділу. Рухомі пам'ятки вони повинні були передавати під догляд працівників освіти та духовенства [24].

На жаль, інструкція, як і інші пам'яткоохоронні ініціативи доби Директорії, залишилася скорше декларацією намірів, аніж конкретною програмою дій. Страшенна епідемія тифу, яка в жовтні 1919 р. вразила армію УНР, звела нанівець її босздатність,

унеможлививши виконання нею й інших функцій.

Загалом, стан збереження історико-культурної спадщини в УНР був надзвичайно тяжкий. Разом з тим, було б неправильно недооцінювати і значення пам'яткоохоронних ініціатив за доби Директорії. І тут не можна не констатувати, що вони визначались турботою членів Директорії, її уряду за долю історико-культурної спадщини українського народу. При цьому соціалістична орієнтація членів Директорії не завадила їм належним чином оцінити і місце церковної старовини в загальному культурному спадкові українського народу.

Свідчення цьому — і запровадження, по-суті, заповідних форм охорони найвизначніших культових пам'яток, і прагнення організувати належний догляд пам'яток усіх культів в Україні.

Примітки:

1. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923рр. - Нью-Йорк, 1954. - Т.2. - С.367.
2. Див. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). - К.-Полтава, 1994. - С.197.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі - ЦДАВО) України. - Ф.1065. - Оп.1. - Спр.2а. - Арк.27зв.
4. Держархів м.Києва. - Ф.304. - Оп.1. - Спр.36. - Арк.20а-28зв.
5. ЦДАВО України. - Ф.1065. - Оп.1. - Спр.89. - Арк.3.
6. Наше минуле. - 1919. - №1-2. - С.177.
7. Україна. - 1919. - 17 січня.
8. Там само. - 2 лютого.
9. ЦДАВО України. - Ф.3689. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.134,135.
10. Там само. - Арк.175.
11. Україна. - 1919. - 27 серпня.
12. ЦДАВО України. - Ф.3689. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.34.
13. Там само. - Спр.6. - Арк.22.
14. Там само. - Спр.14. - Арк.79.
15. Україна. - 1919. - 13 вересня.
16. ЦДАВО України. - Ф.3689. - Спр.14. - Арк.79.
17. Там само. - Ф.1072. - Оп.1. - Спр.37. - Арк.1.
18. Там само. - Арк.2.

19. Там само. - Арк.4-5.
 20. Там само. - Ф.2582. - Оп.1. - Спр.115. - Арк.51.
 21. Там само. - Ф.3689. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.128-131,179.
 22. Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1992. - С.327.
 23. ЦДАВО України. - Ф.3689. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.63.
 24. Там само. - Спр.14. - Арк.100.

1917-1920

**«...СУЧАСНОМУ ПОКОЛІННЮ МОЛОДОМУ
 ДОВЕДЕТЬСЯ ВІДОГРАВАТИ АКТИВНУ І ГОЛОВНУ
 РОЛЮ БУДІВНИЧИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ...»**

С.ПЕТЛЮРА

(З епістолярної спадщини С.В.Петлюри)

У шерензі провідних діячів Української національної революції і визвольних змагань 1917-1920 рр. найпослідовнішим і найнепохитливішим носієм національно-державних устремлінь був С.В.Петлюра. Коли в лютневі дні 1919 р. В.Винниченко зрікся посади Голови Директорії УНР, цей ключовий пост обійняв С.Петлюра. Водночас він як один з перших будівничих національних збройних сил був і Головним Отаманом військ УНР.

Поразка самостійних сил у нерівній боротьбі з більшовиками штовхнула чільних представників національно-державного табору на з'ясування причин і пошук винуватців трагедії. Гострі стріли критики, часом несправедливої і огульної, були кинуті в бік С.Петлюри. З цього приводу Ольга Петлюра, дружина С.В.Петлюри, у листі від 7 грудня 1921 року до Лідії Садовської [1] у Тарнові (Польща) писала: «Я також прошу написати й про те, в якій мірі зараз С[имон] обвинувачується й опускається всіма. Думаю, що зараз охопив [всіх] пароксизм ненависті й лайки». І далі вона зауважує: «Чи витримає то він і цього разу?».

Та Симон Петлюра мужньо переніс удари долі, біль від поразок і невдач, а потім й гіркоту нарікань соратників та політичних опонентів. Намагаючись бути ближче до столиць провідних західних держав, де вирішувалися найболючіші питання європейського, а то й світового значення, С.Петлюра разом з В.Прокоповичем [2] під чужими прізвищами наприкінці 1923 року виїхали з Польщі на захід. Через Будапешт, Відень, Женеvu вони восени 1924 р. прибули до Парижа. Інформуючи про причини переїзду С.Петлюри свого кореспондента — сотника Армії УНР В.Шевченка [3], начальник охорони Голови Директорії УНР полк. М.Чеботарів [4] у листі від 12 січня 1924 р. писав: «Коли Професор (С.Петлюра — автор.) побаче, що в Європі можна щось зробити, то він там залишиться на довгий

час, наколи переконається, що нічого не можна зробити, що його перебування нічого позитивного не дає, то тоді хутко повернеться. Він ілюзій собі не робе і певен, що прийдеться багато працювати, поки відчується в позитивному розумінні його перебування за кордоном».

Паризький період в житті С.Петлюри (1924-1926 рр.) був особливо плідним, і це красномовно засвідчує його епістолярна спадщина, частина якої зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, в особистих зібраннях К.Мацієвича[5], В.Садовського [6] та сотн. Армії УНР В.Шевченка, що входять до складу «Колекції документів «Український музей в Празі», опрацювання якої завершується в архіві. У травні 2001 р. 14 листів С.Петлюри (автографи) до К.Мацієвича та В.Садовського за 1925-1926 рр. увійшли до збірки «Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну» (Українська видавнича спілка, К., 2001).

Нижче пропонується увазі дослідників і зацікавленого загалу читачів невідомий лист С.Петлюри до вже згаданого сотн. Армії УНР В.Шевченка, котрий в цей час вчився в Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехо-Словаччина). Цей документ, на наш погляд, є унікальним за своїм змістом та резонансним нашому часові. Адже згаданий лист був адресований українській молоді, котрій, на думку С.Петлюри, «доведеться відігравати активну і головну роль будівничих нашої Держави».

Особливо привертає пильну увагу попередження С.Петлюри стосовно того, що «до нового будівництва нашої Держави» треба приступати після всебічного і широкого обговорення актуальних питань і завдань такого будівництва, бо інакше воно буде мати «фатальні наслідки, як всяке будівництво партачів і недосвідчених».

Зазначений лист, як і переважну більшість листів паризького періоду, С.Петлюра з конспіративних міркувань підписував лише літерою «П». З цієї ж причини замість власної адреси він вказував адреси інших людей.

Публікацію підготував головний охоронець фондів ЦДАГО України **Анатолій Кентій**.

Лист С.В.Петлюри до сотника Армії УНР В.Шевченка з проханням подати докладну інформацію про думки і настрої української молоді, яка перебуває в Чехо-Словаччині

2 лютого 1925 р.

П. Сотнику!

Систематизуючи різноманітні інформації про життя, інтереси та настрої нашої еміграції в різних осередках її розташування, я відчуваю певну прогалину. Торкається вона нашої молоді. Що правда: я знаю про ту частину її, якій пощастило потрапити до вищих українських шкіл в Чехословаччині; що переважаюча більшість її пильно і старанно вчиться; що певний відсоток її обіцяє стати солідними фахівцями в своїй галузі; що, зокрема виявляє вона доцільний інтерес до сучасного становища на Україні і студіює науково, на підставі большевицьких наукових видань, різноманітні (переважно господарчі) відносини, утворені окупантською владою.

Знаю я також з студентських журналів про деякі ідеологічні течії та громадські погляди нашого студентства, але всього цього мало для мене, щоб мати правдиве уявлення про деякі, найбільш цікаві моменти (для мене) у відчуженнях нашим студентством як сучасної української дійсності, так і завдань «завтрашнього дня». Чи він — оцей день — прийде швидко, чи трохи запізниться, це справи не мінє: проблема будівництва української держави не може не стояти в центрі інтересів нашого **патріотичного і проїнятого державними ідеалами студентства** [тут і далі підкреслення, зроблені рукою С.В.Петлюри], навіть тоді, коли воно захоплюється науковими інтересами свого фаху і збирається працювати як фахівці в загальному процесі будівництва своєї держави. Маючи на увазі власне **патріотичне студентство**, студентство з високорозвиненим почуттям обов'язку і національно чесне, я маю певність, що ота проблема, про яку тільки що згадав, не тільки залишається головною в ідеологічних та емоціональних переживаннях його, а стала болючою темою, над якою кожний чимало й на самоті, про себе, думав та з приводу якої з іншими товаришами, може не раз і не два думками своїми перекидався. Я припускаю, що досвід нашого недавнього

минулого, може й тяжкого і сумного, але історично неунікненого і через це цінного в своїх висновках: що спостереження над сучасним з обсягу української дійсності і, нарешті, тривожні думи, позначені новими рисами конструктивного характеру і дотичні як завдання майбутнього ренесансу в будівництві української держави, так і методів його, — що в результаті всієї оцієї творчої праці відбулась вже певна **кристалізація**, утворились певні **висліди**, позначились певні концепції.

Знати про це — дуже важно. Звичайно, не з простої цікавості чи академічного інтересу, а з мотивів, що випливають з непокою і тривоги за наше державне майбутнє. Це ясним стане, коли усвідомити, що власне сучасному поколінню молодому доведеться відігравати активну і головну роль будівничих української держави, вести провід в дальшій боротьбі як збройній, так і політичній, за здійснення ідеалу нації. Я не знаю, коли постане цей час, бо «треті півні» на Україні дадуть свій знак тільки тоді, коли закінчатся оці глибокі процеси, що відбуваються в колективній душі нашої нації і що логічним закінченням їх буде **воля її до чину** і свідоме чи напівсвідоме бажання пролити чужу і власну, але **велику** кров. Без оцієї великої крові наша нація не здійснить свого державного ідеалу — це для мене є таким же ясним, як і те, що вона відчуває потребу її, а може й неунікненість.

Вся суть полягатиме в тому, щоб ця кров не була, мовляти б, «дурною», принаймі цього разу.

Може ми наближаємось і до певної «економії» щодо кількості крові і до національно-продуктивної доцільності в пролитті її, коли будемо мати ясні думки на завдання нашої державно-будівничої праці і на методи її. І перші і другі уявляють собою, коли розкласти їх на елементи державно-політичні, соціальні, адміністративні, культурні etc, той круг інтересів, що до цього буде втягнена маса націй і який мусить бути для неї конкретизований в доступних для її розуміння гаслах, а реальне здійснення яких відповідало б її — отої маси — егоїстичним чи класовим вимогам.

Що про все це думає наша молодь? Як вона собі уявляє ті шляхи та засоби, що простійше провадять до мети?

Зокрема, чи продумала вона відповідь на такі питання:

1. Яка форма державности найбільш відповідає духові нашого народу та найбільш забезпечує внутрішній порядок і мир в Державі?
2. Які функції повинна мати Верховна влада на Україні, чи тільки репрезентативні (як у Франції, Англії, Польщі), чи реально урядові, забезпечуючи представнику її дійсну і чинну роль в будівництві держави — особливо на перших початках його? (Як в Американських Штатах).
3. Якими повинні бути компетенції і межі уповноважень та прав народного представництва, беручи на увагу сучасну практику парламентаризма, особливо в країнах, де внутрішнє життя устаткувалось, а бурхливі процеси не порушують нормальний порядок у відносинах населення.
4. Роль армії в житті Держави, надто в переходові періоди її будівництва. Роль верховного вождя її: чи повинна вона бути неподільною до ролі Голови Держави (особливо в переходові періоди). Політика Державної влади до певних елементів її, що служили в російських арміях (добровольчій та большевицькій) і інших, як напр[иклад], польській?
5. Якою повинна бути внутрішня політика Державної влади до неосновних елементів населення (до національних меншостей)?
6. Якою повинна бути та сама політика до українського міста з переважаючим у ньому неукраїнським населенням, що відіграло фатально-руїницьку роль за останні роки в українських державних змаганнях (зокрема, до поляків, жидів, росіян).
7. Це саме питання — в стосунку до заводських та фабричних центрів на Україні. З огляду на таку ж саму негативну роль персоналу їх, як здебільшого чужого своїм національним складом — в недалекому минулому.
8. Чи церква на Україні повинна бути поділена від Держави, чи навпаки національно-православна релігія повинна стати за державну, — з впливаючими звідси висновками щодо обов'язкового викладання науки про релігію в школі?
9. Чи ідеал «Соборности» України мислиться здійснити в початковий період нової боротьби за українську державність, чи

увяляється і уважається тим часом за гасло, від якого нація не може одмовлятися, тоді як дійсні реальні будівничі змагання повинні бути скупчені за оволодіння певною частиною української території, як території державної, з тим, що прилучення інших земель, заселених нашою нацією, переводилось в міру скріплення Державної Метрополії і організації сил її (на що потрібний певний час)?

10. Чи соціальні гасла «націоналізації» та «соціалізації» землі природних багатств її з фабриками-заводами знаходять собі прихильництво чи може переважає думка про те, що база національного господарства України повинна спиратись на приватній власності і то не тільки земельній, але і всякій — с[аме] т[акій] в галузі промисловости?

11. Яку роль відводиться чужоземному капіталові у відбудові України: чи розуміють, що без участі цього капіталу не можлива й сама відбудова зруйнованого економічно краю?

12. Чи дають собі звіт в тому, що ту частину державних боргів Росії — і царської і Тимчасового Уряду і, нарешті, Совітської, — яка припадає на Україну, — остання повинна взяти на себе і зобов'язатись до останньої копійки виплатити?

Як бачите, я беру для прикладу тільки окремі питання — різної ваги, але такі, над якими не можна перейти до порядку дня, і які кожен свідомий громадянин повинен собі, так чи інакше і з'ясувати і вирішити. Таких питань можна навести скільки хочете — все складних, одповідальних і болючих, все таких, що не маючи на них задалегідь певної відповіді, не можна й до нового будівництва нашої Держави приступити, бо воно в цьому разі мало б фатальні наслідки, як всяке будівництво партачів та недосвідчених. Що більша кількість свідомих синів нашої батьківщини буде над ними думати, буде їх виучувати, — тим легше — при всіх інших сприяючих обставинах, — буде провадитись наша праця в справі відбудови України, тим ясніше і певніше будемо дивитись ми в обличчя «завтрішньому дню», тим менше застане він одповідальну частину нашої нації непідготовленою до великих подій.

Отож мене й цікавить, чи подібні питання обговорюються нашими студентами; чи на дозвілю, після своїх фахових студій, вони спільно

(реферати, доклади, дискусії) виявляють їх, накопичуючи, коли не відповідь, то матеріали для відповіді в справах великої ваги.

Ви мені зробите велику послугу, коли поінформуйте мене про все це — шире, правдиво та відповідно до дійсности.

Дай Вам і Вашим товаришам Бог всього кращого!

2.02.1925р.

П[етлюра].

Відповідь перешліть через
д[окто]ра Мод[еста] Левицького [7]
Автограф.

Примітки:

1. Садовська Лідія Іванівна — дружина В.В. Садовського (див. №6), близька знайома і товаришка О.Петлюри, з якою вела широке листування.

2. Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881—1942) — державний, політичний діяч, родом з Києва, за фахом історик. Від 1917 р. — член ЦК УПСФ, Центральної і Малої Ради; в 1918-1920 рр. був міністром освіти, а потім головою Ради Міністрів УНР. Наприкінці 1923 р. разом з С.Петлюрою виїхав до Франції; працював редактором тижневика «Тризуб», в 1926-1929рр. — голова Уряду УНР в екзилі, деякий час займав посади заст. голови Директорії і Головного Отамана військ УНР. Був одним з найбільш довірених соратників та однодумців С.В. Петлюри.

3. Шевченко Володимир Якович (1897—?) — сотник армії УНР, родом з Харківщини; в 1917 р. закінчив Одеську військову артилерійську школу; служив в російській, потім в українській арміях. На еміграції вчився в Українській господарській академії в Полєбрадах (ЧСР). Вів листування з С.Петлюрою, М.Чеботарівим та іншими діячами УНР з питань військової підготовки української еміграції. Напередодні Другої світової війни В.Шевченко був ад'ютантом військового міністра УНР генерала В.Сальського.

4. Чеботарів Микола (1884—1972) — полковник Армії УНР, родом з Полтави; активний член РУП і УСДРП, близько знайомий з С.Петлюрою, А.Левицьким та ін. діячами УНР. В 1917 р. — член Українського військового генерального секретаріату, Центральної Ради. 1919-1923 рр. був організатором та керівником контррозвідки Діючої армії УНР, очолював політичний департамент МВС УНР, працював начальником охорони Голови

Директорії УНР. Після від'їзду до Франції С.Петлюра залишив під наглядом М.Чеботаріва свій особистий архів, доля якого до кінця не з'ясована. Поміч М.Чеботарів у ФРН.

5. **Мацієвич Кость Андрійович** (1873—1942) — державний громадський діяч, родом з Київщини, за фахом вчений агроном. У 1917 р. — товариш генерального секретаря земельних справ Центральної Ради, працював над проектом земельної реформи в Україні. У 1919 р. виконував доручення Директорії УНР на переговорах з представниками Антанти в Бухаресті, займав посаду міністра закордонних справ. Від 1923 р. на еміграції в Чехо-Словаччині, був професором Української господарської академії в Подєбрадах, брав активну участь в громадсько-політичному житті української еміграції. За словами Ольги Петлюри, С.Петлюра високо цінував К.Мацієвича, вважав його «однією з нечисленних у нас «живих душ».

6. **Садовський Валентин Васильович** (1886—1947) — політичний і громадський діяч, родом з Волині, за фахом економіст. Активний член українських студентських громад, член РУП і УСДРП. У 1917 р. — член Центральної і Малої Ради, генеральний секретар судівництва Центральної Ради. У 1918 р. — член Українського національного союзу, який організував протигетьманське повстання. Після 1920 р. на еміграції в Польщі, а потім в ЧСР, професор Української господарської академії в Подєбрадах, член Українського наукового інституту у Варшаві. Один з найближчих друзів і соратників С.Петлюри. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами у Празі, помер в ув'язненні.

7. **Левницький Модест** (1866—1932) — громадський діяч і письменник, закінчив історико-філологічний та медичний факультети Київського університету; в 1918 р. — головний санітарний лікар залізниць України, в 1919 р. — радник, голова дипломатичної місії УНР в Греції; потім — на еміграції в Чехо-Словаччині, з 1927 р. мешкав у Луцьку.

Людмила РОЗСОХА,

заступник директора Миргородського краєзнавчого музею

МИХАЙЛО ТОКАРЕВСЬКИЙ — ДІЯЧ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Життя нашого земляка Михайла Дмитровича Токаревського, одного з активних діячів українського національного руху першої чверті ХХ століття, досьогодні залишається маловідомою сторінкою історії нашого краю. Обмежена кількість літератури про нього [1] і недоступність закордонних публікацій спричинилися до того, що сьогодні Михайло Токаревський більше знаний як діяч української кооперації, а як про людину й громадського діяча сьогоднішні українці знають про нього мало. Ширше висвітлити біографію цієї непересічної особи і ставити за мету авторка цього нариску.

Рід Токаревських згадується ще в XVII столітті: у реєстрі Миргородського полку 1649 року записаний Кіндрат Токаревський, попенко. Михайло Токаревський теж походив із священницької родини. Його батько Дмитро Йосипович Токаревський, вихованець Полтавської духовної семінарії, священникував у селі Машівці Костянтиноградського повіту тодішньої Полтавської губернії, де й народився Михайло [2]. Відомості про дату його народження суперечливі: за одними даними, це 20 лютого 1882 року (напис на надгробку), за іншими — 19 листопада 1884 року [3], ще за іншими — 19 лютого 1884 року.

Рідним селом Михайло Токаревський вважав село Попівку Миргородського повіту, куди через кілька літ, у 1895 році, був переведений на службу його батько. Попівка на той час була досить великим містечком із населенням понад шість тисяч душ і з трьома церквами — Олександро-Невською, Різдово-Богородицькою й Миколаївською. В останній і служив панотець Дмитро. Окрім того, він викладав Закон Божий у Попівському й сусідньому Тригубівському початкових народних училищах та в школі грамоти у Попівці [4].

Велика сім'я (чи не сімнадцятеро дітей) виховувалася в традиції старих українських священицьких родин. Удома говорила українською мовою. Михайло мав старших братів Івана, Маркіяна, Олександра та старших сестер Євламнію, Лідію й Софію. Молодшими ж від Михайла були Семен, Володимир, Сергій і сестри Настя та Парасковія [5]. Імена інших установити не вдалося.

Брат Михайла Токаревського Іван, дяк, служив при батьковій церкві псаломником і регентом церковного хору, в 1904 році — вчителем у сільській школі грамоти [6]. У 30-х роках Іван був заарештований і пропав безвісти. Інший брат, Олександр Дмитрович став після батька священиком у Миколаївській церкві (цей храм у 1935 році був зруйнований спеціально привезеною бригадою кримінальних злочинців із Росії). У Попівці біля ставка ще й досі збереглася половина будинку о.Олександра. Обидва брати, і Іван, і Олександр, зазнали репресій від радянської влади. Через те Олександр Дмитрович змінив своє прізвище, узявши прізвище дружини — Садковської [7].

Діти священнослужителів мали право на безкоштовне навчання й утримання в духовних школах. Тож і поповича Михайла Токаревського було віддано в науку до Переяславського духовного училища, а згодом до Полтавської духовної семінарії. У роки навчання в цьому закладі Михайло вступив до нелегальної студентської організації Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). По закінченні чотирьох класів семінарії він перейшов до Ярославського правничого ліцею, а невдовзі — до Московського комерційного інституту.

У Москві тоді діяло українське студентське земляцтво, до якого увійшов М.Токаревський; став він і членом тамтешнього Українського клубу. В інституті у нього склалися приязні стосунки з професором Богданом Кістяківським, який мав відверто українські симпатії. Їх об'єднувала, крім усього, ще й належність до Миргородщини: дружина Кістяківського Марія Беренштам жила в селі Хатках Миргородського повіту, що верст за тридцять від Попівки. Стосунки з Кістяківським ще більше зміцнили український вектор діяльності Токаревського.

Українська соціал-демократія початку ХХ століття мала переважно національно-патріотичне спрямування. Восени 1911 року Михайло Токаревський мав узяти участь у нелегальній українській студентській конференції в Києві. Жандармерія вистежила й заарештувала всіх делегатів, у тому числі й Михайла. Він відсидів одинадцять місяців в Лук'янівській в'язниці у Києві. Саме там, у в'язничній церкві, він обвінчався зі своєю нареченою — студенткою Московських вищих педагогічних курсів, теж ув'язненою делегаткою Ніною Стопневич і одразу по одруженні був висланий на три роки до Острогозька, що на Вороніжчині [8].

Проте, гадаємо, він не повністю відбув увесь термін на засланні, а повернувся додому раніше. Бо в березні 1914 року миргородський повітовий справник у секретному донесенні полтавському губернаторові щодо українського національно-політичного руху в повіті звідомлював, що одним із представників цього руху на Миргородщині, у селі Попівці, був "син священика Михайло Дмитрович Токаревський, звинувачений у належності до Української соціал-демократичної робітничої партії, де перебував під гласним наглядом поліції, але по закінченні терміну 21 серпня 1913 року звільнений від нього й вибув до м.Москви" [9]. У Москві 1914 року в подружжя народилася донька Оріся.

З початком Першої світової війни Михайла Токаревського забрано до армії, але невдовзі звільнено за станом здоров'я. Невдовго погостювавши у батьків у Попівці [10], він береться до організації на Полтавщині кооперативних товариств, стає активістом Полтавської сільськогосподарської громади, в якій заступником завідувача кооперативного відділу був професор Борис Мартос (1879 - 1977), згодом прем'єр Української Народної Республіки.

Михайло Токаревський, виїжджаючи на села, спонукав людей до створення споживчих і кредитових кооперативів, розробляв їх статуту. 1915 року він був обраний до складу правління Полтавської спілки споживчих товариств, де очолив, так би мовити, ідеологічний сектор. За допомогою інструкторів спілки Токаревський влаштував у повітових містах Полтавщини курси, вів іншу роз'яснювальну та організаторську роботу.

Того самого року він разом із друзями Дмитром Солов'єм, Володимиром Дубовим, Павлом Височанським, Миколою Ковалевським, Борисом Стопневичем (братом Михайлової дружини Ніни Стопневич) став засновником Українського Революційного Червоного Хреста, який мав на меті допомагати українцям, які постраждали від російського царизму. На таку думку їх наштовхнула подія в Миргороді, коли в художньо-промисловій школі було розгромлено гурток Юнацької спілки, який мав досить безневинне національно-освітнє спрямування [11].

Після Лютневої революції 1917 року Михайла Токаревського було кооптовано до нового окладу Полтавської губернської земської управи, а в липні того самого року обрано гласним Полтавської міської думи від блоку соціалістичних партій небільшовицького спрямування [12].

В управі Токаревський керував культурно-освітнім відділом, опікувався освітою та шкільництвом. Він рішуче обстоював навчання в усіх закладах українською мовою, клопотався виданням підручників рідною мовою, в серпні 1917 року провів усеполтавський з'їзд учителів. Хвилювали його й проблеми батьківського краю — Миргородщини: він домагався реформування Миргородської художньо-промислової школи в інститут.

21 грудня 1917 року його обрано головою Полтавської губернської земської (згодом народної) управи [13]; на цій посаді він перебував понад рік.

Михайло Токаревський був членом Центральної Ради. Крім нього, від Полтавщини до її складу увійшли ще троє: М.Ковалевський, П.Чижевський, В.Шемет. На жаль, поки що мало відомо про що царину його діяльності. Як свідчать протоколи позачергового Полтавського губернського земського зібрання 18 - 21 грудня 1917 року, він був провідником ідей Центральної Ради на Полтавщині. 19 вересня 1918 року Токаревський як голова губернської управи видав розпорядження, щоб усю документацію в управі було ведено українською мовою [14].

"Націоналіст, сам добре грав на бандурі, український культурний діяч, був у правлінні "Українського будинку", — так стисло характеризує його одна із сучасниць [15].

Колоритні спогади про Токаревського залишив друг його молодості Дмитро Соловей [16]: "Михайло Т. мав бандуру й інколи грав на ній, співаючи приємним тенором прекрасних пісень. Була в нього й реля (ліра). Коли він грав на ній, то звичайно затягав жаргівливих, наслідуючи манеру старців-лірників. Він мав чималу збірку записаних з уст оповідачів народніх жартів-анекдотів, що могла сміливо конкурувати з "Веселим оповідачем" Б.Грінченка та співомовками Ст. Руданського, Жвавої, веселої владі, Михайло Т. й сам постійно жартував, сипав дотепами. Часом я заставав його за риб'ярством гуцульського типу з інкрустацією різнокольорових дрібних намистин. Усім він цікавився. Його родина була українською родиною нового типу, що почали з'являтися після революції 1905 р. В хаті панувала українська мова, а українські культурні й політичні інтереси переважали в житті всі інші" [17].

Донька Михайла Дмитровича Орися Токаревська (у шлюбі Кондевська) згадує: "Наскільки я пам'ятаю, в Полтаві батько був досить таки популярний. Постійно хтось приходив чи приїздив. Для дітей влаштовувалося Різдво і ялинка в Спілці. Пам'ятаю себе, як декламувала вірші Шевченка, бо я таки виховувалася на український лад. По сей день знаю напам'ять "Гайдамаки", "Сон" та багато інших поем і віршів. В родині часто співали. Батько грав на бандурі або релі, мама на піаніно, і мене завжди залучали до цього... Пам'ятаю Козловського Ів[ана] Сем[еновича], бо він пророчив мені талант співчий та ще й приходив неодноразово до нашої оселі" [18].

Пані Орися пригадує, як батько брав її з собою, коли ходив у гості до Володимира Короленка. Протягом якогось часу разом із Токаревськими жила дитяча письменниця Наталя Забіла, часто розповідала маленькій Орисі свої казки.

На домашню новорічну ялинку до хати Токаревських приходив композитор, диригент і фольклорист Василь Верховинець (1880 - 1938), укладач збірки дитячих ігор та пісень "Весняночка"; його згодом репресували. Разом із дітьми, які збиралися в Токаревських, він водив дитячі кола довкруг ялинки, співав українських пісень.

З осені 1918 року в місті почав виходити друкований орган Полтавської Спілки споживчих товариств — журнал "Полтавський

кооператор". Відповідальним редактором журналу наприкінці 1918 року був брат дружини Михайла Токаревського Борис Сергійович Стопневич (1892-1963), автор книжки "Споживча кооперація України". Токаревський пише низку праць, які оприлюднює в цьому журналі. Так, наприклад, тільки в 6-му числі часопису за 1919 рік було опубліковано його статті: "Розпис державних прибутків і розходів в СРСР", "На яких умовах СРСР дає Україні грошові знаки", "Скільки до 14 лютого одправлено продуктів на Великоросію".

За уряду Гетьмана Скоропадського Михайла Токаревського не усували з посади голови Полтавської губернської земської управи (хоча він і видавав циркуляри, якими на Полтавщині скасовувались гетьманські розпорядження) [19], а з приходом до Полтави денікінців улітку 1919 року українське керівництво було скинуте. За більшовиків, з осені 1919 року, земства було скасовано й натомість утворено губраднаргопси, на чолі яких було поставлено комуністичні кадри. Михайло Токаревський змушений був повернутися до роботи в структурах кооперації.

Українська кооперація з її потужними центрами (Дніпросоюз, Централ, Укрінбанк, Коопстрах, Книгоспілка) була економічною базою українського національного відродження в 1917 - 1919 роках. Саме ці кооперативні центри фінансово підтримували український уряд — Центральну Раду, всіляко сприяли культурно-національному й громадсько-політичному життю України. Дмитро Соловей наводить такий приклад: "... коли в 1919 р. денікінська армія зайняла Харківщину й Полтавщину і генерал Май-Маєвський видав свій українофобський наказ ч.22, яким заборонялося з державних і земських скарбниць видавати будь-яку допомогу українським школам, то українська кооперація Полтавщини негайно створила спеціальний "Просвітній Союз "Українська культура", зібрала для нього кілька мільйонів карбованців, і українські школи та гімназії по селах та містах продовжували свою роботу і без державної та земської грошової допомоги" [20].

Українська кооперація перебувала в опозиції до більшовицького режиму. За умов дедалі більшого утиску українства кооперація як

патріотична громадська установа витрачала гроші з прибутків на громадські цілі. Саме за допомогою кооперації в Полтаві було організовано різні мистецькі заклади, культурницькі установи, бібліотеки, хори. У містах і містечках, у тому числі й у Миргороді, було створено кооперативні книжкові комори. Надавалася фінансова допомога вчителям українських шкіл, видавалися підручники українською мовою. Тому кооперація як потужна, економічно незалежна сила не комуністичного, а патріотично-українського спрямування була більмом на оці диктаторському режимові.

Із родини Токаревських у Полтаві жив не тільки Михайло Дмитрович, а й його сестри Лідія та Настя. По закінченні Полтавського єпархіального училища молоді сестри-попівни на початку ХХ століття вчителювали на Миргородщині — в селі Єрках, у рідній Попівці, а потому переїхали до Полтави.

Лідія Токаревська стала дружиною одного з Михайлових друзів — Дмитра Івановича Шульги (за припущенням рідні, Дмитро теж був родом із Попівки). Це не менш цікава особистість. Закінчивши Полтавське міське училище, Дмитро Шульга працював учителем Шахворостівського початкового народного училища Миргородського повіту (1901) [21], у роки Української революції служив офіцером у війську Симона Петлюри (у Попівці в той час існував досить значний гурток петлюрівських офіцерів) [22]. 1919 року Шульга входив до полтавського гурту діячів українського відродження (М.Токаревський, В.Дубів, Д.Соловей, П.Височанський та інші). Д.Шульга був головою Полтавської спілки споживчих товариств, у грудні 1919 року очолив Надзирну раду союзу "Хуторянин" — це було об'єднання сільськогосподарської кооперації Полтавщини.

Саме у Дмитра Шульги, "чоловіка з непоганою головою", виникла блискуча ідея: у 1920 році, коли різко знецінились російські гроші, випустити гарантовані майном Полтавської ССТ "зайомні листи", які мали величезний успіх. Завдяки реалізації цієї ідеї знекровлені села Полтавщини одержали десятки вагонів цукру, мануфактури, промислових виробів. Проте ідея "зайомних листів" згодом дорого обійшлася Дмитрові Шульзі: це стало підставою для звинувачень його у підриві фінансової системи радянської держави [23].

Наприкінці 1920 року разом із усім правлінням Спілки Дмитра Шульгу було заарештовано і відвезено до Харкова.

Подальше його життя нам не відоме; за свідченнями родичів, він помер наприкінці 20-х років від туберкульозу.

У Лідії Дмитрівни Токаревської-Шульги зберігався архів брата— М.Д.Токаревського: фото, його щоденник із юних літ, спогади про своє життя і рідних. Тримати ці документи у себе вдома він, очевидно, не наважувався (на це були підстави). Доля архіву Токаревського по смерті Лідії Шульги, яка не мала дітей, уявляється нам досить невтішною.

Друга сестра Михайла Токаревського, Настя, перебувала в шлюбі з Миколою Хондажевським, економістом, який безвісти пропав у 30-ті роки. Як і Токаревські, Хондажевські кохалися в українських піснях. Їхній син Олег Хондажевський (помер бл. 1994 року), племінник Михайла Дмитровича, працював адміністратором Полтавської філармонії, часто привозив до Миргорода й Попівки капели бандуристів, дуже популярні тоді, мав зв'язки з Миргородською капелою бандуристів.

З встановленням влади більшовиків почалися переслідування тих, хто не йшов у ногу з ними; серед цих утискуваних були й діячі української кооперації. Уже 1920 року почалася примусова "реорганізація" цієї структури. Київські кооперативні центри було ліквідовано, а створені натомість нові кооперативні центри в Харкові стали додатком більшовицького державно-партійного апарату [24]. Було розгромлено сільськогосподарську й кустарно-промислову кооперацію, а діяльність споживчої зведена до функцій заготівельної організації.

Трагічною стала для полтавських кооператорів осінь 1920 року, коли до Полтави приїхав уповноважений особливого відділу Південно-західного фронту Капустянський з військовим підрозділом, який заарештував і вивіз до Харкова 33 кооператорів і 25 діячів культури [25].

Серед цих людей був і Михайло Токаревський.

Володимир Дубів [26], друг М.Токаревського, у спогадах повідомляє, що Михайла Дмитровича заарештували "яко заступника

голови повстанського комітету Лівобережної України" [27].

Протягом трьох днів тривав переїзд із Полтави до Харкова — під час морозів, у неопалюваних товарних вагонах. Токаревського запроторили до Харківської в'язниці, де він у страшних умовах відсидів понад дев'ять місяців. У цей час у його родині сталося горе: захворівши на скарлатину, помер маленький син Роман, залишилась одна донька Оріся.

На час повернення Токаревського до Полтави йому вже не стало місця в кооперації, там керували комуністи. Але спраглий до діяльності, він не сидів склавши руки, а на початку 20-х років заходився коло нової важливої справи: його зусиллями й енергією в Полтаві створено агрокооперативний технікум (нині це Полтавська сільськогосподарська академія), і Токаревський став його першим директором. Він запросив до свого навчального закладу найкращих педагогів, які готували фахівців — інструкторів з кооперації й агрономів. Але Токаревському не забували некоммуністичне минуле, йому все частіше пригадували членство в УСДРП, арешти. До того ж, у кооперативному технікумі знайшла притулок нелегалізована студентська організація "Нова громада", в бібліотеці закладу зберігалася література "ліберально-буржуазного" та есерівського спрямування. Врешті, в 1923 році Токаревського було усунуто від керівництва технікумом, а згодом йому й зовсім довелося піти з виплеканого ним закладу [28].

Але з кооперацією він не поривав. Того самого 1923 року Токаревський переїхав із Полтави до Харкова, тодішньої української столиці, де працював у культурно-освітньому відділі Всеукраїнської спілки споживчої кооперації (Вукоопспілки), вкладаючи свою бурхливу енергію в розбудову кооперативного музею (згодом цей музей було переведено до Києва). 1926 року до Києва переїздить і М.Токаревський, який став проректором Українського кооперативного інституту, створеного Вукоопспілкою. Михайло Дмитрович керував навчальною частиною й одночасно завідував кооперативним музеєм при інституті. Завдяки його енергії, невтомності і працелюбності керовані ним заклади швидко досягли високого рівня.

М.Токаревський мав тісні стосунки з наркомом освіти Миколою Скрипником (1872-1933), їхньою спільною турботою була українізація всіх сфер суспільного життя. Діапазон зацікавлень М.Токаревого був дуже широкий. Серед його знайомих — історики Михайло Грушевський і Дмитро Дорошенко, поет Максим Рильський, політичний діяч Влас Чубар.

Як миргородець, Токаревський опікувався перспективами розвитку Миргородського курорту. 1922 року він під псевдонімом Токмих опублікував у "Вістях ВУЦК" (№224) статтю "В справі експлоатації Миргородського мінерального джерела".

Але над ним завжди висів "каральний меч". Краплею гіркої трутизни до й так не солодкого життя Михайла Токаревського додалися події 1929 - 1930 років, коли відбувався так званий процес Спілки Визволення України. Близький друг Токаревського — історик, професор Йосип Гермайзе (1892-1958), свого часу також член УСДРП, який з кінця 20-х років очолював археографічну комісію ВУАН, 1929 року був заарештований у справі СБУ. "Батько його дуже любив і поважав, — згадує п. Оріся Кондевська, — а я його пам'ятаю як дядька Йосипа, що мав для мене гостинець. Він був завжди дуже зайнятий, багато науково працював. Привітний, чемний, такий "теплий" до дітей".

Під слідство потрапили й педагоги Першої Київської гімназії, в тому числі й директор гімназії Володимир Дурдуківський і дружина Токаревського — вчителька історії Ніна Сергіївна Стопневич-Токаревська (1888-1963), активна діячка "Просвіти" (їх заарештували 1929 року). У цей час забрали й Михайла Дмитровича. Ніна Сергіївна в тюрмі тяжко хворіла, проте, на щастя, вона відбулася легким покаранням — трьома роками умовного засудження. Але їй було заборонено вчителювати, довелося заробляти на хліб у Харкові, статистиком у якомусь транспортному бюро [29] та рахівником на Харківській гідроелектростанції №1.

Після річного перебування у в'язниці випустили і Михайла Дмитровича. Про повернення до керівної роботи в Кооперативному інституті не могло бути й мови. Життя знову змусило Токаревського переселитися до Харкова; там було легше знайти роботу, там була

деяка підтримка — в Харкові мешкала рідня Ніни: її брат Борис Стопневич, який по закінченні торгово-кооперативного інституту працював статистиком, і тітка. Протягом кількох років М.Токаревський очолював при Раднаркомі в Харкові відділ так званої "гостатистики", тобто нового на той час методу зображувальної статистики.

1936 року Михайло пережив ще один арешт, він був засуджений до смертної кари, протягом шести місяців сидів у камері смертників, чекаючи розстрілу, і його врятувало тільки те, що Сталін ліквідував Єжова, і засуджених Єжовим смертників було звільнено.

Знову довелося шукати роботи. Протягом якогось часу працював на випадковій роботі — учителем у школі стрільців у Харкові на Холодній Горі, навчаючи грамоти неписьменних, але ця школа проіснувала недовго, і похмура примара безробіття знову, уже вкотре, впритул підійшла до Михайла Токаревського.

1941 рік застав його в Харкові. У жовтні німці взяли місто. М.Токаревський повернувся до справи свого життя, якій він віддав багато літ, — до розгромленої кооперації. Було відновлено структури Споживспілки. Токаревський, досвідчений організатор та інструктор кооперативної справи, працює на Харківщині. Коли німці відступили з Харкова на захід, Токаревські залишилися в місті. Війна роз'єднала родину: дочка Оріся поїхала за чоловіком, мобілізованим у 1943 році до радянської армії, і тому Михайло Дмитрович і Ніна Сергіївна вирішили чекати звісток від доньки у своєму помешканні в Харкові[30].

У серпні 1945 року родина Токаревських переїхала до Львова, куди було переведено з Києва Кооперативний інститут, жили вони в будинку № 4 по вулиці Харківській. Михайло Дмитрович протягом певного часу працював на посаді заступника директора інституту з господарчої роботи, а згодом завідував інститутською бібліотекою[31].

У перші місяці перебування у Львові Токаревський близько зійшовся з відомим українським істориком Іваном Крип'якевичем (1886-1967), але їхній зв'язок недовзі урвався, бо 1946 року Крип'якевича, звинуваченого в націоналізмі, було примусово

переселено до Києва. Серед інших близьких знайомих Токаревського у Львові були його колишні студенти з Київського кооперативного інституту — Рубанок, Яцевський, Корнієнко.

Протягом 20-30-х років Михайло Дмитрович приїздив на Миргородщину, до Попівки, підтримував зв'язки зі своїми племінницями Вірою та Ганною Філянськими, що жили в Попівці. На жаль, не вдалося встановити, чи мав М.Токаревський близькі стосунки з поетом Миколою Філянським, розстріляним у 1938 році (зрозуміло, такі стосунки не афішувалися). Напевно ж, вони були брат Миколи Філянського, Григорій, і сестра Михайла Токаревського, Євлампія (Ланя), перебували в шлюбі, жили в селі Попівці [32].

Небога Ніни Сергіївни Токаревської — Ніна Борисівна Стопневич із вдячністю згадувала, як Михайло Дмитрович рятував її в голодні 20-ті роки в Харкові і в тяжкі повоєнні літа у Львові, всіляко допомагаючи й підтримуючи її.

Вийшовши на пенсію, Михайло Токаревський ґрунтовно зайнявся садівництвом і квітникарством, але не полишав і наукової діяльності. Збереглася остання праця Михайла Дмитровича "Що таке культура", яку він завершив у Львові 1966 року; нині вона зберігається в науковому архіві Миргородського краєзнавчого музею. За словами доньки автора, "до друку її не допустили".

У родині Орісі Михайлівни, оперної співачки, ще кілька років тому зберігалися батькові улюблені бандура і рея. "Рею ховали на стріху, бо за неї можна було вскочити в халепу добрячу" (з листа пані Орісі).

У лютому 1974 року керівництво Полтавського сільськогосподарського інституту (колишнього кооперативного технікуму) вітало Михайла Дмитровича як засновника й першого директора цього закладу з 90-річчям від дня його народження. А в березні того самого року його вже не стало.

Михайло Токаревський помер у Львові 28 березня 1974 року. У свідоцтві про смерть, виданому відділом ЗАГС Червоноармійського району м.Львова, вказано, що причиною смерті є хронічна легенево-серцева недостатність і загальний атеросклероз. Похований Михайло Дмитрович на Янівському цвинтарі; його дружина, яка померла ще

1963 року, знайшла свій останній притулок на Личаківському цвинтарі. На надгробкові Михайла Токаревського є напис: "Він любив робити людям добро".

Ще майже не досліджена творча, наукова й епістолярна спадщина українського економіста, педагога, культурного й громадського діяча Михайла Токаревського. Є дані про те, що його праці публікувалися за кордоном. Доля нашого земляка після Другої світової війни була не відома навіть його друзям, які виїхали за кордон, дехто вважав його загиблим за сталінських часів. Дослідник кобзарства Богдан Жешинський вносить Токаревського до "Реєстру народних співців, які були знищені у 30-х роках або доля яких невідома" [33].

Ніхто не збирав розпорошені по світах його листи. Донька Михайла Токаревського Оріся Кондевська, яка й нині мешкає у Львові, стверджує, що ще за життя Михайло Дмитрович буцімто видав власний щоденник другові молодості Володимирі Дубіву для публікування за кордоном, проте факт такої публікації нам не відомий; не підтверджує цього факту й пані Оксана Соловей [34], донька Дмитра Солов'я. Будемо сподіватися, що цей цікавий документ не канув у безвість, а, можливо, зберігається в когось із українців діаспори й буде віднайдений для України.*

Примітки:

1. Енциклопедія українознавства. - Т.3. - С.32-33; Полтавська Петлоріана. Ч.2. - Полтава, 1996. - С.142; Архівний збірник. - Полтава, 1998. - С.229 - 230; Полтава: Історичний нарис. - Полтава, 1999. - С.150.
2. Дубів Володимир. Михайло Дмитрович Токаревський: [Слогади]. - Ксерокопія з машинописного тексту. — Без дати написання // Науковий архів Миргородського краєзнавчого музею. — Тека "Токаревські".
3. Там само.
4. Отчет Миргородской уездной земской управы за 1901 год. - Миргород, 1902. - С.84.
5. Дані з тексту на фотографії родини Токаревських // Науковий архів

*Авторка висловлює щирі вдячності панові Кирилові Кашанику, миргородцеві за походженням, а нині — львів'янину, доброму прихильникові Миргородщини, за його допомогу в пошуках матеріалів про родину Токаревських.

Миргородського краєзнавчого музею. — Тека "Токаревські"; Спогади Ю.А. Гришка /м. Миргород/, двоюрідного онука М.Токаревського //Науковий архів Миргородського краєзнавчого музею. — Тека "Філянські".

6. Звіти Миргородської повітової земської управи за 1901, 1904, 1909р.р.

7. Спогади Ю.А.Гришка.

8. Дубів В. Вказана праця. - С.2.

9. Державний архів Полтавської області. - Ф.83. - Оп.1. - Спр.72.

10. Про родину Токаревських у Попівці, про їхніх родичів Філянських див.: Розсоха Л. Осередок української духовності в Попівці //Прапор перемоги (м.Миргород). - 1998. - №№ 3 - 5.

11. Соловей Дмитро. Розгром Полтави: Спогади часів визвольних змагань українського народу. 1914 - 1921. - Видання друге, доповнене. Полтава: Кришня. - 1994. - С.68,71.

12. Полтавська Петлюра. Ч.2. - Полтава. - 1996. - С.142.

13. Журнали позачергового Полтавського губернського земського зібрання. Студня 18 - 21. - 1917 р. - Полтава. - 1918. - С.14.

14. Несвіцький О.О. Полтава в дні революції та в період смуту 1917 - 1922 р.р.: Щоденник. - Полтава, 1995. - С.64.

15. Московець Євгенія. Спомини про революційні події в Полтаві // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. - Полтава, 1998. - С. 224.

16. Дмитро Соловей (1888 - 1966) - український історик, публіцист, статистик, діяч культури, педагог, автор кількох праць і досліджень. Найголовніша праця — "Голгота України" (Вінніпег, 1953).

17. Соловей Дмитро. Розгром Полтави... - С.69-70.

18. З листа О.Кондевської до авторки статті. - Без дати. Одержано 15 січня 2000 р. // Науковий архів Миргородського краєзнавчого музею. — Тека "Токаревські".

19. Несвіцький О.О. Вказана праця... - С.75.

20. Соловей Дмитро. Голгота України: Московсько-большевицький терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. — Репринтне видання. Дрогобич і Відродження. - 1993. - С.37.

21. Отчет Миргородской уездной земской управи за 1901 год. -Миргород, 1902. - С.92.

22. Дані Ю.А.Гришка, двоюрідного онука М.Токаревського.

23. Соловей Дмитро. Розгром Полтави. - С.148.

24. Соловей Дмитро. Голгота України. - С. 37-38.

25. Там само. - С. 38, 238.

26. Дубів Володимир Сергійович (27.07.1890 — 23.02.1973) — активний діяч українського кооперативного руху, громадський діяч. Працював у Полтаві інструктором кооперації. Увійшов до складу дирекції Полтавської обласної Спільки споживчих товариств. Член Правління кооперативних союзів. З 1924 р. жив у Харкові. Сприяв розвитку українських наукових установ і мистецьких закладів. Кілька разів був заарештований, засуджений за український націоналізм. Працював у Німеччині як "остарбайтер". В 1950 р. переїхав до Австралії. Помер у Мельбурні.

27. Дубів В. Вказана праця. - С.4.

28. Там само.

29. З листа Г.Царинник, родички Токаревських, із Філадельфії до невідомого адресата (ймовірно, до Ніни Борисівни Стопневич, жительки с. Рудного Львівської області, племінниці Ніни Сергіївни Стопневич-Токаревської). — Без дати. - Копія. // Науковий архів Миргородського краєзнавчого музею. — Тека "Токаревські".

30. Дубів В. Вказана праця. - С.6.

31. З листа О.Кондевської до авторки статті (див. примітку 18).

32. Звідомлення Ю.А.Гришка, двоюрідного онука М.Токаревського і М.Філянського.

33. Українська культура. - 1992. - №6. — С.26.

34. Лист Оксани Соловей до Кирила Калашника від 22.04.1999 р. //Науковий архів Миргородського краєзнавчого музею. — Тека "Токаревські".

8.08.2000 р.

м.Миргород.

НА ХВИЛІ РЕВОЛЮЦІЇ. УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ- ДЕМОКРАТ МИХАЙЛО КРИВОРОТЧЕНКО — ПЕРШИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ МЕР ПОЛТАВИ

Серед полтавців, які стали помітними в широкому загалі завдяки революції 1917 року, був і Михайло Криворотченко, перший обраний в часи тієї революції міський голова Полтави. Але жорстокі обставини не лише його особистої долі, а й буття цілого народу за ці вісім з лишком десятиліть зробили свою справу: саме ім'я його довго було під забороною, а тепер відоме хіба що окремим дослідникам. Та, сплачуючи борг пам'яті тим, хто свого часу піднявся за Україну і тримався у цій боротьбі як тільки міг, гадаю, варто сказати слово і про що, далєбі, не сіру постать.

Він з'явився на світ 1892 року у повітовому Зінькові в учительській родині. Рано втративши батька, тільки надзусиллями матері продовжував шкільну науку. А що їй таки не під силу було прогудувати самій сім'ю із семи чоловік, то Михайло з дитинства пізнав смак заробленого своїми руками шматка.

Серед його навчителів життєвої науки був і знаменитий на всю округу богомаз Княшко, у якого добровільно став підмайстром у 13 років. Були в його оточенні й люди, що схилили до інших спокое, підштовхуючи на небезпечну стежину політичної діяльності. Вона, може, якраз через свою табуованість вабила Михайла ще з шкільної парти, либонь, сильніше від малярства. Настанови члена партії російських есерів Незнамова, зв'язки з орієнтованою в такому ж дусі полтавською родиною Дем'яновських, та й почуття власної знедоленості формували у підлітка, а потім юнака позицію активного спротиву існуючому соціальному й політичному ладові. Разом з тим зовсім не чужа йому стихія народного життя, українські книги, рідкісні, але від того й більш заповітні, будили в ньому відчуття власної етнічної ідентичності, а далі й національної свідомості.

Отож, вступивши 1910 р. до Московського вищого технологічного

училища, він незабаром прилучився до української студентської громади, а з другого боку — нав'язав тісні зв'язки з міжпартійним студентським бюро — нелегальною політичною організацією, зв'язаною з російськими соціалістами-революціонерами та соціал-демократами [1].

Є всі підстави думати, що саме тут, у середовищі заангажованих у політику українців, М.Криворотченко заізнався із Симоном Петлюрою, який під ту пору теж жив і працював у Москві, редагуючи популярний в українських поступових колах російськомовний журнал "Украинская жизнь". Я не маю у цьому сумніву, бо оце коло активних, "політичних" українців у Москві було не занадто широким, щоб двоє людей могли у ньому розминути, особливо ж коли один з них був уже досить відомим діячем із, безумовно, близьким для другого минулим та ще й земляком-полтавцем. А що не лише біографія Петлюри, а й його політичне наставлення українського соціал-демократа були симпатичні Криворотченкові — про це свідчить те, що й сам він прилучився до середовища УСДРП і став її активним членом. Хоча із зрозумілих мотивів волів згодом мовчати про свої реальні і цілком конкретні зв'язки з С.Петлюрою в минулому.

Під час літніх вакацій Михайло приїздив до Полтави, підробляючи статистиком в губернській земській управі. Праця ця була пов'язана із частими виїздами в повіті. Це давало змогу поширювати заборонену літературу, вести агітаційні розмови з місцевою людиністю. 1914 р. М.Криворотченко перейшов до Харківського технологічного інституту. Свідомо заангажований у політичну роботу, не мислив себе поза українським революційним рухом. А в 1915 р. став одним із організаторів підпільної Юнацької Спілки, молодіжної національно-політичної організації соціалістичного напрямку. Ця організація охоплювала мережею своїх гуртків чимало навчальних закладів Харківщини і Полтавщини [2]. Ставлячи собі головною метою підготувати генерацію свідомих учасників революційного руху, активісти Спілки зосереджувалися у роботі з молоддю на трьох основних проблемах українського життя — політичній, економічній і соціальній, розглядаючи їх у нерозривному зв'язку. У гуртках активно велася пропагандистська робота,

обговорювалися питання громадсько-політичного характеру, читалася і розповсюджувалася література відповідного змісту. Гуртківці вивчали також українську мову, літературу, історію — все те, чого їх позбавляла казенна російська школа. Серед тих, хто створював Юнацьку Спілку разом з Михайлом Криворотченком, були Андрій Заливчий, Микола Петренко, Дмитро Глуходід, Дмитро Соловей [3]. Криворотченко, котрий прибрав собі псевдо Тарас Воля (до речі, Тарасом його потім і називали у колі друзів і близьких знайомих), мав неабиякий авторитет серед однодумців і був обраний головою виконкому цієї організації, що базувався у Харкові. Йому довелося перейти на нелегальне становище. До цього спонукала не лише революційна робота, а й те, що він свідомо уникав мобілізації до російської армії. Його сучасник І.Майстренко відзначав, що для Криворотченка це було не "як особисте рятування, а як політична демонстрація проти російського поневолення України. Це було українське соціалістичне пораженство, тобто за поразку Росії у війні" [4].

Нерідко доводилося йому бувати в осередках Спілки, правлячи нелегкий вантаж не лише організаторсько-пропагандистської, а й технічної роботи. Через багато років його приятель Дмитро Соловей згадував, як вони удвох друкували на гектографі перше видання Спілки — збірник українських революційних пісень "До боротьби!" Завдяки малярському хисту Михайла брошура вийшла дуже ефектною. "Ні до, ні потім не бачив я жодного революційного (ані українського, ані російського) гектографічного видання, що було б технічно краще", — писав Соловей [5].

Слід сказати, що політичний радикалізм, ба навіть фанатизм М.Криворотченка був далеко не декларативним. Цьому немало сприяли і особисті риси його сильної, вольової вдачі, зокрема рішучість і сміливість. Це добре ілюструє розповідь п.Оксани Соловей (дочки Д.Солов'я) із США, котра з оповідей своїх батьків та й особисто добре знала "дядька Тараса". Одного разу він посперечався із своїм братом, який не сповідував революційної ідеології. Брат запитав, що б той робив при зустрічі з ним як з політичним суперником у бою. "Стріляв би", — відрізав Тарас Воля.

А його товариші по підпіллю колись, завівши напівжартома мову про можливу зустріч з поліцією і діставши від Криворотченка таку ж відповідь, вирішили, що він вихвалється перед ними. Тому якось увечі один із них, дочекавшись його у відлюдному місці, зненацька із кушів гукнув, імітуючи жандарма: "Стої!" Зараз же куля збрала пасмо волосся йому зі скроні. І якби мерщій не впав на землю та не заволав: "Тарасе! Тарасе!...", то, певно, не відбувся б лише переляком та сивиною, що після того випадку обсіпала його голову.

Поліційні погроми Юнацької Спілки, що сягнули у першій половині 1916 р. і її проводу у Харкові, розпорозили організацію, вирвавши з неї найактивніших членів. Тарас Воля врятувався від арешту втечею до Москви, а звідти до Ростова. Та все ж ні його праця, ні зусилля інших спілчан не змарнувалися. Спілка дала значний гурт молоді, яка у перші ж тижні революції увійшла до складу молодих українських соціалістичних партій (есерів та соціал-демократів), причому нерідко беручи на себе роль їх провідних кадрів. Це стосувалося і героя цього нарису.

Відразу по Лютневій революції 1917 р. Михайло знову опинився у Москві, де був досить сильний осередок Української соціал-демократичної робітничої партії. Зблизившись з її провідниками В.Винниченком, А.Пісоцьким (Річицьким), він сам став активним працівником партії. В цій ролі 5 квітня 1917р. від'їздить до Полтави, де УСДРП, за свідченням одного із безпосередніх учасників політичного життя міста, "партійних робітників мала настільки небагато, що вони не могли обслужити її потреби за мирних часів" [6]. Його прибуття значно підсилило полтавську парторганізацію. Слід відзначити, що у Полтаві серед української стихії місцеві більшовики в перші післялютневі місяці бодай формально змушені були іноді солідаризуватись з лівим, соціалістичним крилом українських партій і підтримувати перші кроки Центральної Ради. Це викликало з боку українських соціал-демократів потяг до об'єднання з ними. М.Криворотченко був одним із тих, хто підтримував об'єднання. Але його доповідь з цього питання на засіданні Полтавського комітету УСДРП переросла в дискусію із запрошеним більшовицьким керівництвом, позаяк виявилися надто великі розходження в

національному питанні [7]. Об'єднання не відбулося, хоча, як наголошував інший політично активний полтавець Віктор Андрієвський, "українські соціалісти були забагато соціалісти, а замало українці" [8]. Та навіть при цьому більшовики не пішли їм на поступки. Проте деякий час полтавські уесдеки (українські соціал-демократи) продовжували тісно співробітничати з більшовиками. Якраз М.Г.Криворотченко значною мірою ініціював таку лінію своєї організації. Завдяки цьому блок соціалістичних партій (російських і українських) здобув перемогу на виборах до Полтавської міської думи у липні 1917 р. Безпосередній учасник тих подій В.Андрієвський не без іронії згадував: "Найцікавіше було, кому випаде честь бути першим соціалістичним лордмером славної Полтави? Отже честь ся випала таки українцеві Криворотченкові. Се хлопець літ 25, студент, ... але вдачі і світогляду був неспокойного, хиткого, і як дорікали йому товариші, схильний до анархізму" [9].

Але невдовзі перший соціалістичний голова Полтавської думи став жертвою міжпартійної боротьби. Кадети, що поступилися соціалістам на виборах, витягнули на світ історію з його дезертирством і влаштували навколо неї скандал. Їх підтримали меншовики, зокрема знаменитий К.І.Ляхович. У висліді Криворотченко змушений був вийти зі складу міської думи і управи [10] і навіть на деякий час відійти від активної політичної роботи.

Тим часом у ході суперечливого розвитку революційного процесу в 1917 р. серед української соціал-демократії почало окреслено вирізнятися ліве крило. Воно було значно меншим, ніж основна частина партії, що активно підтримувала Центральну Раду. Ліві ж УСДРП схилилися більше до більшовиків, хоча в національному питанні відрізнялись від останніх нахилом у бік суверенності України і більшою послідовністю у пов'язаних із цим практичних діях. Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. розкол у цій партії був закріплений формально, і ліві українські соціал-демократи виділилися, по суті, в окрему пробільшовицьку групу, що через кілька місяців була поглинена КП(б)У. Один із активних учасників цього процесу П.Буценко зазначав: "Після розколу у.с.д. в Полтаві як організації не стало. Найвизначніші члени у.с.д. Тарас

Криворотченко, Легейда і інші при злитті увійшли в КП(б)У" [11]. У цей час Криворотченко вів на Полтавщині підпільну роботу, спрямовану проти режиму гетьмана Скоропадського та австро-німецької окупації.

Чималий досвід конспіратора став йому у пригоді 1919 р. і під час денікінської окупації в Києві, де Михайло Григорович був змушений на нелегальному становищі. А на початку вересня 1919р. він ще з трьома більшовицькими підпільниками, недавніми вихідцями з УСДРП, здійснив повну небезпек подорож через денікінсько-уєнерівську лінію фронту і потай прибув до Кам'янця-Подільського — тогочасної столиці УНР.

Там, користуючись особистими знайомствами в середовищі українських партій, що складали політичний кістяк УНР, вони вступили в неофіційні переговори з їхніми лідерами, вивіряючи політичні позиції останніх та промацуючи можливості для укладення угоди про спільну боротьбу з Денікіним. М.Криворотченко мав кілька розмов з представниками уряду УНР [12]. Зацікавленість у цих зустрічах виявив навіть прем'єр Ісаак Мазепа. Таємна місія українських більшовиків до Кам'янця певною мірою інспірувала і наступний пошук контактів між українським урядом і Москвою через швейцарського комуніста Ф.Платтена. Як писав пізніше у своїх спогадах сам І.Мазепа, це дало змогу УНР навіть ліквідувати на окремих ділянках фронт проти Червоної армії [13], хоча він обійшов мовчанням спробу поладити стосунки з більшовиками через їх посланців П.Попова, Є.Лассмана і М.Криворотченка. Та як свідчив один із них — Павло Попов, і самі вони зверталися до керівництва РКП(б) — КП(б)У з пропозицією укласти мир із Директорією УНР і об'єднатись проти Добровольчої денікінської армії. Окрім того, звертали увагу на те, що і з боку більшовиків "спроба завоювання України викличе нове згуртування всіх українських груп і нові повстання", а отже є неприйнятною [14].

Але для московських "вождів пролетарської революції" головною метою було творення нової комуністичної імперії, а загравання з УНР — лише відпрацьованим тактичним ходом перед її поглиненням цією імперією. Тому пропозиції Попова, Лассмана, Криворотченка, як і

їхні застереження, були задалегідь приречені й зігноровані.

Тим часом, закінчивши справи у Кам'янці, Михайло Криворотченко разом із комуністкою К.Бассехес, що входила до складу їхньої групи, мали перебраться для ведення революційної роботи в Чехію. Вони повинні були дістатися туди на одному з німецьких літаків. Але долетіти їм вдалося лише до Галичини, звідки вони після тривалих поневірянь ледве вибралися [15].

При тому, що Криворотченко працював на радянській роботі і виконував відповідальні доручення в КП(б)У, він все ж не зрікся свого самостійництва і навіть розвивав далі незалежницькі погляди. Цьому сприяла його близькість до настроєних опозиційно до національної політики РКП(б)-КП(б)У більшовиків-українців, переважно таких, як і він, вихідців з УСДРП — П.Попова, С.Лассмана, І.Слинька. Є підстави вважати, що у 1919 р. Михайло Григорович був тісно пов'язаний із Василем Шахраєм — фундатором українського націонал-комунізму, уже після того, як останній був відлучений від більшовицької партії [16]. А у 1920 р. Криворотченко постав як активний член очолюваної Г.Лапчинським групи федералістів у КП(б)У. Він став одним із організаторів таємних нарад цієї групи у Харкові з делегатами IV з'їзду Рад України (травень 1920 р.). На цих нарадах федералісти намагалися схилити запрошених до своєї платформи, основними пунктами якої було створення самостійної Української комуністичної партії більшовиків і суверенність Української республіки Рад. На останній нараді було створено Оргбюро групи федералістів з 5 чоловік, до якого увійшов і М.Криворотченко. Бюро зайнялося підготовкою конференції федералістів, розробило спеціальний циркуляр з цього питання [17]. Але відразу ж опозиційна діяльність федералістів напштовхнулася на репресивні контрзаходи ЦК КП(б)У. Був притягнутий до слідства, партійного і кримінального одночасно, спочатку Криворотченко, а потім і Лапчинський. Воно проводилося змішаною партійно-чекістською комісією під керівництвом Ф.Дзержинського [18] та С.Косіора. У висновку, зробленому нею, сказано: "Лапчинський, Криворотченко, Ерський прагнули створити усередині партії організовану змовницьку групу напівпетлюрівського характеру із

цілковито протилежною ЦК програмою і тактикою, що йде врозріз з інтересами Комуністичної партії і революції на Україні, і направленою по суті до підризу партії зсередини" [19]. Зрозуміло, що вердикт Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1920 р. щодо Криворотченка був однозначний: з партії виключити [20]. Така політична характеристика не лише закривала йому шлях до бюрократичної кар'єри, до якої Михайло Григорович, втім, ніколи не прагнув, а в умовах більшовицького режиму і робила його довічно політично неблагонадійним, ставлячи в перші лави кандидатів на репресії. Не випадково після цього він, здібний працівник народної освіти, довго не міг знайти роботи, перебиваючись тимчасовими заробітками. Невдовго працював у редакції "Вістей ВУЦВК", редагував окремі видання, читав лекції у Бердянському агрономічному технікумі, перекладав з російської на українську мову. І все ж не каюся у "самостійницьких гріхах", не просився назад до партії, а як і раніше, мужньо зносив всі утиски. "Оригінальна й глибоко ідейна індивідуальність", — характеризував його через багато років Іван Майстренко [21] — відомий вчений і публіцист на еміграції.

Нарешті у листопаді 1921 р. М.Г.Криворотченка наказом наркомосу УСРР було призначено директором новоствореного Соціального музею у Харкові. Йому також було доручено розробити загальну концепцію музейного будівництва в Україні.

Вдаючись до аналізу поглядів М.Криворотченка на музейне будівництво, слід відзначити їх надмірну ідеологічну переваженість, ігнорування функцій музею як пропагандиста національної історії та культури. Через це йому далеко не завжди вдавалося знаходити спільну мову з такими відомими фахівцями, як Ф.І.Шміт, Б.К.Пилипенко та ін. Постійні непорозуміння врешті-решт призвели до того, що Криворотченко змушений був залишити Соціальний музей і зосередитися на створенні республіканського координаційного краєзнавчого органу. Такий орган — Український комітет краєзнавства — було утворено на першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що відбулася 25-28 травня 1925 р.

Винятково важливим стало рішення Українського комітету

краєзнавства про видання журналу "Краєзнавство". Першим його редактором якраз і став М.Криворотченко. Він турбувався про те, щоб журнал дбайливо збирав і публікував кращі наукові та методичні матеріали, став справжнім порадиником, особливо для низових краєзнавчих товариств, гуртків та музеїв, підтримував молодих учених та активістів краєзнавчих студій. Неабияке значення мали також робота УКК серед нацменшин, розробка необхідних краєзнавчих програм, посібників тощо [22].

Але на рубежі 20-х — 30-х років, разом із розгромом українізації, краєзнавство теж почали згортати, а його активні діячі і працівники стали жертвами політичних репресій. Зі сторінок преси дедалі частіше сипалися звинувачення на адресу УКК, його окремих діячів, яким приписували націоналізм і контрреволюційну антирадянську діяльність. Зокрема, московський журнал "Советское краеведение" (№2, 1931 р.) прямо обвинувачував УКК в об'єднанні "опортуністичних, антирадянських" сил, що приховуються під гаслами "академізму, аполітичності" [23]. Логіка погромного процесу була залізна — за подібними звинуваченнями не барилися арешти. Заарештовано було практично всіх членів Українського комітету краєзнавства, більшість керівників краєзнавчих організацій на місцях.

Незаперечним козирем для брехливих обвинувачень, що обгрунтовували, проте, цілком реальні жорстокі репресивні заходи, було минуле їхніх жертв, особливо коли ті свого часу належали до опозиційних більшовикам партій або груп. Уже самим цим фактом людина була приречена на заслання або смерть. Це повною мірою стосувалося і Михайла Криворотченка. У 1933 році, ще перебуваючи на волі, він уже фігурував у зловісних аналах ОГПУ як один із членів "незаконної групи УСДРП у Харкові" [24].

Тому арешт був питанням лише часу, звісно, не довгого. Він і сам відчував недобре, перестав навіть зустрічатися з друзями, щоб не наражати і їх на небезпеку. 10 лютого 1934 р. оперативники забрали його із напівпідвальної кімнати Покровського монастиря, де він самотньо мешкав.

У документах слідства фігурувала його діяльність в УКК.

Продиктовані в ОГПУ слова ставали нібито його особистими зізнаннями: "З 1925 р., працюючи в Українському комітеті краєзнавства, не провів партізації апарату в центрі і на місцях та вивів краєзнавчу роботу з-під партійного контролю. Я тим самим дав ганебну можливість націоналістичним елементам використати краєзнавчий рух на Україні для консолідації своїх сил і скористатися краєзнавчими організаціями на місцях для проведення активної контрреволюційної роботи" [25].

Невідомо, що змусило незламного колись Тараса Волю погодитися із нав'язуваними йому брехливими обвинуваченнями. Адже найближчі люди знали, що його не страхали навіть тортури. Він міг з усмішкою спостерігати, як лікар без будь-якого наркозу зашивав йому рубану рану, не раз зустрічався із смертю віч-на-віч. Може, відчай, моральний злам, інстинкт самозахисту?

На основі чекістських фальшивок постановою судової трійки при колегії ГПУ УСРР від 9 квітня 1934 р. М.Г.Криворотченко був засуджений до п'яти років концтаборів [26].

Дуже довго знайомим нічого більше не було відомо про цю людину. Та якось уже в 90-ті роки п.Оксана Соловей, до спогадів якої я уже звертався, розповіла мені, що до них у родину вряди-годи приходили з Півночі куденькі листи від Михайла Григоровича. А у 1940 році до їхньої харківської оселі зайшла незнайома дівчина-українка. З далекого туркменського міста Чарджоу передала вона уклін і вістку від Криворотченка. Виявилось, що, відбувши строк у таборах на вічній мерзлоті, він сам вибрав для поселення найпідданіше місто в Союзі. Учителював там у школі і просив передати йому мікроскоп, якого зберігав у Солов'їв. Несподівана гостя оповіла, що вперше її він побачив сплячою, випадково зайшовши до когось у помешкання. І довго-довго стояв біля неї, вдивляючись у давно не бачене українське обличчя... Жив надією, що наступного, 1941 р., зможе добитися дозволу самому приїхати в Україну, та, видно, не судилося.

Була чутка, що Михайло пішов добровольцем на фронт, але його подальша доля так і лишається невідомою...

Примітки:

1. Данилюк Ю.З. З любов'ю до рідного краю. Криворотченко Михайло Григорович //Реабілітовані історією. Київ-Полтава, 1992. - С.164-165.
2. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914-1921, - Вінніпег, 1974. - С. 58-59.
3. Там таки. - С. 54-67.
4. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. -Едмонтон, 1985. - С- 137.
5. Соловей Д. Вказ.праця - С. 82.
6. Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині). - Нью-Йорк,1963. - Ч. 1. - С. 5-6.
7. Мазлах С. Октябрська революція на Полтавщині //Летопись революции. - 1922. - №1. - С. 128.
8. Андрієвський В. Вказ.праця. - С. 112
9. Там таки. - С. 105.
10. Мазлах С. Вказ.праця. - С. 130.
11. Буценко А. О расколе УС.Д.Р.П. //Летопись революции. - 1923. - №4. - С. 121.
12. Попов П. Петлюровское подполье на правобережной Украине //Летопись революции. - 1 926. - № 2 /17/. - С. 41.
13. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. Ч. 2: Кам'янецька доба — зимовий похід. "Прометей". - 1951. - С. 114.
14. Доклад тов. П.Попова в Зафронтбюро ЦКП/б/У о поездке в Украинскую Народную Республику //Летопись революции. - 1926. -№ 2. /17/. - С. 48-49.
15. Попов П. Петлюровское подполье.... - С. 40, 42.
16. Державний архів Полтавської області. Ф.Р - 1865. - Оп. 1. - Спр. 59. - Арк. 51.
17. Архів УСБ України по Харківській обл. - Спр. 0-21939. - Арк. - 1315.
18. Юрченко О. Четверта конференція КП(б)У - К., 1961. - С. 106.
19. Архів УСБ України по Харківській обл. - Спр. 0-21939. - Арк. 13.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1 - Оп. 6. - Спр. 7. - Арк. 41 зв.
21. Майстренко І. Вказ.праця. - С.138
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф - 166. - Оп. 6. - Спр. 8594. - Арк. 33, 38, 40, 40 зв.

23. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках // Репресоване краєзнавство. - Київ-Хмельницький, 1992. - С. 5.
24. Архів СБ України. - Ф.П. - Спр. 39030. - Арк. 158.
25. Архів УСБ України по Харківській області. - Спр. 32966. - Арк. 3.
26. Там таки, арк. 50.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОСОЛ З ПОЛТАВЩИНИ (ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ПАВЛА ЧИЖЕВСЬКОГО)

Постать Павла Івановича Чижевського (1860-1925), політичного і громадського діяча з Полтавщини, давно привертала дослідницьку увагу автора. Проте минуло кілька років, перш ніж ця тема визріла для друку. І справа не тільки у постійному бракові дослідницького матеріалу. Потрібен був певний час, щоб всебічно осмислити діяльність цієї непересічної особистості.

Відомий політик, громадський діяч, міністр фінансів екзильного уряду УНР, Павло Чижевський був одним з тих, хто здобув визнання своєю чіткою позицією ще під час роботи першої Державної думи. Відтоді, куди б не закидала його доля (у Полтаву, Петербург, Женеvu), він завжди був в епіцентрі культурно-просвітницького та національного життя, чільним провідником інтересів української спільноти. А його здобутки відзначали у своїх працях, споминах і листах славетні сучасники Симон Петлюра, Євген Чикаленко, Олександр Шульгин, В'ячеслав Прокопович, Сергій Єфремов, Симон Наріжний, Микола Ковалевський, Панас Феденко, Вадим Щербаківський, Віктор Андрієвський та ін.

Тож про працю Павла Чижевського, як і непросту долю, повинні сьогодні знати на Батьківщині, і передусім на Полтавщині. Саме таку мету і мав автор, розпочинаючи свою дослідницьку роботу.

Про предків Павла Чижевського знаходимо деякі цікаві для нас відомості в поважних енциклопедичних виданнях. Зокрема, у виданні Брокгауза і Ефрона згадується придворний тенорист Петро Чижевський, який за свій гарний спів отримав ще від цариці Єлизавети Петрівни у 1743 році таке прізвище і на додачу — звання дворянина (до речі, головними атрибутами дворянського герба Чижевських є рицарський шолом та чиж). Рід Чижевських в ті давні часи був записаний до I частини родословної книги Владимирської губернії, кілька інших дворянських родів Чижевських «з польської

шляхти» — до VI та I частин родословних книг Віленської, Київської, Вітебської та Полтавської губерній.

Званням дворянина дуже пишалися нащадки голосистого співака. За спогадами Олени Пчілки, жалувана грамота від «доброї» цариці тривалий час зберігалася в родині полтавських Чижевських як реліквія, висіла на стіні у їхньому родовому маєтку в с.Ціпках Гадяцького повіту [1].

Дід Павла Чижевського Костянтин свого часу відбудував два військових походи, один з яких провів у Криму в 1855 році. С відомості, що він також воював з мадярами у 1849 році і був відзначений за мужність австрійським орденом. Тож, можливо, героїчні оповіді діда і послужили тим головним чинником, завдяки якому маленький Павло з благословіння батьків опинився у військових навчальних закладах.

Павло Іванович Чижевський народився 1860 р. у містечку Гадячому на Полтавщині. Відомо, що початкове навчання хлопця здобував у Полтавському Петровському кадетському корпусі (зак.1877), а згодом у Миколаївській інженерній школі. Та вірию послужити «царю-батюшке и отечеству» йому не судилося. Після закінчення школи, пробувши рік офіцером-сапером у Києві, юнак виїжджає до Женеви (Швейцарія), де знайомиться із відомими земляками М.Драгомановим та Хв.Вовком. Оскільки зустрічі і розмови з цими українськими вченими Павло з теплотою згадує через багато літ, то немає жодного сумніву, що вони були для нього не тільки пам'ятними, а й значною мірою етапними при формуванні світогляду. За спогадами Чижевського, вони (П.Чижевський, М.Драгоманов, Хв.Вовк, Кузьма, В.Мальований) здійснили у 1884 році з Женеви невеличку подорож до Франції [2]. І вірогідно, саме тоді, під час спілкування і тривалих дорожніх дискусій, юнак остаточно вирішує перейти до цивільного життя і послужити рідному краю.

Здавши іспити при Женевському університеті на доктора фізичних наук, Павло повертається в Україну і незабаром захищається при Київському університеті на магістра хімії [3]. Однак блискача кар'єра вченого була перекреслена для нього раз і назавжди у самому

зародку: при поверненні на Україну на австро-російському кордоні у Павла було знайдено вантаж заборонених українських видань, і юнака відразу звинуватили у неблагонадійності [4]. Відтоді він і підпав під пильне око царської охоранки, яка тільки й шукала приводу розправитися з українофілом.

І справді, незабаром після повернення з-за кордону відставного підпоручика Чижевського заарештовують за участь (8 вересня 1884 року) в студентських заворушеннях у м. Києві та за знайомство з особами, «відомими своєю політичною неблагонадійністю» [5]. За рішенням Київського суду Чижевського з 27 березня 1885 року було адміністративно етаповано в м. Березів Тобольської губернії, де він і відбуває приписане йому покарання — з 1885 по 1888 рік (до речі, разом з Павлом Чижевським на заслання поїхала і його дружина Софія з однорічним сином Костянтином) [6]. Та як тільки заборону на проживання було знято, він повертається в Україну й осідає у невеликому повітовому містечку Олександрівську (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії. Там протягом наступних років й здобуває собі посаду і відносний спокій.

Документальні джерела свідчать, що Павло Чижевський, мешкаючи в Олександрівську, з 5 травня 1893 р. починає працювати секретарем земської управи з річною платнею 1800 крб. [7]. Сумлінно виконуючи свої службові обов'язки, він виявляє активність у багатьох питаннях, у т.ч. розробляє план загальної початкової освіти місцевого населення, займається налагодженням відносин Олександрівського земства із закордонними фірмами щодо продажу їм хліба місцевих землевласників. Прагнучи ближче ознайомитися з умовами хлібної торгівлі в Європі, Павло Іванович здійснює у 1896 році (?) подорож до Франції (Чижевський і цього разу відвідав Женеви), по закінченні якої подає ґрунтовний звіт земству [8]. Із цього звіту дізнаємося, що, шукаючи партнерів за кордоном, Чижевський протягом двох тижнів активно контактує з багатьма французькими підприємцями, розміщує у французькій пресі невеликі оголошення з рекламними гаслами, в яких подає стислу інформацію щодо географічного розміщення повіту, кількості щорічного засіву хлібом землі, розміру врожайів, зазначає для можливих партнерів права Земських зборів і Управи в економічній площині [9].

Роки, проведені на Катеринославщині, та процеси, які відбувалися у той час на селі, Павло Іванович художньо описав через багато літ у своїх споминах «Сила власности», що з'являються друком у 1924 році в Літературно-науковому вістнику [10] (між іншим, на них він отримав відгук і від Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, який не проминув відзначити письменницький хист автора) [11].

Активна громадянська позиція секретаря земської управи проявилася сповна під час диких погромів єврейського населення в м. Олександрівську восени 1905 року. Проте, ставши на захист беззахисних людей, Павло Іванович згодом сам вимушений був тікати з Олександрівська, оскільки чорносотенці розносять ушент його помешкання, а генерал-губернатор до того ж «скидає його з посади». Наприкінці 1905 року, втративши будь-які засоби до існування, Чижевський повертається до Полтави.

Про політичні симпатії Чижевського в цей період можна зазначити наступне. Ще мешкаючи у Києві і перебуваючи під певним впливом ідей Драгоманова, Павло Іванович доходить думки про необхідність децентралізації управління, щоб «розвій життя йшов відповідно місцевим обставинам, а не гальмувався з Петербурга». Поступово ця теза знаходить свій розвиток, і він уже стає переконаним прихильником автономії України. Разом з тим змінюється і його партійна орієнтація, внаслідок якої Чижевський залишає партію кадетів (прихильником якої був тривалий час) і пристає до утвореної в 1905 р. Української Демократично-Радикальної партії (далі — УДРП), яка ставила собі за мету перетворення Росії на конституційну демократичну децентралізовану країну із забезпеченням кожному народові, що її населяв, автономії із правом місцевого крайового законодавства.

Без сумніву, це було осмисленим рішенням, оскільки після сибірського ув'язнення та роботи в земстві він доходить до переконання, що інтереси українського народу повинні відстоювати лише українські партії. Про свою належність до УДРП він заявляє у ході виборів до першої Державної думи.

Революційні роки 1905-1907 стають порою жвавої політичної роботи для багатьох українців. Наслідком їхньої діяльності і,

відповідно, політичним успіхом можна вважати створення української громади у першій Державній думі.

Надзвичайно значимим у цей період було те, що відправною точкою пропаганди для національно орієнтованих українців стає автономія України. Саме з цим гаслом навесні 1906 р. і пішли на вибори прибічники УДРП, щоправда, узгоджуючи свої дії з російськими кадетами, котрі «заявлялися також головними українськими постулатами». (Чи не парадокс часу? — Т.П.)

Прашували тоді радикал-демократи у міру своїх сил — поширювали свої ідеї на легальних і нелегальних зборах, з допомогою друкованого слова — газет, брошур, легальних відозв і нелегальних прокламацій. Внаслідок такої чорнової роботи на місцях як офіційні українські кандидати (спільні кандидати УДРП і кадетів) навесні 1906 року пройшли до першої Державної думи визначні громадські діячі Ілля Шраг, М.Онацький, Микола Біляшівський, барон Ф. Штейнгель та ін. Кілька узгоджених кандидатів від названих партій святкувало перемогу і на Полтавщині. Серед них — Павло Чижевський.

У Полтаві, як повідомляла всеукраїнська газета «Громадська думка» за 18 та 20 квітня 1906 року, послами від політичних партій до першої Державної думи були обрані українці-демократи: В.Шемет, М. Дяченко, П.Чижевський, А.Тесля, український автономіст — І.Присецький, конституційні демократи — Л.Яснопольський, Я.Імшенецький. «Оте єднання в бльоки з московською кадетською партією, яке багато хто осуджував, вважаючи за тактичну помилку, дало змогу пройти в Думу таким видатним українцем, без яких один В.Шемет (сдинний кандидат, який пройшов у Думу під суто національними гаслами — Т.П.), при всій своїй енергії та відданості, не зміг би скласти української фракції в Думі з самих селян» — писав згодом Є.Чикаленко, аргументуючи передвиборну тактику УДРП [12].

У першій Державній думі Чижевський був досить помітним депутатом. З самого початку роботи представницького органу він входить до складу президії української громади, що створюється із депутатів-патріотів уже на початку травня. Незважаючи на їхню

приналежність до різних політичних партій, вони склали міцний Український парламентський клуб, що наприкінці діяльності Думи налічував вже 44 члени. Про активну роботу цього клубу, метою якого була боротьба за автономію України, постійно інформувала громадськість всеукраїнська газета «Громадська думка». На сторінках цього найбільш інформативного в ті роки українського часопису час від часу з'являються замітки та статті, які додають дослідникам нові штрихи до портретів депутатів з Полтавщини.

Так, на першотравневе привітання Лубенської української громади від Українського парламентського клубу першої Державної думи за підписами послів В.Шемета, П.Чижевського, І.Шрага та М.Біляшівського до Лубен надійшла така відповідь: «З доручення Українського парламентського клубу дякуємо щиро Лубенську громаду за привітання. Щастя робочих людей, щастя вільної України — наше завдання. Не вмере ніколи Україна» [13]. Як бачимо, позиція названих депутатів у телеграмі сформульована була досить чітко...

Надзвичайно цінний матеріал для розуміння політичного моменту і світогляду самого Павла Чижевського дають інші дві статті: «Шлях показано» та «В справі заснування української парламентської групи», що з'явилися на першій сторінці газети «Громадська думка» 9 липня 1906 року. У цих статтях повідомлялося, що Полтавська громада УДРП (провідниками якої у Полтаві виступали М.Дмитрієв, П.Чижевський, Л.Жебуньов, Г.Ротмістров) активно розробляла проект автономії України і з цього приводу в Полтаві відбулася ціла низка всеукраїнських нарад. Гостра дискусія, що виникла на одній з них 4 липня 1906 р., стосувалася, наприклад, доцільності входження депутатів-українців до фракції партії «Народна свобода». Промовляючи від українських депутатів, Павло Чижевський поінформував присутніх, «як заснувалося в Думі українське автономно-федералістичне коло», і заявив, що створення окремої партійної фракції в першій Державній думі — лише справа часу. На думку зборів, ця майбутня українська фракція «виявлятиме з себе таку силу, з якою будуть лічитись всі, єднаючись з іншими думськими партіями, вона матиме вплив у Думі, і тоді краще оборонятимуться українські інтереси, а разом з тим ця фракція матиме велике значіння

для всього українського руху». Проте реалізувати заплановане зборами І.Шрагові, В.Шеметові, П.Чижевському та іншим депутатам не вдалося: через 3 дні після проведення цих зборів першу Державну думу було розпущено.

Щодо доцільності союзу з кадетами у Полтаві, де осередок УДРП був потужним, і далі тривали гострі дискусії. Позицію полтавців у цій площині Чижевський досить відверто висловлює у одному з листів до Сергія Єфремова як одного з провідників партії (щоправда, існувала вона тоді вже під іншою назвою — УПСФ) напередодні виборів до Установчих зборів. Він між іншим пише: «У нас дуже обурені блоком Вашим з [партією] Н[ародної] С.[вободи], яко з партією російською. Ми ... так само повстаємо й проти якого б не було виборчого єднання з російськими партіями» [14].

Перша Державна дума проіснувала усього 72 дні (з 27.04. по 07.07. 1906 р.). Але, незважаючи на такий малий строк існування, надзвичайно багато значив уже сам факт функціонування парламентської української громади, існування якої для українського руху мало величезне агітаційне значення. Голос громади виразно засвідчив на цілий світ, що Україна відчуває себе вже не складовою частиною Російської імперії, а окремишою нацією, і домагається свого законного права, заявляє про свої законні національні потреби.

Після розпуску першої Державної думи 180 її депутатів, поміж яких був і Павло Іванович Чижевський, зібралися у Виборзі й уклали заклик до населення, т.зв. «Виборзьку декларацію» — не давати солдатів до армії, не платити державних податків та ін. У відповідь на таке нечуване вільнодумство до ініціаторів цієї акції були застосовані репресії (є відомості, що Чижевського у цей час навіть заарештували й ув'язнили), внаслідок яких ніхто з депутатів першої Державної думи, прізвища яких стояли під декларацією, не мав права бути обраним до другої Думи.

І все ж, незважаючи на утиски з боку влади, зорганізувати українську фракцію у другій Державній думі і продовжити розпочату справу було вже значно легше. Для цієї мети за допомогою УДРП Павло Чижевський у 1906 році оселяється у Петербурзі і проявляє, за словами Є.Чикаленка, надзвичайну енергію в справі організації

нової української фракції. За досить короткий час за допомогою свого шуріна (члена другої Державної думи д-ра М.Рубиса) він формує українську фракцію, яка отримує назву «Української думської громади» і налічує вже 47 осіб. Багато у чому Чижевському тут допомагає відомий кооператор В.Доманицький, який редагує в Петербурзі популярну поміж селянства газету «Рідна Справа — Думські Вісті».

Саме через цю газету і відбувався тоді зв'язок думської громади з населенням України. Знаменною подією для української спільноти стає друк у газеті Декларації думської громади, складеної П.Стебницьким, Хф. Вовком, П.Чижевським та В.Доманицьким. Думська громада за допомогою цих діячів виробила також законопроекти про автономію України, про мову у школі, в суді, в церкві і т. ін., які мала внести в Думу. А до внесеного в Думу законопроекту про народну освіту українська фракція зробила поправки, домагаючись заснування курсів з української мови, літератури та історії для народних учителів; введення української мови по учительських семінаріях; заснування в Київському та Одеському університетах кафедр української мови, літератури та історії [15].

Перебуваючи у Петербурзі (під час роботи першої та другої Державних дум), Павло Чижевський постійно підтримує контакти з українцями Києва та редакцією газети «Рада». Він листовно інформує Є.Чикаленка про дискусії, які точаться у парламентському клубі, радиться з ним щодо багатьох принципових питань, прислухається до думок найавторитетніших українських політиків [16]. Набуті в цей період знайомства і досвід мали виняткове значення для його подальшої громадської роботи у провінції.

Полтавський період життя і діяльності Павла Івановича хронологічно (за незначним винятком) обіймає 1905 - 1918 роки. Це була пора зміцнення його політичних переконань, чорнової і повсякденної роботи на культурно-просвітницькій ниві.

УРДП проіснувала приблизно до 1908 року, а після самоліквідації більшість членів цієї партії увійшла до непартійної організації Товариства українських поступовців (далі ТУП), без усякої програми,

лише на платформі федеративного устрою Росії та автономії України. ТУП обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу» і залишалося за режиму столипінщини чи не єдиною легальною українською організацією. Саме інтереси Товариства на Полтавщині упродовж майже 10 років і випало представляти Чижевському.

Найбільш ефективно його робота (і, відповідно, громади) провадилась з 1912 року, коли Чижевський вже остаточно осідає у Полтаві і очолює тут Товариство взаємного кредиту. Проте українофоби неодноразово робили спроби дискредитувати як національний рух в цілому, так і Чижевського зокрема. Під час проведення виборів голови Взаємного кредиту у 1912 році відбувся цілий напад на П.Чижевського в газеті «Полтавський край». Опоненти Павла Івановича переконували населення такими аргументами: «Националисты всюду и везде, и даже в кредит и торговлю вносят свой национализм, а ведь Полтава «черта оседлости», вкладчиками в обществе состоит много евреев» і т.ін... Проте переважити цими словами авторитет «націоналіста» їм так і не вдалося.

Нерідко при обговорюванні важливих питань громадівці збиралися саме у Чижевського. І цілком логічним вважалося, що завдяки своїм знайомствам у політичному і науковому світі (передусім з С.Петлюрою, С.Чикаленком, С.Сфремовим, Хв. Вовком) Чижевський брав на себе клопоти й головний тягар відповідальності перед громадою. Так було при створенні видавничої громади, будівничого та кооперативного товариств, Товариства «Боян», Українського клубу. За спогадами Павла Івановича, «всі ці товариства й організації були засновані [безпосередньо] тупівською полтавською громадою й находилися під її необмеженим впливом, [а] ... тупівська громада мала майже рішучий вплив на саме Товариство взаємного кредиту, яке обертало міліонами й у якому було більш чотирьох тисяч членів» [17].

Справді, і П.Чижевський, і його однодумець Гр. Ротмістров, який очолював тоді статистичний відділ губерніяльного земства, не боялися втратити керівні посади і при слушній нагоді

використовували підлеглі їм структури в інтересах громади. Це підтверджує і Микола Ковалевський, який в цей час працював на Полтавщині і брав активну участь в українському житті краю. Він, зокрема, пише, що в ТУПі концентрувалася ідеологічна і, так би мовити, стратегічна праця (це був неначе мозок українства Полтавщини), і в кожному повітовому місті полтавські тупівці мали своїх «мужів довір'я», через яких утримувався сталий контакт із широкими масами населення. Гр. Ротмістров, за його словами, займав у ТУПі становище на кшталт «начальника штабу», і всі важливі вказівки і розпорядження ТУПу проводились головним чином через нього і його людей. А далі Микола Ковалевський, характеризуючи Павла Чижевського, пише: «Павло Іванович Чижевський, не дивлячись на свій старший вік, був людиною дуже живою, енергійною і тримався досить радикальних поглядів в українській справі. Хоч своїм віком він більше належав до старшого покоління так званих «культурників», яких ми, молоді, дуже гостро критикували за їх пасивність, але його динамічний темперамент та велика ініціативність зближали його до молодшого покоління» [18].

ТУП у Полтаві, за словами самого Чижевського, складалося, так би мовити, з федеративного союзу різних груп, політичних партій та організацій. До полтавської громади належало не більше двох десятків чоловік (за іншими свідченнями, їхня кількість доходила до 75 чол.), і серед них такі поважані в губернії люди, як Павло Чижевський, Григорій Ротмістров, Микола Дмитрієв, Павло Макаренко, Грицько Коваленко, Микола Ковалевський, Кость Мощенко, Вадим Щербаківський, Віктор Андрієвський, Панас Рудченко, Петро Репетін та ін.

Це був своєрідний союз громад, який ставив собі за мету побудову автономної України у складі федеративної Росії, і кожна громада, що входила до складу ТУПу, була цілковито автономною; вона сама й особи, які до неї входили, могли належати до різних напрямків соціально-економічної думки — від анархістів і більшовиків до кадетів [19], «аби тільки вони ставили собі метою:

а) яко програма-максимум — добиватися широкої автономії України й федеративного ладу в Російській державі;

б) яко програма-мінімум — добиватися вживання української мови в школі, в церкві, в суді і в різних урядових і громадянських інституціях на Україні, добиватися вільного розвитку української культури взагалі» [20].

Заповзятості Павла Івановича в громадській роботі дивувалися навіть близькі друзі. Характеризуючи його у своїх споминах, Віктор Андрієвський писав: «А робітник з П.І.Чижевського був дійсно на рідкість. Я дивувався й досі дивуюся, де бралось стільки сили й енергії у цього вже старого чоловіка? Він увесь свій вільний час поза службою вдень, а часто цілу ніч віддавав громадській роботі. Працював не за страх, а за совість!» [21].

Про активну громадянську позицію Чижевського свідчить чимало фактів. До найвагоміших належать, приміром, публічні виступи на захист «українського питання», яке періодично піднімалося на засіданнях четвертої Державної думи. Так, 16 червня 1913 року Павло Іванович разом з іншими діячами (С.Єфремовим, П.Доманицьким, П.Христоком, В.Шеметом, бароном Штейнгелем) поставив підпис під зверненням на ім'я члена Державної Думи Г.І.Петровського з приводу виступів депутатів Савенка і Скоропадського, які промовляли з думської трибуни від імені всього українського народу. У зверненні, зокрема, писалось, що гарантією від агресій в сфері національного життя і запорукою вільного культурного суспільного розвитку є лише автономія України.

Незабаром в журналі «Украинская жизнь» було оприлюднено і «Открытое письмо от бывшего члена 1-й Государственной Думы П.Чижевского М.В.Родзянку» [22], де автор сміливо стає на захист української мови і, що не менш важливо, аргументує свою позицію. Він, зокрема, зазначає, що для тридцятимільйонного українського народу мовне питання надважливе, епохальне. Протягом 1912-1913 рр. на теренах імперії виходило 17 періодичних україномовних видань, і кількість їх вже тепер аж ніяк не може задовольнити попити населення. Водночас, зазначає він, утиск українського слова є величезним злочином перед українським народом.

Поміж інших подібних фактів — активна участь П. Чижевського

у зборі коштів на встановлення пам'ятника Т.Шевченку в Києві [23], проведенні широкої акції щодо впровадження української мови у навчальні заклади губернії, внаслідок чого майже всі повітові земства Полтавщини ухвалили в 1915 році маніфестаційні резолюції в цій справі [24]. А ще — організація різноманітних заходів через такі інституції, як Український клуб, Тов-во «Боян», українську книгарню [25]. Саме силами полтавської громади рухалася українська справа, а місто час від часу відвідували провідні українські діячі, в т. ч. проф. М.Грушевський, А.Ніковський, М.Саксаганський, Хв.Вовк та ін. [26].

Поряд з активною громадською роботою Павло Іванович займається і своїми майновими питаннями. Відомо, що протягом 1911-1912 рр. він вкладає чимало коштів (бл. 10000 крб) у будівництво невеликого цегельного заводу у Гадячому (між іншим, на своєму цегельному заводі Чижевський неодноразово переховує заборонену революційну літературу від агентів поліції) [27]. Водночас шукає надійних партнерів для збуту цегли, а згодом — значну її частину збуває земству. Станом на 1914 рік вартість цегельного заводу з гофманською піччю становила 7848 крб. [28], і вірогідно, що справи Чижевського у цій площині пішли зовсім непогано, оскільки Павло Іванович планував навіть збудувати у своєму селі Ціпках початкову школу, про що й пише друзям. У листі до свого давнього приятеля, провідного діяча української громади Петербурга Петра Стебницького від 3 квітня 1910 року П.Чижевський пише: «Між іншим [я] планую виступити у ролі земського підрядчика і збудувати у своєму селі земську 4 комплектну школу. Оце був у Кричевського і просив його зробити український фасад... Обіцяв зробити. Хочу... побудувати справжню школу» [29]. Та реалізувати заплановане йому так і не судилося.

Весна 1917 року принесла з собою певні сподівання на краще. З падінням монархії ситуація докорінно змінювалась не тільки у Петербурзі чи Києві, а й у глибокій провінції.

Одним з тих, хто радо вітав створення в березні 1917 року Української Центральної Ради, був і Павло Іванович Чижевський. Невипадково він, а також інші представники від Полтавщини —

М.Ковалевський, В.Шебет, М.Токаревський — були делеговані на перші загальні збори Української Центральної Ради, які відбулися 8 квітня 1917 року. Це значною мірою було офіційним визнанням заслуг названих діячів перед українським народом і, відповідно, перед новою владою. Зрозуміло, що українська влада на місцях мала тепер опиратися саме на таких, як вони, людей — надійних і перевірених багатолітньою чорною роботою, відданих сповна національним ідеалам.

У середині квітня 1917 року Полтавська громада ТУП виступила ініціатором скликання Українського з'їзду Полтавщини, утворивши з цією метою «Спільний комітет українських поступових партій та організацій», куди увійшли представники кооперативних організацій, Українського клубу, Товариства «Боян» та Селянської спілки. А згодом під час проведення різних виборчих перегонів упродовж 1917-1918 років чільні представники громади вже брали активну участь у політичній боротьбі, заявивши про свою прихильність до тої чи іншої політичної сили, переважно української. Щодо Чижевського, то він не тільки представляв тепер інтереси Української партії соціалістів-федералістів (далі — УПСФ; у червні 1917 р. ця партія, по суті, стала правонаступницею УРДП та ТУПу) під час виборів до Українських установчих зборів 7-9 січня 1918 року, а й був включений до кандидатського списку цієї партії [30]. Як людину відому і шановану поміж багатьох верств населення міста, його обирають вже вкотре й до органів місцевого самоврядування.

У період Української революції Павло Іванович не тільки перебуває у фарватері тогочасних подій, які відбуваються у Полтаві, а й має завжди власну думку і аргументус, якщо треба, своє рішення перед громадою. Цікава ситуація виникає 23 квітня 1918 року під час проведення позачергового Полтавського губернського народного зібрання, на якому П.Чижевський відмовляється від посади члена земської управи. Своє рішення він мотивує тим, що «при сучасних обставинах, коли губернському народньому самоврядуванню, крім господарських функцій, належать також функції адміністративні і політичні, і коли народне зібрання до певної міри є краєвим парламентом, управа повинна складатись на зразок кабінетів

парламентських країн, себ-то: збори обирають голову управи і запропоновують йому скласти управу; коли управа зложена, вона подає зборам програму своєї діяльності; затвердивши ту програму і погодившись на запропонованих головою кандидатах в члени управи, збори стверджують їх таємною балотіровкою». Між іншим, аргументи Чижевського справили тоді певне враження на членів управи, і вони в цілому погодилися з думкою Павла Івановича. Деякі з них навіть подали і від себе відповідні заяви про звільнення [31].

Вихід з управи не завадив йому проявляти подальшу активність у багатьох заходах, що відбувалися в Полтаві (приміром, кампанія збору коштів на відкриття різних українських інституцій, створенні в грудні 1918 року Полтавської губернської філії Українського національного союзу та ін.) [32], проте підтримки гетьманської влади в діях Чижевського не спостерігається. Це можна пояснити тогочасною тактикою провідних українських партій, і зокрема УПСФ, які засуджували гетьманський уряд і перебували в опозиції до влади. Як чільний діяч УПСФ, Павло Іванович не міг не виконувати рішень партійного з'їзду.

Ясна річ, що з другим приходом більшовиків залишатися в місті Чижевському, як і іншим відомим українцям, було небезпечно. У січні 1919 року він переїжджає до Києва, а згодом і за кордон — вже як офіційний представник Директорії. Після ухвалення Радою Народних Міністрів і утвердження 10 січня 1919 року Директорією УНР закону про посилення до Франції, Бельгії, Італії, Англії та Америки Надзвичайних торгово-фінансових місій Чижевському було довірено очолити одну з таких представницьких делегацій. Його шляхи після кількомісячних мандрівок по Австрії, Чехії та Польщі і цього разу приводять до Швейцарії, де місцем осідку для нього на тривалий час стає готель «Вікторія» у Женеві.

До головних завдань, що постали перед Чижевським і його місією, належав пошук потенційних інвесторів та налагодження торгових відносин з країнами Заходу. Не перебільшуючи зробленого за короткий проміжок часу, зазначимо, що лише за перший рік своєї роботи Українсько-Швейцарська торговельна комора вивчила стан індустрії в Швейцарії, увійшла у безпосередні зносини майже з усіма

головними представниками швейцарської індустрії і синдикатами, поширила свої дослідження на сусідні країни, вивчила стан всесвітнього грошового обігу з метою дістати певні відомості про те, в якій валюті найкраще зберігати гроші й робити виплати за придбаний крам, та ін. [33].

У цій площині місією зробила і конкретні кроки. Так, у листі до заступника голови Директорії від 1 березня 1920 року П. Чижевський «докладав, що в Швейцарії можливо зробити позику для України в розмірі 100 млн. швейцарських франків», а в Лондоні досягнуто домовленості про позику українському уряду 1 млн. фунтів стерлінгів [34]. Крім того, між місією і фірмою Поль Бішофф і К^о було обумовлено контракт на поставку протягом 5 років краму Україні на 100 млн. франків [35].

З метою пропаганди української державності Чижевський упродовж 1920 р. виходить з ідеєю випуску марок у пам'ять боротьби українського народу за державну самостійність. На марках передбачалося зобразити постаті Ярослава Мудрого, ки. Володимира, Данила Галицького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Івана Гонти, Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Симона Петлюри з підписами українською та французькою мовами: «Українська Республіка»; «Борітеся — поборете!». Проект був набагато ширший за філателістичний, оскільки разом з марками мала бути надрукована пояснювальна брошура, яка містила б відомості про визначних осіб, окремі історичні факти з життя України та політичні й етнографічні мапи за різні періоди. На думку Чижевського, це був досить виграшний задум, оскільки за цим проектом передбачалося пустити у продаж «300 000 колекцій перших семи категорій і марку експрес, і згодом — ще 4 випуски і отримати [внаслідок цього] 4,5 млн. шв. франків прибутку» [36]. Однак реалізувати вже намічені і розроблені проекти Чижевському так і не вдалося: на всі його ініціативи була невизначена відповідь з Центру: «Ждїть особистих інструкцій». Пояснити причину такої байдужості Директорії УНР до вже існуючих домовленостей місії досить просто — катастрофічно погіршувалася ситуація на українсько-більшовицькому фронті, а сам уряд постійно

переміщувався і не мав постійного осідку. У 1920 році перед Директорією УНР стояли інші стратегічні завдання: зберегти передовсім сили для подальшої боротьби.

Тим часом за кордоном з іменем Чижевського пов'язане створення і культурно-просвітницьких інституцій, зокрема Українського клубу, який було засновано за ініціативою полтавця та кількох інших старших громадян 14 серпня 1919 року в Женеві. Метою створення цієї інституції стало «боронити справу української політичної незалежності, підтримувати добрі відносини з швейцарським громадянством, використовуючи для цього різні культурні виступи і т.д.» [37]. Діяльність клубу була відомою у колах української діаспори (певно, пригодився досвід роботи у Полтаві). За матеріалами історика С.Наріжного, «перший рік існування клубу поначався головню видавничою й інформаційною діяльністю в колах чужинців; в другому році клуб дбав більше про внутрішню організаційну працю». Провадив він її в тісному контакті з українсько-швейцарською торговельною Коморою й тримав зв'язок з різними чужими установами, діячами та пресою, для якої постачав інформації про українські справи. В цих роках клуб об'єднував 35 дійсних членів, видавав принагідні Комунікати, заснував бібліотеку, що згодом значно розвинулася, й улаштував щотижневі зібрання з відчитами [38].

На початку 20-х рр. Чижевський багато пише, вміщуючи свої замітки і статті (переважно політичного і економічного характеру) у тижневику «Воля» (Відень). Його листи з Женев, які час від часу з'являються у тижневику 1920-21 рр., свідчать, що Павло Іванович був одним з небагатьох, хто представляв Україну на засіданнях Ліги Націй [39], що він і далі залишався одним з ідеологів української еміграції.

1921 року у Відні виходить невелика, але досить знаменна робота П.Чижевського під назвою: «Основи української державності» [40]. Безумовно, вона заслуговує окремої розмови, оскільки відображає погляди автора, щирого федераліста, на майбутній устрій Української Держави. Вже у вступному слові Чижевський зазначає, що така «остра зацікавленість питанням, яке з першого погляду здається при

сучасних умовах ніби-то тільки теоретичним і навіть абстрактним, з'ясовується непохитним переконанням українського громадянства, що в недалекому часі умовини зміняться і доведеться спільними силами заходитися коло будівництва Української Держави». У майбутній Державі він робить ставку передовсім на створенні сильних та діяльних органів місцевого самоврядування: «...Внутрішня й зоколішня могутність держави залежить насамперед від почуття єдності серед громадян держави і що те почуття виховується широкою громадською діяльністю, яка надає звичку рахувати все державне своїм і все своє — державним. А найкращим і найкоштовнішим, по їх думці, для кожної окремої місцевості є те, що вироблено, випрацьовано й ухвалено місцевою людністю» [41]. Обґрунтовуючи свою точку зору федераліста, він ставить за приклад США та Швейцарію, які є зразковими для нього у цій площині. Схема ж майбутнього всеукраїнського дому йому являється такою: «1. Конфедерація областей складає Українську Державу, — з невеликою, порівнюючи, кількістю справ, спільних усій державі, — доручених компетенції загально-державної влади. 2. Суверенні області, частина суверенних прав яких передано загально-державній владі. 3. Повіти й громади, які вільно керують місцевими справами і які мають право видавати обов'язкові для своїх місцевостей постанови, що набувають силу місцевого закону, — після затвердження їх обласним урядом». Законодавча влада в Україні, на думку автора, має належати Всеукраїнській Національній раді; виконавча — Гетьманові всієї України та Генеральному Секретаріатові, судова — Генеральному суду. Поміж висновків, які робить у своїй праці Чижевський, є найголовніший — український народ може злитися в єдину міцну Українську Державу тільки у формі федерації. Цікаво, але у цей час, коли, здавалося б, усе вже втрачено, автор пропонує до уваги і текст майбутньої Конституції Української Держави (складається із III відділів, які містять 34 пункти) [42].

24 березня 1922 року Павла Чижевського було призначено Міністром фінансів екзильного уряду УНР. Незважаючи на постійне погіршення ситуації в економічній площині, цей крок, безумовно, свідчить про велику довіру до полтавця, здатність його у цей час до

активної державотворчої роботи. Документи доводять, що обмеженість до мінімуму фінансових ресурсів змушувала Чижевського з неабиякою розважливістю підходити до кожного питання, пов'язаного з видатками державного скарбу.

На еміграції Павло Іванович активно листується, зокрема, він контактує з С.Петлюрою (відомими є шість листів С.Петлюри до П.Чижевського), В.Прокоповичем, Є.Бачинським, В.Андрієвським, І.Мірним, В.Храпком та ін. [43]. Саме через епістолярію з людьми давно знайомими і близькими ми і дізнаємося про політичні симпатії Павла Івановича, його побут та зацікавленості. У листах він відверто полемізує, відстоює свою позицію, підтримує зневірених, хоча й сам інколи губиться у непростих ситуаціях і просить порад в однодумців. Та все ж державницька позиція у нього чітка. Так, приміром, у досить гострому листі до редакції часопису «Вперед» від 15 жовтня 1920 року він поміж іншим пише: «Що ж до поширення Вашого часопису, то я з жалем мушу признати, що ні один свідомий українець не повинен ширити часописи, поки на прапорі її стоїть оте дурне (для сучасного менту) «пролетарі всіх народів, єднайтеся». Луплять Вас оті «пролетарі» московські й польські, — з живих здирають шкури, а інших народів пролетарі дивляться та облизуються, — а ви: «пролетарі, єднайтеся!» Але ж прошу Вас! Попереду ніж приставати до всесвітньої людської спілки, — попереду повинно бути людьми (прошу!), а не кіньми або вівцями бездушними, — попереду повинно бути елементом, гідним для спілки, гідним поваги, а не етнографічним бидлом. І будьте певні, панове, що кожний українець, який ставить свій буржуазний або свій соціалістичний світогляд і свій прапор вище світогляду загальнонаціонально-українського, — той є свідомо (чи несвідомо): зрадник своєї Батьківщини! (в сей мент!)» [44].

В іншому листі Павла Івановича — до Віктора Андрієвського від 12 березня 1925 року — він уже переконує колишнього гетьманця у своїх симпатіях до петлюрівців такими аргументами: «Петлюрівські організації скрізь стоять виключно на державно-національному ґрунті. А це все ж таки й досі, наприкінці п'ятого року еміграції, найбільш сильна й найбільш діяльна організація: нас ще й досі дві-

три дипломатичні місії, і з нею рахуються чужосторонні дипломати і взагалі політичні діячі» [45]...

Він ще накреслював плани на майбутнє, а здоров'я його швидко згасало. Підірваний свого часу фізично багаторічною боротьбою з більшовиками, наприкінці 1924 року Павло Чижевський тяжко захворів, і ця хвороба невдовзі почала позначатися і на його психічному стані (додавало переживань і те, що на окупованій Україні, в рідних Ціпках на Галяччині, залишилася його дружина і син Леонід). В одному з останніх листів відчуваємо великий біль і втому літньої, вкрай виснаженої і хворої людини. «Живу день одо дня і маю хліб насущний, хоч і дуже скудний, — пише він з Женеви до дітей 31 березня 1925 року. — Все важко: сидить, лежать, ходять. І дуже я ослабів... Психіка моя останній час дуже змінилася, і я все більше схиляюся в сторону містицизму. Багато я дивних речей прочитав у останні часи... Затомився» [46].

Вийти із цього хворобливого стану йому так і не вдалося. Павло Іванович Чижевський відійшов у вічність в Женеві 17 квітня 1925 року.

На Україні про смерть Павла Івановича дізналися за кілька днів, та жоден з часописів не вмістив некролога, така була реальність більшовицького режиму. Дізнавшись про смерть Павла Івановича, Сергій Єфремов зазначив у своєму щоденнику: «Прийшла з Женеви звістка про смерть П.І.Чижевського. Старший він був, але ще за останніх наших зустрічей 1918 р. жвавий, веселий, енергійний, дарма що недужий. Такий він був, як доходили чутки, й за кордоном. Оригінальна, хороша — громадська до нігтів на пальцях людина. До українства активного, як і Жебуньов, його приятель, прийшов вже на старість, але був активнішим од багатьох молодих.... Ясні спогади про нього лишилися у мене назавжди» [47].

Природно, що у своєму дослідженні ми лише чіткіше визначили біографічну канву долі Павла Івановича Чижевського, окреслили головні напрямки його діяльності на політичному і громадському полі. Сподіваємося, що наша розвідка слугуватиме іншим історикам для відтворення тепер уже більш повного портрета цього ще мало знаного на Батьківщині українського діяча.

Примітки:

1. Інститут рукописів НБУ ім.Вернадського Ф.Х. 17 984.
2. Чижевський П. Основи української державності.- Відень-Київ: Наша Воля, 1921.- С.6-7.
3. Посли в Державну думу од Полтавщини // Громадська думка.- 1906.- 25 квітня.-№ 93.-С.3.
4. Феденко Панас. Дмитро Чижевський //Український історик.-Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен.-1978.-Ч.1-3. (57-59).-С.104.
5. Тобольський філіал Держархіву Тюменської області. Ф.-152.-Оп.11.-Спр.8.
6. Там само.
7. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXX очередной сессии (1905 года) за 1904 год.-Александровск, 1905.-С.76.
8. Державний архів Запорізької області.-Ф.-56.-Оп.1.-Спр.255.-Арк.1-19.
9. Там само.-Арк. 10.
10. Чижевський Павло. Сила власности //Літературно-науковий вістник.-1924.-Кн.І.-за січень.-С.44-55.; Там само.-Кн.ІІ.-за лютий.-С.126-139.; Там само.-Кн.ІІІ-ІV.-за март-квітень.-С.247-260.
11. Лист Симона Петлюри до П.І.Чижевського від 25.02.1924 р. // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т.ІІ.-Нью-Йорк, 1979.-С.550.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907).-Част.ІІІ.-Львів, 1926.-С.66.
13. Громадська думка.- 1906.-19 травня.-№144.-С.4.
14. Лист П.І.Чижевського до С.О.Єфремова //Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1418.
15. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907).-Част.ІІІ.-Львів, 1926.-С.66.
16. Листи Павла Чижевського до С.Х.Чикаленка //І.Р.НБУ ім. Вернадського І №№35793-35794.
17. Чижевський Павло. Відродження нації //Воля.- 1920.-Квіт.-Т.2.-Ч.2.-С.73.
18. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії.-Інсбрук, 1960.-С.198-199.
19. Чижевський Павло. Відродження нації //Воля.- 1920.-Квіт.-Т.2.-Ч.2.-С.73.
20. Там само.
21. Андрієвський Віктор. Три громади. Спогади з 1885-1917 рр.- Львів, 1938.-Ч.ІІ.- С.74-75.

22. Открытое письмо от бывшего члена 1-й Государственной Думы П.Чижевского М.В.Родзянку //Украинская жизнь.-1913.-№ 6.-С.102-105.
23. Абрисимова С. Яворницький та його доба у листах сучасників // Хроніка-2000.-1993. вип.3-4 (5-6).-С.153.
24. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії.-Інсбрук, 1960.-С.198.
25. Лист Павла Чижевського до Сергія Єфремова //Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1419.
26. Пустовіт Тарас. Український клуб у Полтаві (1913-1918): відкриття та напрямки діяльності //Археологічний літопис Лівобережної України.-2000.-№1-2.-С.114-120.
27. ЦДА України Ф.321.-Оп.1.-С.ч.-Спр.327.-Арк.20-21.
28. ДАПО.Ф.107.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.6 зв.
29. Лист П.Чижевського П.Стебницькому від 3 квітня 1910 р. //І.Р. НБУ. Ф.ІІІ, № 52849.
30. Чиркова М.Ю.Політичні партії та організації Полтавщини на виборах до Українських установчих зборів //Полтавська Петлюріана. Матеріали четвертих Петлюрівських читань.-Полтава: Рік, 1999.-С.88-108.
31. Журнали позачергового Полтавського губернського земського зібрання 22-23 квітня 1918 р.-Полтава, 1918.-С.12, 46-50.
32. Збори Українського національного союзу //Полтавська громада-1918.-10 грудня.-С.4.
33. ЦДАВО. Ф. 3877.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.1.
34. Там само.-Спр.11.-Арк.45.
35. Там само.-Спр.14.-Арк.71.
36. ЦДАВО. Ф. 3877.-Оп.1.-Спр.11.-Арк.42-43.
37. Наріжний Симон. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. Матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої.-К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999.- С.115.
38. Там само.-С.115.
39. П.Ч. Лист з Женеві //Воля.-1920.-листоп.-Т.IV.-Ч.9.-С.436-437; Там само.- Т.IV.-Ч.10.-С.495-497.
40. Чижевський П. Основи української державності.- Відень-Київ: Наша Воля, 1921.-64 с.
41. Чижевський П. Основи української державності...- С.6.
42. Чижевський П. Основи української державності... С. 40-64.
43. ЦДАВО. Ф.3877.-Оп.1.-Спр.21.
44. Там само.- Спр.15.-Арк.13.

45. Там само.-Спр.21.-Арк.2.
46. Там само.-Арк.148.
47. Єфремов С. Щоденники.-К.: Рада, 1997.-С.230.

Ресстр статей Павла Чижевського:

- Чижевський П. Українці среди политических ссыльных //Украинская жизнь.-1912.-№11.-С.32-43.
- Открытое письмо от бывшего члена 1-й Государственной Думы П.Чижевского В.М.Родзянку //Украинская жизнь.-1913.-№ 6.-С.102-105.
- П.Ч. Лист з Женеві //Воля.-1920.-листоп.-Т.IV.-Ч.9.-С.436-437.
- П.Ч. Листи з Женеві //Воля.-1920.-листоп.-Т.IV.-Ч.10.-С.495-497.
- Чижевський Павло. Відродження нації //Воля.- 1920.-Квіт.-Т.2.-Ч.2.-С.73. (Зауваги до праці Вінниченка).
- Чижевський Павло. Передпарламент //Воля.-1920.- Квіт. Т.II.-Ч.3.-С.113-120.
- Чижевський Павло. Одвертий лист до редакції «Боротьби» і «Нової Доби» //Воля.-1920.-Т.II.-Ч.9.-С.364-367.
- Чижевський Павло. Основа української державності //Воля.-1921.-лип.-Т.III.-Ч.1/2.-С.3-11.
- Чижевський Павло. Аграрне питання на Україні //Воля.-1921.-Верес.-Т.III.-Ч.6-8.
- Чижевський П. Основи української державності.- Відень-Київ: Наша Воля, 1921.-64с.
- Чижевський Павло. Сила власности //Літературно-науковий вістник.-1924.-Кн.I.-за січень.-С.44-55.
- Чижевський Павло. Сила власности //Літературно-науковий вістник.-1924.-Кн.II.-за лютий.-С.126-139.
- Чижевський Павло. Сила власности //Літературно-науковий вістник.-1924.-Кн.III-IV.-за март-квітень.-С.247-260.
- [Чижевський П.] Крапля по краплі доведе камінь. ЦДАВО України. Ф.3877.-Оп.1 спр.2. Машинопис.
- [Чижевський П.] Український книжний ринок. ЦДАВО України. Ф.3877.-Оп.1 спр.2. Машинопис.
- Матеріали Павло Іванович Чижевський також підписував криптонімами М.; П.Ч. та псевдонімом Бувший український посол.

Листи Павла Чижевського Сергію Єфремову [1]

1. Лист не датований (не пізніше 1912 р.), з Полтави

Вельмишанований, дорогий Сергію Олександровичу!

Ми одчинимаємо у Полтаві — у центрі міста книгарню. Помешкання замовлено й законтрактовано, полицьки пороблені, вивіски: книжний магазин Українська книгарня кінчається, бракує тільки книжок, бо навіть і гроші є: на можливі збитки та видатки першого року ми зібрали коло 1000 карб.

Щодо книжок, то ми умовлялись з Є.Х. [2], що наша книгарня дасть нам книжок у кредит (на твердий рахунок, а не на комісію) на 1000 карб. Із цього й зложиться наш головний ґрунт книжок. Замовлення на книжки ми вже послали Степаненку [4], тільки ж горе, що зараз нема у Києві Є.Х., а В. Пел. [3] важенька таки людина і довго затягне справу з книжками. Так от я й звертаюсь до Вас з проханням допомогти скільки можна у цій справі. Поспішати нам потрібно з різних причин: за крамницю з 1 липня треба уже платити (50 карб. на місяць), потім зараз у нас учительські курси, й цікаво було б показати їм книжки і т.д.

Тепер — щодо Ваших книжок. З цього поводу звертався до вас д.Макаренко [5]. Так я тепер прохаю Вас вислати нам книжок, як можна швидче на 50-60 карб. — селянської та української бібліотеки. Половину накажіть на книжки, половину — на 3 місяця — і дайте знижку 50 та 40%, бо це ж майже готові гроші. Тільки уникайте висилати багато кирилиці (?).

Одповідальний за книжки й за борг буду на перші часи власне я. А взагалі — це ж ми усі.

Будь-ласка Сергію Олекс[андровичу] якомога швидче, швидче висилайте. Це одна справа.

Тепер друга.

К.Р. видають «Политический справочник». Це словарик партійний агітаційний — 20 аркушів, повинен вийти у половині августа. І кожне слово в ньому повинно бути виложено так, як вимагають інтереси К.Р. Усіх слів 600-650... на кожне слово припадає пересічно пів-сторінки. Р.І.Шоховський[6] звернувся до мене 1) щоб я навів критику; 2) щоб написав на слово «українська». Критику я наведу таку (в змісті словарика), що є «Автономія царства Польського» і нема рядом «Автономія України».

Так от, дорогий Сергію Олександровичу, перегляньте цей словарик (слова), які я посилаю і наведіть із свого боку критику — це б то які слова треба прибавити. Я проєктую значить такі в додаток до «українська»: «Автономія України», «Україна», «Язык преподавания в школах», «Казак

українские», «Мазетинська», «Богдановська», «Простіт». Передивіться ж і ви, та швиденько й поверніть мені назад. Може б одразу й написали (пів сторінки!) на слова, які хочете. Бачите, як такий словарик розповсюджений серед громадянства (а він, певне, дуже буде розповсюджений!) буде перейнятий духом симпатій до українства, або принаймні — відсутністю байдужості. Так не буде вельми корисно для нас. Одповідайте швиденько, а я одночасно пишу Шах-му «страстную критику».

Третя справа. Одночасно я посилаю на редакцію Ради 15 карб. З них передплата Ради ... і Вам за книжку маю («Вибори») 12 карб.

Напишіть, чи багато її осталося і чи не потрібно б було ще піддрукувати перемінивши дещо відповідно новим умовам (циркуляр, нові пояснення і т.д.)?

Бувайте здорові. Щиро вітаю вас

Ваш П.Чижевський.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1419.

2. Поштівка від 29 червня 1912р. з Полтави

Дорогий Сергію Олександровичу!

В додаток до мого замовлення на книжки повідомляю Вас, що книжки треба вислати великою швидкістю і дублікат накладн[ої] вислати по адресу: П.І.Чижевському, Полт[авське] обшество Взаимного кредита.

Щиро вітаю Ваш П.Чижевський.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1412.

3. Лист від 30 червня 1912 року з Полтави

Дорогий Сергію Олександровичу!

От справді можна заспівати з одчаю *Guelle chance!* [7] Написав я замовлення на книжки, а тут якраз ні Вас. Пели. ні Євг[ена] Хар[лампійовича], обидва аж на Кавказі!

Допоможіть, коли можете налагодити оцю справу. Навчіть, принаймні наших молодих книгарів, куди послати і як зложити телеграму за дозволом.

А поки що, я звернувся у книгарню з проханням вислати негайно за гроші книжки по українознавству (що друкувались у Раді й окремим відбиткам).

Напишіть же швиденько «слова» для словника, якщо визнаєте цю справу

корисною. До речі, де притиск на слові Україна: Україна, чи Україна?

Бувайте здорові, чи дістали гроші?

Ваш П.Чижевський.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1413.

4. Лист писано на бланкові Української Книгарні від 28 січня 1915 року з Полтави

Дорогий Сергію Олександровичу!

1-го лютого треба перемінить вексель: було на 225. Тепер я послав на 200. Вам на спині треба розписатися, то забіжить будь-ласка у банк (... Об-во вз[аємного] кр-та — Інститутська,3) і черкніть своє ім'я.

Як поживаєте. Що робите й що робиться. Дуже цікаво, що було у думі в тій частині промов, яка не публікована, що було на «привітному» засіданні думи...

Чи згадував там хто й нас? Тут нічого яскравого нема, а так — якась нежитіє. Коли б до Вас у Київ приїхати?

Щиро вітає усіх знайомих. Міцно обнімає Вас.

Ваш П. Чижевський.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1415.

5. Лист від 1 грудня 1915 року з Полтави

Дорогий Сергію Олександровичу!

6-го і я і Гр. Гр. [8] повинні бути дома. Оце, значить, відповідь.

А потім, користуючись нагодою прошу вас повідомити Ваше М[іністерст]во Народної Освіти, що теоретично кажучи, учителів столярства й швацтва у Полтаві у ремісничій земській школі можна дістати, але практично... Тепер же війна і всіх забирають. Завдяки цьому перевести теорію на практику трудно.

Верстат для ткання купити можна, але радять купити один на зразок, а решту зробіть у Києві, а то дороге коштуватиме перевозка (?) верстатів.

Ну так ми чекаємо. П.Чижевський.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1414.

6. Лист від 7 вересня 1916 року з Полтави

Дорогий Сергію Олександровичу!

Я маю на меті видати брошуру з докладною запискою Міністерства Освіти й за деякими документами про рух між Полтавськими земствами в шкільній справі. Але Л.М. переказував, ніби у Києві теж хотіли видавати таку брошуру. Коли це так і коли книжка у найближчій часі має вийти, то ми обмежимося тільки тим, що купимо її у Вас примірників 200-300. Коли ж ця справа затягнеться на довго у Вас — так видамо ми — порадьте, скільки видавати примірників?

Щиро вітаю Вас і бажаю всього доброго. Ми живемо й страждаємо без книжок.

Ваш П.Чижевський.

Низенько вклоняюсь.

Ф.П-ч.

Страхові наші справи, не дивлячись на те, що правління переведено у Петроград, потрошку посуваються, але щоб оживить справу скликаю агентів стр[ахових] з усієї Полтавщини на 25 вересня.

Ще раз найкращий привіт. Ваш П.Чижевський.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1417.

7. Поштівка від 14 жовтня 1917 року з Полтави

В. Шановний дорогий Сергію Олександровичу!

О 8-й годині вечора, у п'ятницю 20 жовтня призначені збори кандидатів у установчі збори і членів нашої партії в Полтаві.

Для обміркування питання про виборну тактику, про кошти й про агітаторів взагалі. Сповістіть про це Лотоцького [9], Шульгина [10], Тугана [11] й Кушніра [12] — й неодмінно приїдьте усі.

Обнімаю Вас П.Чижевський. Заходьте до мене, а там видно буде де.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1416.

8. Лист писано на особистому бланку Павла Чижевського з Полтави. На листі позначена дата 31 жовтня [1917 (?)]

В. Шановний дорогий Сергію Олександровичу!

Не розумію, чому це ніхто з киян не приїхав. Хоч ми і взяли до агітаційної праці дуже широко, та без вашої допомоги нічого не вдіємо. Ми розпочали видання агітаційного листа, що в кількості 6000 примірників буде

розходиться між громадянством — переважно селянством. Зразок листа «1» і «2»-й посилаю, посилатиму й далі.

Таким самим способом Ви повинні вести агітацію через Раду. Для агітації потрібні великі кошти. І можно сказати, що число депутатів може бути пропорціональним числу витрачених коштів. Вартість одного нашого депутата величезна 1500-3000 руб. Дешо ми зберемо тут — про між собою (поки що зібрали: Товкач [13] — 200 р., Михайловський [14] — 200 р., ріжні — 50 р., Чижевський — 400 р.), а потім сподіваємося допомоги з Києва.

Бачите, коли б ми могли, окрім агітації листкової літературної і промовної (це у нас слабо), надрукувати і розіслати мільйон (однн) наших списків — так це б повинно було дати блискучі наслідки! Чому?

Довго писати — причини історичні (вибор до волості[ого] зем[ства], географічні (треба щоб своя записка була у руках), психологічні (зрозуміло), політичні (спілка й с.р. будуть знищувати ті записки, що пришло уряд, окрім своїх) і т.д.

Але мільйон коштує 500 р. і про це ми навряд чи можемо мріяти. Так от — ми ухвалили, щоб київські «кандидати» (Єфремов, Шульгін, Лотоцький), Туган-Барановський, Кушнір) та взагалі київський осередок вислав нам 3000 рубл. — і негайно. Звичайно, ця ухвала умовна, коли можна і т. д. А все ж таки покладіть усі сили, щоб це зробити. Коли грошей зараз вислати не можна телеграфуйте про згоду, це б то що вишлите через кілька там днів.

Друга постанова наша така. Коли відбудуться вибори й коли виявяться, що ми провели одного чи більше депутатів, таки депутат повинен бути той або ті з нашого списку, кого визначить зібрання чи нарада всіх кандидатів разом з Полтавською організацією нашої партії, незалежно від порядку, у якому поставлені в списку кандидати — решта повинна зректись.

Міцню й широ обнімаю Вас. Здоров'я моє добре і енергія і все інше с, тільки дуже довго я хворів. Та воно й досі у грудях трохи процесу (грипозн[ого] зап[алення] є, але їсти, їсти хочеться, як ніколи, а це добра ознака, хоч і зле по сучасним умовам.

Щиро вітаю знайомий Ваш П.Чижевський.

Пишіть, пишіть, пишіть.

Одержав Вашого листа або листівку. У нас дуже обурені блоком Вашим з [партією] Н[ародною] С[вободи], яко з партією російською. Ми дуже повстаємо проти наших мартовських слу-в, але так само повстаємо й проти

якого б не було виборчого єднання з російськими партіями. Здоров'я моє не зле. П.Ч.

Оригінал. Інститут рукописів НБ України ім. Вернадського Ф.317, № 1418.

Примітки до листування

1. **Єфремов Сергій Олександрович** (псевд.: С.Александрович, Волосожар, Киянин, Тр.Лановий, Липовчанин, С.Охріменко, Сергій Палець, Sпектатор, Nemo, Scriba та ін.; 06.10.1876, с. Паличк Звенигородського пов. Київської губ. — 31.03.1939, Ярославль) — політичний, громадський і державний діяч, письменник, журналіст, літературознавець, дійсний член ВУАН, віце-президент ВУАН; член Центральної та Малої Рад, заступник голови УЦР, генеральний секретар міжнародних справ, Репресований, звинувачений у керівництві «контрреволюційною» Спілкою визволення України (1929). УПСФ.

2. Вірогідно, мається на увазі **Чикаленко Євген Харлампович** (09.12.1861, с. Перешори Ананійївського пов. Херсонської губ. — 20.06.1929, Подєбради, Чехія) — громадський діяч, публіцист, меценат (засновник українських газет «Громадська думка» та «Рада»); член Центральної Ради. Протягом тривалого часу Павло Чижевський також листувався з ним.

3. Особу встановити не вдалося.

4. Вірогідно, **Степаненко Аркадій Степанович** (1889-?) — громадсько-політичний діяч; член Центральної і Малої Рад, ЦК Селянської спілки, заступник голови Центральної Ради.

5. **Макаренко Павло Прокопович** — інженер, статистик Полтавського губернського земства, один з фундаторів Українського клубу в Полтаві.

6. Особу встановити не вдалося.

7. Яке нещастя (фр.)

8. Вірогідно, **Ротмістров Григорій Григорович** (03.07.1864, с.Ганзеровщина Пирятинського пов. Полтав. губ. — 03.05.1940, Полтава) — відомий полтавський статистик, науковець та культурний діяч. Брав активну участь у зборі пожертв на проєктований у Києві пам'ятник Т.Шевченкові. Один із засновників УДРП у Полтаві.

9. **Лотоцький Олександр Гнатович** (псевд.: О.Білоусенко, О.Любенький; 09.03.1870, с. Броница Могилівського пов. Подільської губ. — 22.10.1939, Варшава) — громадський і державний діяч, учений історик, письменник, публіцист; член Центральної Ради, голова Української

національної ради в Петрограді. Генеральний писар, Державний контролер УНР. УПСФ.

10. **Шульгин Олександр Якович** (30.07.1889, с. Сохвине Хорольського пов. Полтавської губ. — 14.03.1960, Париж) — громадсько-політичний і державний діяч, історик; член Центральної та Малої Рад, генеральний секретар міжнародних та міжнародних справ, УПСФ.

11. **Туган-Барановський Михайло Іванович** (20.01.1865, с. Солоне Харківського пов. — 29.01.1919, Одеса) — громадський діяч, учений-економіст; генеральний секретар фінансів, виконував обов'язків генерального секретаря торгу і промисловості УНР. УПСФ.

12. **Кушнір Макар Олександрович** (псевд.: Якименко, Богуш, Я. Дуб; 10.08.1890, Черкаси — 16.11.1951, Бельгія) — громадсько-політичний діяч, журналіст; член Центральної і Малої Рад, член проводу ОУН. УПСФ.

13. **Товкач Костянтин Іванович** (1882 —?) — правник, один із приятелів С.Петлюри по духовній семінарії, голова міської думи у Полтаві (1918), член Генерального суду УНР; товариш народного міністра судових справ; за радянської влади засуджений у справі СВУ. УПСФ.

14. **Михайловський Олександр Павлович** — уповноважений від партії УПСФ у Полтавській окружній комісії по виборах в Установчі збори (1917).

БОРИС МАРТОС

Борис Миколайович Мартос — визначний український громадський і політичний діяч, кооператор і педагог, д. чл. НТШ і УВАН, вихідець із старовинного козацького роду на Полтавщині... Так починається біографічна довідка про цього діяча в Енциклопедії Українознавства. Далі йдуть скупі повідомлення про його громадську, політичну, кооперативну та державну діяльність. Радянські енциклопедичні видання взагалі нічого не повідомляли про цього славного діяча, відтак упродовж тривалого часу про Мартоса мало що було відомо широкому загалові, навіть його землякам-полтавцям.

Тим часом усе своє життя Б.Мартос присвятив праці на благо України і українського народу, і він заслуговує, щоб про нього в Україні пам'ятали: писали статті, нариси, книги; щоб у містах його іменем були названі вулиці; щоб на його батьківщині був встановлений принаймні пам'ятний знак, а одному з кооперативних навчальних закладів було присвоєно його ім'я...

Борис Мартос народився 20 травня 1879 р. у містечку Градизьку на Полтавщині, у старовинному козацькому роду, з якого походили полковий обозний Лубенського полку Павло Мартос, скульптор Іван Петрович Мартос, письменник Іван Романович Мартос, історик Олексій Іванович Мартос та ін.

1897 р. Борис закінчує класичну гімназію в м.Лубнах і складає іспити до Харківського університету. А незабаром, 1899 р., юнак вступає і до Української студентської громади, де стає одним із провідників, допомагає Революційній українській партії (далі РУП) в її нелегальній роботі.

Влітку 1900 р. Борис Мартос бере активну участь у Першому українському студентському конгресі в Галичині. Цікавлячись з юнацького віку кооперацією, він не проминає нагоди зібрати тут деякі дані про її розвиток. Свою доповідь про кооперативний і культурно-просвітній рух на Галичині Мартос виголошує по поверненні в Українській студентській громаді Харкова.

На зламі XIX-XX ст. на українську молодь великий вплив мав погляд «артільного батька» Миколи Левитського. Завдяки його кооперативно-просвітницькій діяльності український національний рух усе більше поєднувався з кооперативним, і в кооперації виховувалися нові громадські сили. Б. Мартос, як і деякі інші його товариші з Харківського університету, також зазнали відчутного впливу М. Левитського. Вони, як згадував пізніше сам Мартос, «організуючи тоді свої, окремі від російських, партії — РУП, УСДРП і ін., складаючи їх програми, багато уваги присвятили кооперації». Завдяки Левитському і Борис Мартос зацікавився не тільки кооперацією, а й суспільно-економічними знаннями взагалі. Це переконливо засвідчили тогочасні його листи, які вдалося розшукати авторові. Зокрема, в листі Б. Грінченкові від 29 листопада 1900 р. він пише:

«Високоповажний добродію! Щоб легше було ширити поміж простих людей українську книжку, я з кількома товаришами заложили невеличкий склад цих книжок. Кожний з нас бере відтіля книжку і платить стільки, в скільки вона нам обійшлася.

Щоб дешевше обіходились книжки, ми звертаємось безпосередньо до видавців, і вони, спасибі їм, навіть дають нам на комісію. Отже звертаємось і до Вас: будь ласка, вишліть нам на комісію де-які з книжок Вашого видання...»

Інший лист свідчить вже про різнобічність суспільно-корисних захоплень молодого Мартоса. У листі від 10 листопада 1901 року він звертається до Грінченка вже з проханням допомоги в підготовці до етнографічної виставки...

За участь у студентській демонстрації 1901 р. Бориса Мартоса заарештовують і висилають на два роки з Харкова додому під нагляд поліції, із забороною проживання в будь-якому університетському місті. Тоді, перебуваючи близько до народу, «придивлявся молодий культурник-революціонер вже більш досвідченим оком до буденних справ». У ті роки на Полтавщині діяла Кооперативна комісія, яку організували при Полтавському сільськогосподарському товаристві О. Русов, К. Мацієвич і статистик Л. Падалка. Безумовно, праця цієї комісії позитивно відіграла на Мартоса (відомо також, що Борис

приятелював із сином О. Русова Михайлом, одним із засновників РУП).

1903 р. Мартос продовжує навчання в Харківському університеті. Проте за нелегальну діяльність в Українській студентській громаді та належність до РУП він потрапляє на півроку до в'язниці. Проте, як свідчать джерела, переконання у юнака були стійкими: звільнившись, він бере участь у складанні програми Української соціал-демократичної робітничої партії, стає діяльним її членом. Незабаром, у 1905 р., Мартос вже друкує відозви цієї партії, виступає на мітингах, очолює збройну дружину студентів і телеграфістів у Харкові та Люботині.

1908 р. Б. Мартос закінчує університет. Деякий час він учительює у приватній жіночій гімназії, але, зважаючи на його українофільство, поліція забороняє йому займатися педагогічною діяльністю. Тепер він змушений цілком поринути в практичну економічну роботу. З 1909 р. він працює на Волині старшим інструктором кооперації, певний час — у Києві, а згодом, щоб уникнути переслідувань поліції, переїжджає на Кубань, де брат його дружини Марії — полтавець Аркадій Кучерявенко — працював у кооперації. Там протягом кількох років Мартос завідує управлінням Чорноморсько-Кубанської залізниці, стає членом редакційної колегії кооперативного органу «Союз», входить до складу дирекції Кубанського кооперативного банку.

У 1913-1917 рр. (з незначними перервами) Мартос працює у Полтавському губернському земстві інспектором кооперації, здійснює статистичне обстеження споживчих товариств Полтавщини, бере активну участь в організації кредитних та споживчих спілок, впроваджує кооперативні курси. У ті роки він по-праву здобуває собі славу в кооперативних колах усієї України, набуває досвіду для виконання складних завдань у кооперації та державному будівництві.

Після Лютневої 1917 р. революції й падіння Російської царської імперії Б. Мартос бере діяльну участь у розбудові Української держави. У цей період він обіймає високі посади — Міністра фінансів та Прем'єр-міністра УНР, всі свої сили віддає боротьбі за піднесення на вищий рівень економічного життя народу.

Б.Мартос був членом Української Центральної Ради, першим генеральним секретарем, товаришем генерального секретаря земельних справ. Він один з організаторів Всеукраїнських кооперативних з'їздів, керівник Центрального українського кооперативного комітету, член надзірних рад «Дніпросоюзу» й «Українбанку». Це був і фахівець найвищого рівня, і палкий патріот своєї землі. У травні 1918 р., відкриваючи перше пленарне засідання і вітаючи делегатів та гостей Третього Всеукраїнського загальнокооперативного з'їзду в Києві, Б.Мартос говорив: «Я вірю в долю нашого народу, основу на його самодіяльності, на почутті своєї сили, на почутті незалежності від сторонніх впливів. Не забуваймо ніколи наш народ, не покладаймо надії ні на кого, тільки самі на себе, на свою працю. І ми, сини того народу, що з'їхалися сюди для того, щоб класти підвалини величезного будинку економічного добробуту свого народу, з легким серцем приступимо до виконання великої праці».

На пленарному засіданні з'їзду Борис Мартос виголошує доповідь про організації кооперації на Україні. У поданій на карті схемі, зазначав дослідник українського кооперативного руху І.Витанович, крім трьох головних видів кооперативної організації — споживчої, кредитної та сільськогосподарської, мережі їх місцевих кооперативів першого ступеня, районних та обласних спілок та вже сформованих всеукраїнських центральних союзів, — доповідач передбачав організацію окремого ревізійного союзу і обласних ревізійних відділів для всіх видів кооперативів; а також утворення центрального видавничого союзу та нові галузі — скооперованих для культурно-освітніх потреб населення курсів, шкіл, народних домів, клубів, народних університетів, хорів тощо. Такі місцеві організації мали б об'єднуватися в районіві, більші — в обласні союзи «Просвіт», а вони — в центральну організацію народної освіти. Доповідач підкреслював, що «наперед ідуть духовні потреби людини, потім матеріальні; з останніх — насамперед потреби споживчі; в дальшому необхідне буде організування праці в робітничих артілях чи в організації власних господарств, їх технічне та виробниче поліпшення». Б.Мартос обстоював доцільність розмежування

діяльності кооперативних організацій з метою планомірного й найповнішого використання сил кооперації. У доповіді на з'їзді він також окреслив шляхи подальшої розбудови кооперації в Україні.

Організаційні напрями розвитку української кооперації, викладені Мартосом, з'їзд ухвалив без змін і прийняв також проект статуту Центрального українського кооперативного комітету. Цей статут було зареєстровано Київським окружним судом 8 серпня 1918 року. На установчих зборах Коопцентру, що відбулися 1-3 вересня 1918 р., Мартос відстоював необхідність організаційної перебудови української кооперації. Відповідаючи на виступ голови ради Всеукраїнських кооперативних з'їздів В.Хижнякова, він зупиняється на взаємовідносинах московських кооперативних центрів і української кооперації; відзначає усі ті перешкоди, які ставить московська кооперація українцям у їхньому прагненні організувати власні кооперативні центри за царату. «Але навіть і тепер, — говорив Мартос, — коли ми вибороли собі самостійну державу, московські товариші вважають ці центри лише за філії всемосковських об'єднань... Так, вони — філії, але філії кооперації всього світу... Ми вже виступили на арену міжнародного життя».

Збори підтвердили організацію праці, план діяльності і бюджет Коопцентру та серед першочергових заходів ухвалили негайно приступити до складання проекту організації вищої школи Кооперативного інституту, щоб навесні 1919 р. вона могла розпочати діяльність.

Як голова управи Коопцентру (на цю посаду його обрали на сесії ради Коопцентру, що відбулася 1-3 жовтня 1918 р.), Мартос намагався добирати і приєднувати до співпраці фахівців, у т.ч. й таких, що з їхніми громадськими та політичними поглядами він не погоджувався (а вони з його), й навіть тих, котрі ще не визначилися в ставленні до самостійно-державницьких змагань. Недарма він полюбляв підкреслювати, що «навіть найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності».

Обіймаючи високі посади, Мартос зробив вагомий внесок у підготовку фахівців для кооперативних організацій, інших закладів народного господарства. Впродовж 1917-1919 рр. йому вдалося

зорганізувати кооперативні курси, на яких він читав лекції. Водночас він викладав у кооперативній школі Дніпросоюзу, був лектором Київського комерційного інституту, входив до складу редакційної колегії журналу «Українська кооперація». На організованих навесні 1918 р. Вищих інструкторських кооперативних курсах Центрального українського кооперативного комітету Б.Мартос читав лекції з питань праці інструктора. По суті, з цих курсів розвинувся давно запланований Кооперативний інститут ім. М.Туган-Барановського, який розпочав свою діяльність 1 січня 1920 р. Першу його програму разом з професором М.Туган-Барановським склали К.Мацієвич та Б.Мартос.

Обіймаючи посади Міністра фінансів та Голови Ради Міністрів УНР, Борис Миколайович також здійснив низку конкретних заходів щодо впровадження української валюти, вишукуючи засоби збереження її вартості. Так, ще будучи Генеральним секретарем земельних справ, він відстоював доцільність випуску українських грошових знаків (карбованців) згідно з постановою Української Центральної Ради від 19 грудня 1917 р. Згодом, коли 1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки, він постійно тримав у полі зору хід подій, пов'язаних з випуском нових грошей. Згідно з цим Законом Міністр фінансів УНР замовив у Берліні друкування гривень у знаках на 2, 10, 100, 500 гривень, а за влади Гетьмана — на 1000 і 2000 гривень. «У Берліні замовляли тому, — пише Мартос, — що в Україні не було необхідних матеріалів і добрих новітніх машин. Для розрахунків з Німеччиною й Австро-Угорщиною Уряд Центральної Ради склав з ними умови про обмін валютами. У 1917-1918 рр. законним платіжним засобом вважалися й російські гроші, а державна скарбниця приймала їх нарівні з українськими грошми по паритету: один карбованець — один рубль».

З приходом до влади Директорії й формуванням Ради Народних Міністрів було ухвалено постанову про усамостворення української валюти. Місце Міністра фінансів було фактично вакантним, і Міністр народного господарства С.Остапенко запропонував призначити на цю посаду Мартоса. «Мартос виклав основи свого плану грошової

реформи, і після дискусії Рада Міністрів затвердила план і призначила Бориса Мартоса Міністром фінансів». Новий міністр виробив Закон з такими постановами: «1. Єдиним законним платіжним засобом на території УНРеспубліки признається гривня (або карбованець); 2. всі гроші чужих держав позбавляються права бути законним платіжним засобом...» Далі був викладений механізм виміну російських грошей на українську валюту та ін. 4 січня 1919 р. (ст.ст.) вироблений Б.Мартосом Закон був прийнятий Радою Міністрів і затверджений Директорією. Закон набув сили з моменту оголошення по телеграфу. Грошова реформа здійснювалася без особливих перешкод, і на якийсь час настала стабілізація цін.

Закон від 4 січня 1919 р. сприяв вилученню з обігу всіх царських, думських, «керенських», советських, німецьких, австрійських і румунських грошей, посилював позиції українських. «Для державного престижу це мало велике значення», — писав згодом Б.Мартос.

Але ситуація складалася так, що Уряд Директорії змушений був залишити Київ, Вінницю, Кам'янець-Подільський, а потім і Рівне. Територія УНР зводилася до кількох повітів. Перед тим, як покинути Київ, Б.Мартос дав наказ Державному банку спакувати всі грошові знаки, паперові й металеві, а Експедиції заготівлі державних паперів (де друкувалися гроші) — спакувати готові й ще не готові гроші, а також фарби, папір, інші матеріали... Ті перешкоди, які довелося долати при евакуації, а потім при налагодженні випуску грошей у нових місцях перебування, Борис Мартос детально описує у своїй праці «Українська Валюта 1917-1920 років».

Прибувши до Вінниці, Б.Мартос наказав директорів експедиції Михайловському знайти відповідну друкарню й організувати друк грошей. Але через неуспіхи на фронті довелося залишити Вінницю й переїхати до Кам'янця-Подільського. «Щоб експедиція могла спокійніше працювати, — пише Мартос, — її направили аж у Тернопіль, а пізніше вона переїхала до Станіслава, бо там були кращі умови для організації друку грошей».

Говорячи про значення українських грошей для нашої державності, Б.Мартос писав: «... не дивлячись на всі несприятливі

умови, українські гроші цілком добре виконали призначене їм завдання. На протязі цілого 1918 і 1919 року, а почасти і в 1920 році на ці гроші удержувався весь державний апарат, пошта й залізниця, які не давали прибутку, та армія. 1918 року тими грошми платилося за продукти сільського господарства, що їх держава постачала Німеччині й Австрії; на ці гроші Українська Центральна Рада придбала мільярдні суми в німецькому й австрійському банках, а це дало нам можливість протягом трьох років удержувати дипломатичні місії майже в усіх європейських країнах і в ЗДА, навіть після втрати території».

Велика заслуга Б.Мартоса як міністра фінансів полягає в тому, що він постійно турбувався не тільки про виготовлення українських грошей, а й про ефективне їх використання. Коли він став Міністром фінансів, то виявив, що за 2 тижні перед тим було видано 500 млн. гривень, а в Державному банку залишилося всього 1,500 мільйонів, «себто вистачило б тільки на півтора місяця, а головне, при такій інфляції ціни пішли б швидко вгору, а гроші обезцінілись би». Тому Б.Мартос провів через Раду Міністрів постанову, щоб нові аванси великих сум видавалися тільки після представлення відповідною установою або військовою частиною довідки, на що витрачено попередній аванс. Це до деякої міри встановило порядок і зменшило витрати скарбниці.

У період національно-визвольних змагань 1917-1921 років Борисові Мартосу довелося тісно співпрацювати зі своїм земляком і ровесником, великим державником України, Головою Директорії та Головним Отаманом військ Української Народної Республіки Симоном Петлюрою. Про стосунки між цими діячами можемо довідатися з окремих документів (телефонограм, листів, наказів...), що уціліли до наших днів.

Зокрема, у телефонограмі С.Петлюри віце-директорові Департаменту загальних справ Міністерства фінансів Куличенку 3 квітня 1919 р. йдеться про призначення Б.Мартоса тимчасово виконуючим обов'язки міністра фінансів. «Борису Миколайовичу Мартосу, — повідомлялося в документі, — пропоную негайно викликати з Станіславова (нині — Івано-Франківськ) як старших, так і молодших

співробітників по Міністерству Фінансів до м. Рівного для приступлення до праці по Міністерству Фінансів».

9 квітня 1919р. Голова Директорії С.Петлюра підписує наказ Директорії УНР про призначення нових членів Уряду. Цим наказом Б.Мартоса призначено Головою Ради Народних Міністрів і Міністром фінансів. Як Голова Ради Народних Міністрів чи як Міністр фінансів Б.Мартос спільно з Головою Директорії видавали накази про призначення або звільнення з посад вищих державних чиновників. Так, 2 вересня 1919 р. у м. Кам'янці-Подільському Б.Мартос і С.Петлюра спільно з членами Директорії і міністрами підписали звернення до українського народу. «Народе України! Вже два роки обороняєш ти свою Народну Республіку, яка дає тобі землю і волю. ...Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не вгасло устремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична єдина свободна Українська Республіка, — вставайте до посліднього рішального бою з вашим ворогом», — говорилося у зверненні.

Відомим для істориків є також проект листа С. Петлюри до Міністра фінансів УНР Б.Мартоса про необхідність поживлення торговельних операцій із Заходом, написаний наприкінці листопада — початку грудня 1919. «Ваше становище, — пише С. Петлюра, — все буде непевним і загрозеним, розвиток державного господарського життя Республіки не матиме міцного ґрунту і перспектив, коли не буде знесена блокада України і не будуть одчинені двері в Європу для товарообміну. Симптоми до знесення цієї блокади вже виявляються, й тому потрібно, щоби Ви як Міністр фінансів були підготовлені до нової ситуації і вжили заходів до використання її. ...Ситуація вимагає, аби Ви як Міністр Фінансів уже зараз подбали про те, щоби при наших дипломатичних місіях чи посольствах в таких країнах, як Франція, Англія, Італія й Чехо-Словаччина, були заступлені інтереси Міністерства фінансів...»

У листі С.Петлюри Міністрові фінансів УНР Б.Мартосу від 4 лютого 1920р. викладена пропозиція щодо посилання до США В.Короліва: «Шановний Борисе Миколаєвичу. В зв'язку з проектом Вашим, ухваленим Директорією, про заснування українсько-американського банку (займу) я вважав би за обов'язок порадити

послати для реалізації цього проекту до Америки Василя Костевича Короліва... Я певен, що, використавши Короліва для згаданої мети, Ви могли б мати в його особі справді певну людину, яка би могла притягти на Україну, згідно з Вашими вказівками, наші українські капітали, якими посідає наша еміграція в Америці...»

Не можемо залишити поза увагою ще один документ. Це Наказ Директорії УНР про звільнення з посад членів Уряду, підписаний Петлюрою 26 травня 1920р. Відповідно до цього наказу звільнено Бориса Мартоса з посади Міністра фінансів згідно з його проханням.

Слід зазначити, що С.Петлюра досить ефективно використовував у своїй державницькій діяльності можливості кооперації та її діячів. Як пише А.Боляновський, коли «С.Петлюра очолив Директорію УНР він зміг послідовніше підтримувати діяльність кооперативних товариств та їх об'єднань, даючи їм можливість для розширення власної інфраструктури й створюючи умови для безперешкодного функціонування (зокрема, «Дніпросоюзу», голова правління якого Д.Коліух навіть був призначений міністром торгівлі). Розуміючи потребу кооперації та її вагу в економіці України, С.Петлюра сприяв призначенню відомих кооператорів на високі посади в уряді УНР. Його друг ще від часу перебування на Кубані кооператор Б.Мартос, наприклад, був секретарем земельних справ Генерального секретаріату, Микола Стасюк — секретарем продовольчих справ, Сергій Бородавський — товаришем міністра торгівлі й промисловості часів Директорії. Провідний кооператор Христофор Барановський очолив в українському уряді міністерство фінансів, агентом якого у Німеччині у січні 1919 р. став Григорій Супрун, а діяч споживчої кооперації Микола Порш — другим членом Директорії УНР у Києві».

З 1920 р. Б.Мартос — на еміграції в Німеччині й Чехо-Словаччині, інших країнах. Там він зосередив свої зусилля головним чином на підготовці фахівців для української кооперації та проведенні наукових досліджень. «В один з моїх приїздів до Праги у 1920 р., — писав Б.Мартос, — українські студенти звернулися до мене з проханням прочитати їм лекцію про кооперацію. Тому коли я

звільнився від обов'язків міністра (червень 1920р.), то вирішив організувати в Празі кооперативні курси для наших студентів, надіючись одержати на це матеріальну підтримку від чеського уряду.»

Щоб ознайомитися з працею різних кооперативних організацій, зокрема з організацією кооперативних курсів, Б.Мартос відвідав Берлін, Дрезден, Мюнхен, Гамбург і зібрав цінні матеріали з теорії та практики кооперації та організації кооперативних курсів і шкіл. Потім він склав програму вечірніх кооперативних курсів, намагався організувати кооперативні курси в Ужгороді. Повернувшись до Праги, Б.Мартос відвідав Український громадський комітет, де головою був відомий громадський діяч Микола Шаповал. Той запропонував Б.Мартосу заснувати курси при Українському громадському комітеті. Невдовзі план і програма курсів була схвалена, а Б.Мартоса призначено керівником кооперативного відділу комітету.

Тим часом з Відня до Праги переїхав Вільний український університет, багато українців одержали візи до Чехо-Словаччини. Ці чинники та надія на підтримку уряду Чехо-Словаччини давали змогу організувати замість курсів вищий навчальний заклад. Організаційна комісія, обрана загальними зборами Українського громадського комітету, запропонувала заснувати вищу школу з трьома факультетами, у тому числі й економічно-кооперативним. Незабаром перед відкриттям Української господарської академії Б.Мартосу довелося виступити на студентському вічі і доводити доцільність заснування вищої школи та спростувати чутки, буцімто він не має вищої освіти, а закінчив тільки нижчу залізничну школу.

28 квітня 1922 р. відбулися установчі збори професорської ради Української господарської академії. На одному з наступних її засідань Мартоса обрали доцентом. Коли склад професури поповнився, то було обрано сенат академії, до складу якого також увійшов Б. Мартос.

Місцем тимчасового осідку академії були Подєбради — курортне місто, розташоване за 50 км від Праги. У травні 1922 р. туди почали приїздити перші професори, а 22 червня того ж року розпочалися заняття. З самого початку діяльності академії доводилося розв'язувати питання про її фінансування, забезпечення студентів

підручниками тощо. Б.Мартос був активним учасником налагодження діяльності академії, її фінансування, забезпечення студентів підручниками, поліпшення побутових умов викладачів та студентів.

Б.Мартос був одним з авторів програм і організаторів економічно-кооперативного факультету Української господарської академії. Як він згадував, саме організація цього факультету передбачала підготовку кадрів кваліфікованих працівників для державних установ і місцевого самоврядування, а також для кооперативних і приватних підприємств. При відбудові культурного і господарського життя в Україні велику роль мали відіграти земства і кооперативи. «Тому в програму факультету було включено багато предметів, присвячених кооперації та місцевому самоврядуванню. В основу програм окремих відділів було покладено предмети, що їх знаходимо в усіх європейських високих школах цього типу». На кооперативному відділі викладалися, зокрема, такі спеціальні предмети: організація і практика кредитних кооперативів, споживчих, будівельних, продукційних, електричних, молочарських, кооперативний збут продуктів сільського господарства, кооперативне постачання машин, кооперативне право, кооперативна ревізія, кооперативна статистика та ін.

Б.Мартос завідував кафедрами теорії кооперації та споживчої кооперації. Він був одним із засновників Товариства українських кооператорів, яке очолював упродовж 13 років. Це товариство з самого початку об'єднувало студентів та викладачів економічно-кооперативного факультету. Товариство влаштовувало лекції, кооперативні свята, видавало «Кооперативний огляд» і «Кооперативний альманах», організувало власну читальню, що одержувала близько 20 кооперативних часописів різними мовами і мала понад 800 назв фахової літератури. З ініціативи Б. Мартоса (він вніс до сенату академії проекти організації навчально-виробничих кооперативів) при академії були засновані і діяли споживчі товариства «Україна», «Відродження» та кредитний кооператив «Єдність». Ці кооперативи не тільки були базою практики, а й сприяли поліпшенню матеріального становища студентів і викладачів.

З 1924 р. Б.Мартос — професор Української господарської академії, в 1923/24-1924/25 навчальних роках — продекан економічно-кооперативного факультету. 1935 р. Б.Мартос став одним з організаторів Співки професорів академії й Українського технічно-господарського інституту, а в 1936/37-1937/38 навчальних роках був головою цієї Співки. На запрошення Центрального союзу чехословацької кооперації Б.Мартос брав участь в українських і міжнародних конгресах, був членом і співробітником багатьох громадських і наукових організацій (Українського економічного товариства в Подєбрадах, Української наукової асоціації в Празі, Товариства українських кооператорів та ін.)

Після Другої світової війни Б.Мартос переїхав до Німеччини. Був одним із засновників і ректором Української економічної вищої школи в Мюнхені до 1949р. У 1945-1952рр. Б.Мартос продовжував викладати в Українському господарському інституті, який після війни перемістився з Чехо-Словаччини до Баварії, в Регенсбург. На початку 50-х років він знову повернувся до Мюнхена і брав участь в організації Інституту для вивчення історії й культури СРСР. У 1945-1956 рр. був головою наукової ради інституту, у 1956-1958 рр. — секретарем наукової ради. Б.Мартос зробив вагомий внесок в науковий розвиток цього інституту, зокрема української секції.

1958 р. Мартос переїхав до США. Незважаючи на поважний вік, тут він брав жваву участь у діяльності Української вільної академії наук і НТШ, викладав в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, часто виступав з публічними лекціями.

Упродовж багатьох десятиліть Б.Мартос вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогічною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, присвячених кооперації: «Схема кооперативного будівництва» (1918р.); «Розмежовування чинності кооперативних союзів» (1918 р.); «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922р.); «Теорія кооперації» (1924 р.); «Організація і ведення зібрань» (1925р. і чеською мовою — 1935 р.); «Кооперативна ревізія» (1926 р.); «До методи студювання кооперації» (1928 р.); «Межі розвитку кооперації споживачів» (1936р.); «Значення власної продукції для кооперації» (1937р.);

«Баллін і Козлов» (1937р.) — українською і чеською мовами; «Василь Доманицький» (1938р.); «Відбудова української кооперації» (1942р.); «Значення М.І. Туган-Барановського для української кооперації» (1954р.); разом із Яковом Зозулею написав працю «Гроші Української Держави» (1972 р.). Його доповіді та статті наукового й мемуарного характеру публікувалися в українській та іноземній загальній і кооперативній пресі.

Чи не найголовнішою працею Б.Мартоса була «Теорія кооперації». На підставі її захисту він отримав звання професора Української господарської академії в Подєбрадах. Автор висвітлив соціальні й економічні підстави кооперації, розкрив завдання кооперації та її соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні традиції. Характеризуючи основну рису кооперативного руху, Б.Мартос підкреслював, що кооперація не шукає людей виняткової індивідуальності, а задовольняється людиною такою, як вона є. «Вона не каже їй забути свої власні інтереси, а навпаки, во ім'я цих інтересів вона кличе до об'єднання, до організації спільного господарства, до спільної праці, організованої на громадських принципах». І в наш час актуальними є перестороги Б.Мартоса, що «споживчий кооператив має метою задоволення потреб своїх членів, а не утворення виключно вигідного становища для своїх службовців. Якби службовцям вдалося підпорядкувати своєму впливу якесь споживче товариство і використати цей вплив лише на власну користь, не думаючи про вигоди членів кооперативу, то це товариство перестало би вже бути споживчим товариством, а зробилось би, по суті, артіллю торгівельних службовців, неправно захопивши чужу організацію, замість того, щоб утворити свою власну».

Маючи неабиякий досвід практичної роботи в кооперації й державних установах, автор «Теорії кооперації» дав поради і щодо підбору працівників кооперативних організацій. Він зазначав, що «керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною... Громадська справа не може мати керівником людину користолюбну або взагалі egoїстичну. Кооперації потрібні люди, які громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах

кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення. Разом з тим не треба забувати, що керівником може бути тільки людина сміла й з твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а, певна в вірності вибраного шляху, уперто йшла б до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухих. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи й традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати».

Діяльність Б.Мартоса, його думки й поради не могли залишитися поза увагою сучасників. З нагоди святкування 80-ліття Б.Мартоса в 1959 р. з'явилося кілька біографічних нарисів та спогадів про його життя і діяльність. У 1977р. у Вінніпезі видана біографічна праця Андрія Качора «Борис Мартос».

На життєвому шляху Б.Мартоса були і противники, і критики. Та навіть вони визнавали «його сильну волю, відвагу, велетенську енергію, витримку (включно з доріканою йому впертістю, якою часто мусив перемагати труднощі)». Б.Мартос був природженим адміністратором, який умів забезпечити дисципліну та постійно її зберігати, вмів дисциплінувати інших власним прикладом. Він з пошаною й запалом ставився навіть до малої справи.

Помер Борис Мартос у США 19 вересня 1977 р., на 98-му році життя.

Примітки:

1. Листи Б. Мартоса до Б.Грінченка — від 29.11.1900 р.; 10.11.1901 р. // Інститут рукописів НБУ ім.В.Вернадського. №III, 38678-38679.
2. Мартос Б. Теорія кооперації (на правах рукопису) - Подєбради, 1923.
3. Мартос Б. Заснування Української господарської академії //Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935 - Нью-Йорк, 1959.-Т. 1.
4. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА //Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради - Регенсбург - Мюнхен, 1932-1972. -Нью-Йорк, 1972. -Т. 3.
5. Мартос Б. Українська валюта 1917-1920 років //Наукові записки Українського технічно-господарського інституту - Мюнхен, 1970.- Т. XX.
6. Мартос Б. Спогад //Вільне слово (Мюнхен).-1954.-№9.-трав.-С.6-7.

7. Аліман М. Борис Мартос // Українські кооператори (історичні нариси). Книга I. За загальною ред. С. Гелія - Львів, Львівська комерційна академія, 1999. - С. 273-280.

8. Аліман М. В., Гауриленко Ю. М. Видавні діячі кооперативного руху та їх ідеї. - Донецьк, 2000. - С. 234-238.

9. Біда М. Проф. Борис Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. 1977. - № 3-4 (55-56). - С. 101-105.

10. Боляновський А. Симон Петлюра // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. - Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. - С. 149-154.

11. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху - Нью-Йорк, 1964.

12. Енциклопедія українознавства (перевидання в Україні) - Львів, 1994. Т. 4.

13. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. - Т. III / Упорядник В. Сергійчук. - К.: Видавництво імені Ольги Теліги, 1999. - С. 81, 83-84, 117-119, 121-122, 132-135, 144-145, 180-183, 185-186, 188-191, 210.

14. Пришляк Я. Шляхами кооперації — до економічного відродження України. - Монреаль-Стрий, 1994.

15. Українська кооперація діаспори. Історичний огляд (1930-1995) / голов. ред. Омелян Плешкевич. - Чикаго-Київ, 1996.

16. Український технічно-господарський інститут (Подєбради-Регенсбург-Мюнхен). 1932-1952. - Нью-Йорк, 1962. - Т. 2.

Додатки

І. Лист Бориса Мартоса — Грінченкові

29 листопада 1900 року, м. Харків

Високоповажний добродію!

Щоб легше було ширити поміж простих людей українську книжку, я з кількома товаришами заложили невеличкий склад цих книжок. Кожний з нас бере відтіля книжку і платить стільки, в скільки вона нам обійшлась.

Щоб дешевше обійшлись книжки, ми звертаємось безпосередньо до видавців, і вони, спасибі їм, навіть дають нам на комісію.

Отже звертаємось і до Вас: будь ласка, вишліть нам на комісію де-які з книжок Вашого видання. Коли ж цього не можна, то вишліть їх нам наложною платнею (чи по пошті, чи просто транспортною конторою — як знаєте; аби дешевше).

Ми б бажали таких книжок:

1. Чайченко. Батько та дочка	ц. 5 к.-10 екз.....50 коп.
2. Чайченко. Підпал. Панько	ц. 3 к.-10 екз.....30 коп.
3. Чайченко. Робінзон	ц. 10 к.-5 екз.....5 коп.
5. Кошобинський. Прятислотник	ц. 3 к.-15 екз....45 коп.
8. Гордієнко. Кум хал	ц. 3 к.-15 екз....45 коп.
10. Шевченко. Катерина	ц. 3 к.-20 екз....60 коп.
14. Загірня. Добра порада	ц. 5 к.-15 екз....75 коп.
15. Катка про перлове намисто	ц. 4 к.-5 екз....20 коп.
16. Криничка	ц. 7 к.-5 екз....35 коп.
17. Коваленко. Правдиве слово	ц. 6 к.-5 екз....30 коп.
18. Загірня. Як вигадано	ц. 5 к.-10 екз....50 коп.
19. Коваленко. Від чого вмерли	ц. 5 к.-15 екз....75 коп.
20. Думи кобзарські	ц. 5 к.-10 екз....50 коп.
21. Страшні забавки	ц. 3 к.-15 екз....45 коп.
22. Коваленко. Чума на людях	ц. 3 к.-15 екз....35 коп.
23. Загірня. Орлеанська дівчина	ц. 6 к.-10 екз....60 коп.
25. Чередник та дівчина	ц. 3 к.-15 екз....45 коп.
26. Добрий звір	ц. 5 к.-5 екз....25 коп.

Разом 200 екз. 8 крб. 35 коп.

(Послано ще №№ 30, 35, 36, 40, 41, 44, 43, 45, 46, 39 по 5 прим. Зачеркнуто червоним не послано).

Позаяк ми виписуємо дві сотні книжок, то сподіваємось, що Ви скинете 50%.

З пошанованням сподіваємось книжок або відповіді на таку адресу:

Харків. Аптекарський пер., 16. Борису Миколайовичу Мартосу.

P.S. Може скидаєте 50% тільки тому, хто виписує де кілька сот одного номеру (а значить і наймення), то вже будь-ласка, порадуйте так, ніби ми виписували 200 екз. одного номеру: у других ми брали по декілька десятків кожного номера, так довго залежуються.

Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. № III, 38679.

2. Лист Бориса Мартоса — Гринченкові

10 листопада [1901 року], м. Харків
Шановний добродію!

У Харкові в 1902 році під час археологічного з'їзду має бути етнографічна виставка під проводом професора Краснова.

Мета її, як бажає й Краснов, — показати культурний розквіт українського народу 1) самостійно, 2) під впливом обставин географічно (Кубань), 3) під впливом культур других націй, як то москалі, німці та інші.

Позаяк це дуже корисно для нас, українців, то ми, харківські студенти-українці, пристали до цієї справи і бажали б повернути до спільної праці над збиранням матеріалів якомога більше земляків. От ми і Вас просимо допомогти нам. Будьте ласкаві, напишіть нам, чи згодні Ваші земляки взяти участь в цій справі, і коли згодні, де вони можуть зібрати потрібний матеріал (село, повіт і губернію), яке відтіля неукраїнське місто найближче і скільки до того міста верст із того пункту, де буде збиратись матеріал. Скором повинна вийти повна програма такого збирання (себто, що і як збирати; тоді ми надішлемо Вам скільки треба примірників). Писати просимо по такій адресі:

Харків. Нетечинський пер., №27. Бор[ису]. Мик[олайовичу]. Мартосу.
Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. №III, 38678.

3. 50 літ тому

(Спогад)

Осінь 1904 року. Я приїхав у Лубні, де пройшло моє дитинство, затримався там який місяць. В той час там проживав Андрій Миколайович Лівницький, що був тоді секретарем окружного суду.

Я познайомився з ним ще в літі р. 1901 на таємній конференції представників українських студентських громад, коли ми обидва були студентами. В р. 1904 він уже був одружений з Марією Варфоломеївною і вже мав немовлятко — донечку Тусю, нашу поетку Наталю Лівницьку-Холодну.

Проте а ні родинне життя, а ні урядова посада не перешкождали А. Лівницькому далі провадити революційну роботу, хоч це загрожувало йому втратою на завжди права займати державну посаду, тюрмою і висилкою на Сибір на кілька років. Він стояв тоді на чолі так званої Вільної Громади РУП в Лубнях і утримував зносини з таємними гуртками, розкиданими по селах Лубеньщини. Через довірених людей він передавав на села видання РУП, видруковані в Галичині і контрабандне перевезені на Наддніпрянщину. Тим

же довіреним людям він в довгих розмовах давав пояснення про перевагу демократії над монархізмом, про українську історію і національне питання, про наближення революції і можливість земельної реформи, — словом, пояснював усі ті питання, що так хвилювали в той час і наше селянство і нашу політичне думаючу інтелігенцію.

Я не був членом РУП, бо не погоджувався з деякими думками, що висловлювалися в виданнях РУП, особливо в часописі «Гасло». Проте часом допомагав РУП практично, напр., двічі перепачкував з Галичини видання РУП: «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?» тощо; допомагав при друку і розповсюдженні відозв і т. п.

Тож не дивно, що А. Лівницький не крився передо мною з своєю нелегальною роботою, а навпаки, часто радився зо мною, тим більше, що я знав Лубні і Лубеньський повіт краще, як він, бо він походив з Золотоноського повіту. Я часто заходив до нього; часом я заставав у нього О. Назарьєва, П. Крата та інших членів РУП, і в довгих розмовах ми обговорювали різні національні, соціальні та економічні питання. В той час активніша частина української молоді незалежно від фаху цікавилася не тільки українською історією та літературою, але й державним правом, політичною економією, економічною та соціальною політикою; тому під час таємних зібрань середньошкільних та високошкільних гуртків та громад, а також і при приватних зустрічах всі ці питання жваво дебатовалися, особливо, коли в тім брали участь члени РУП.

Одна з заслуг РУП полягає саме в тім, що вона притягала до себе українську політичноактивну молодь, що раніше йшла до російських політичних партій; а друга її заслуга — та, що вона політичне активувала національне свідому інтелігенцію та ширила національну свідомість серед українського селянства та робітництва. Ще треба додати, що вона об'єднала кращий, свідоміший елемент, що пізніше відіграв першу роль як в кооперативному рухові, так і в будіванні нашої державности.

Одного разу, зайшовши до А. Лівницького, я застав у нього Коренєцького і ще когось, мабуть, чи не Назарьєва. «От добре, що ви прийшли, каже А. Лівницький, ми саме виробляємо проєкт програми для РУП». — Та я ж, кажу йому, — не член РУП; то я собі піду, щоб вам не перешкождати. — «Е, ні, відповідає А. Л., то нічого, що ви — не член РУП; це — справа українська, мусите допомогти». В скорому часі мав відбутися таємний з'їзд РУП для вироблення партійної програми, і Лівницький хотів до того приготуватися.

Я погодився. Виробити програму, це означало стисло формулювати відповіді на всі ті питання, що нас тоді цікавили.

Почавши з питання національного, ми далі розглянули питання державно-політичні, політико-економічні і соціально-політичні. Хоч ми погоджувалися в багатьох питаннях, а все-таки жвава дискусія затяглася на кілька вечорів. Кінешь кінцем ми виробили досить докладний проект, з яким А. Л. і поїхав на той з'їзд.

Як відомо, з'їзд РУП, що відбувся на початку 1905 р., прийняв програму подібну до програм європейських соціалістичних партій. Це дає привід антисоціалістичній пропаганді твердити, ніби-то українські соціалісти просто відписали свою програму з програм інших соціалістичних партій, а дехто просто каже, нібито з російської.

В дійсності справа стояла зовсім інакше. Подібно до того, як у Лубнях і в інших містах, де були вільні громади РУП (Київ, Полтава, Харків, Катеринослав, Петербург), було вироблено проекти програми, а з'їзд на основі тих проектів виробив остаточний текст програми, що де в чому була подібна до програмів німецької соціалдемократичної, англійської робочої та інших європейських партій, але мала і свої — характеристичні риси.

Спільними були вимоги демократично-парляментарного устрою, що тепер уже здійснений в переважаючій більшості країн світу, а також ті точки, що вимагали поліпшення становища робітництва, як от встановлення восьмигодинного дня праці для дорослих і шестигодинного для неповнолітніх (16-18 літ), нормування заробітної платні, заведення кас хорих, забезпечення пенсією на старість і на випадок інвалідності, охорони праці, охорони жінок і малолітніх і т. п.

В ті часи все це вважалось шкідливою утопією, загрозливою для народного господарства; а тепер це здійснено майже в цілому світі, за винятком країн, де панують тоталітарні режими. Тепер ці засади викладаються з університетських катедр, як соціальна політика. Наші емігранти, що їх доля примусила працювати в різних країнах світу від Канади до Австралії, на власнім досвіді бачать благодійні наслідки цієї соціальної політики.

Далеко не всі з них належно оцінюють заслуги соціалістів щодо переведення в життя цих соціальних реформ: обиватель не знає або забув, чи не хоче пам'ятати, що півстоліття тому вимоги цих реформ були головними гаслами першотравневих демонстрацій та робітничих страйків. Він, наслуховавшись протисоціалістичної пропаганди, каже, що часом початки соціального законодавства запроваджувалися неосоціалістичними урядами (Бісмарк, Демократична Партія в США). Але обиватель не усвідомлює собі, що ліберально-буржуазні і навіть консервативні партії мусять запозичити і

переводити в життя певні точки програми соціалістів під натиском соціалістичних партій та професійних союзів, що стоять під проводом соціалістів, або в цілях конкуренції з соціалістами.

Зовсім інакше стояла справа з національним питанням. Як відомо, К. Маркс, Енгельс і їхні послідовники або не надавали жадного значення національному питанню, або навіть уважали його перешкодою для поступу людства. РУП, навпаки, вважала його одним із головних пунктів своєї програми.

Якщо з'їзд включив до програми домагання повноправності української мови і автономії України, а не державної самостійності, то це було зроблено з міркувань тактичного характеру, а саме з огляду на надзвичайно малу силу українського національного руху в той час і малу національну свідомість не тільки селянства і робітництва, а навіть інтелігенції. Як відомо, РУП видала брошуру М. Міхновського «Самостійна Україна»; але за чотири роки (1900-1904) ця брошура не викликала жадного вігугу в масах. Тож виступати в той час з постулятом державної самостійності України було б зовсім не до речі.

Друге розходження — це відношення до селянства. Західноєвропейська соціалдемократія вважала, що селянство завжди буде природнім спільником реакційних політичних угруповань і ворогом робітництва. В багатьох країнах, де більшість селянства складають власники посіlostей в 10 гектарів і більше (бауери), воно так і було, так і тепер є; але українське селянство того часу складалося на 30% (приблизно) з безземельних, дальші 20% мали від 1 до 3 гектарів землі, ще дальші 25% мали 3-5 гектарів; а при тодішньому стані с.-г. техніки господарство мусяло мати принаймні 6 гектарів доброї землі, щоб змогло сяк-так утримувати селянську родину. Отже, українське селянство на 30% складалося з сільського пролетаріату, а ще стільки було так званого напівпролетаріату. Українська ж земля наполовину була в руках невеликої групи землевласників (менше як 10% населення), що складалася з чужонаціональної шляхти та з денационалізованих нащадків козацької старшини, що з ласки московської свого часу незаконно позахоплювали сотні, а то й тисячі гектарів землі. При слабо розвиненій індустрії залишався один вихід: радикальна земельна реформа, а саме конфіскація панських та монастирських земель і передача їх разом з скарбовими та удільними* в користування безземельному та малоземельному селянству.

Цим відношенням до селянства пояснюється й ставлення УСДРП до кооперації. Як відомо, під впливом К. Маркса німецькі соціалдемократи в той час надавали кооперації дуже мало значення, особливо

сільськогосподарській. Таке саме ставлення до кооперації було й у російських соціалдемократів; а Ленін ставився в той час до кооперації прямо-таки вороже, як то видно з його проекту резолюції на міжнародному соціалістичному конгресі 1910 р.

З'їзд РУП зайняв цілком протилежне становище до кооперації, включивши до програми пункт про всебічну підтримку кооперації, а для більшої ясності прийняв ще окремий пункт про підтримку сільськогосподарської кооперації.

Як бачимо, говорити про якусь списування або наслідування чужих програм немає найменшої підстави.

Не маючи під рукою потрібних матеріалів, я не можу тут подати докладного аналізу прийнятої з'їздом програми; але можу засвідчити, що прийняття цієї добре розробленої, поступової програми дуже сприяло розвитку РУП, що на цьому з'їзді прийняла назву Української Соціалдемократичної Робітничої Партії, при чім, словом «робітнича» підкреслюється інтенція партії заступати інтереси робітництва як фабричного, так і сільськогосподарського.

* «Удільним Відомствам» у царській Росії називаються управління коронними маєтностями, дохід від яких поступає повністю в розпорядження царської фамілії. (Ред.)

«Вільне слово» (Мюнхен).-1954.-№9.-трав.-С.6-7.

Володимир КОРОТЕНКО,
історик-архівіст (Полтава)

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕАЛОГІЮ М.Ю.ПОРША (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Генеалогія Миколи Порша — одного з найвидатніших діячів Української революції — досі залишається поза увагою дослідників. В історичній літературі ми знаходимо лише скупі відомості про походження з «німецько-єврейської родини» та деякі згадки про батьків — працівника Лубенського окружного суду та акушерку [1]. Навіть дата народження М.В.Порша потребує уточнення.

В Державному архіві Полтавської області зберігається певна кількість не використуваних раніше дослідниками документів, що містять відомості про походження та родинні зв'язки М.В.Порша. Це, в першу чергу, справа про службу його батька, Порша Володимира Андрійовича, судового пристава Лубенського окружного суду (1882 - 1919 рр.) [2].

У вказаній справі зберігається формулярний список про службу діда М.В. Порша — Андрія Івановича Порша, датований 1866 р. З нього дізнаємося, що А.І.Порш народився близько 1823 р. (мав 43 роки). В графі «з якого звання походить» вказано «из граждан». Отримав домашнє виховання, 3 вересня 1843 р. вступив на службу листоношею до Київської губернської поштової контори; 1 вересня 1846 р. призначений доглядачем («смотрителем») Пластівської поштової станції Вологодської губернії; 6 березня 1848 р. переміщений до Померанської поштової станції Новгородської губернії, 1 березня 1857 р. — Чудівської, 11 вересня — Підберезької поштових станцій. 1 березня 1862 р. отримав чин колезького реєстратора з старшинством з 1 вересня 1858 р. Помер 4 лютого 1866р.

Дружину його звали Парасковія Петрівна. Мали трьох синів: Володимира (батько М.В.Порша, нар. 20 липня 1851 р.), Євгена (нар. 7 березня 1856 р.), Миколу (нар. 27 березня 1863 р.) і чотирьох дочок:

Любов (нар. 13 вересня 1849р.), Ганну (нар. 20 січня 1859р.), Катерину (нар. 12 липня 1860 р.), Олександрю (нар. 14 квітня 1865р.). Вся родина була православного віросповідання. Про деяких членів сім'ї є уривчасті згадки: так, дочка Любов у 1866 р. була дружиною підберезького станційного доглядача; копії формулярного списку видавалися вдові доглядача Парасковії Порш для влаштування сина Миколи до учбового закладу (1872 р.) та Євгену Поршу (1890р.); 12 березня 1899 р. В.А.Порш звертався до голови окружного суду з проханням про відпустку для поїздки до хворої матері (Парасковії Петрівни), яка мешкала на той час у Санкт-Петербурзі [3].

Володимир Андрійович Порш, згідно зі свідцтвом про його народження, народився в с. Помераньє Новгородського повіту Новгородської губернії 19 липня 1851 р. [4], охрещений 26 липня (у формулярному списку його батька вказана інша дата народження — 20 липня). Отримав домашнє виховання; служив листоношею Боровицької поштової контори Новгородської губернії з 29 серпня 1868 р., Новгородської поштової контори — з 4 січня 1869 р., Петербурзького поштамту — з 31 березня 1870 р.; молодшим сортувальником експедиції приймання грошей Петербурзького поштамту — з 6 вересня 1870 р. Звільнений за домашніми обставинами 1 липня 1871 р.

11 листопада 1877 р. обвінчався з акушеркою («повивальною бабкою») Марією Олександрівною Резніковою у церкві притулку «крещаемых и крещенных в православную веру еврейских детей» у Санкт-Петербурзі [5].

Чим займався й де мешкав Володимир Андрійович з 1871 до 1882 року, за справою про службу точно не встановлено. Деякий час (у 1880 р.) він мешкав у с.Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії. Був притягнутий до судової відповідальності за «незаконну гру в карти», під час якої з кількома приятелями обіграв селянина Флора Сірого на 1280 крб.[6].

27 квітня 1882 р. В.А.Порш вступив на службу до Лубенського окружного суду канцелярським служителем; 2 червня 1893 р. призначений виконуючим обов'язки помічника секретаря 2 столу цивільного відділення, 18 жовтня 1897р. — помічником секретаря

суду, 12 грудня 1906 р. — виконуючим обов'язки судового пристава, 21 червня 1913 р. затверджений на цій посаді. У 1896 — 1913рр. по чергово отримав чини: колезького реєстратора, губернського секретаря, колезького секретаря, титулярного радника, колезького асесора, надвірного радника [7].

У 1896 р. склав іспити на перший класний чин при педагогічній раді Пирятинського двокласного міського училища. Отримав задовільні оцінки із Закону Божого, російської мови, арифметики, геометрії, географії, історії [8].

В.А.Порш залишався на посаді судового пристава й за часів правління Тимчасового Уряду, Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії. Останній документ у справі про його службу датований 22 січня 1919 р. [9].

Марія Олександрівна Порш, як свідчать пам'ятні книжки Полтавської губернії за 1900-1910 рр., працювала акушеркою в Лубнах [10].

Володимир Андрійович та Марія Олександрівна мали двох дітей — Миколу та Надію. Однак точні дати народження дітей за справою про службу батька встановити неможливо. Незаперечним є лише одне: дата народження М.В.Порша, яку ми зустрічаємо в історичній літературі (19 жовтня 1879 р.), — помилкова.

У рапорті на ім'я голови Лубенського окружного суду, датованому 29 січня 1897 р., В.А.Порш вказує: «Я женат на акушерке Марии Александровны Резниковой, имею детей сына Николая, родившегося 5 сентября 1878 года, и дочь Надежду, родившуюся 13 июня 1880 года, недвижимого имущества лично мне принадлежащего не имею, жена же имеет в Лубнах благоприобретенный участок грунтовой с постройками земли, стоящий 3000 руб...» [11].

У формулярному списку В.А.Порша, складеному у 1897 р. (доповнення вносилися у 1898 - 1906 рр.), вказано: «Женат на Марье Александровне Резниковой, имеет детей: сына Николая, родившегося 5 октября 1877 года, и дочь Надежду, родившуюся 13 июня 1879 года.». В обидві дати внесено виправлення: дата народження Миколи виправлена з «5 сентября», дата народження Надії підчищена, прочитати попередній запис неможливо [12].

В архіві зберігається також паспортна книжка на ім'я Порша Миколи Володимировича, видана у грудні 1898 р. на прохання його батька, але не використана. Дата народження в паспорті: 5 жовтня 1877 р. [13].

Таким чином, у справі маємо аж три дати народження М.В.Порша: 5 вересня (за новим стилем — 17) 1877 р., 5 жовтня 1877 р. та 5 вересня 1878 р., та дві дати народження його сестри Надії — 13 червня 1879 та 1880 р. Досить сумнівним є й твердження про народження М.В.Порша в Лубнах.

Сестра М.В.Порша — Надія Володимирівна — вийшла заміж за студента Київського політехнічного інституту Олександра Євгеновича Буніна [14]. У 1906-1910 рр. працювала акушеркою в Лубнах [15]. У 1917 р. мешкала в с.Шендерівка Київської губернії (Сидорівський цукровий завод) [16].

У справі про службу В.А.Порша є ще один досить цікавий документ: датоване 26 травня 1909 р. прохання Катерини Порш про видачу копій формулярного списку В.А.Порша «для поступлення внаук его, Сергея и Наталии Николаевичей, в учебное заведение» [17]. Інших відомостей про Сергія та Наталію у справі немає. Однак у фонді Лубенської районної партизанської комісії (1930р.) зберігається особова справа Порша Сергія Миколайовича.

2 липня 1930 р. Порш С.М. звернувся до комісії у справах колишніх червоноармійців та червоних партизан із заявою про визнання його червоним партизаном. Згідно з його заявою та іншими документами справи, він брав активну участь у революції та громадянській війні на боці більшовиків, у боях з «тайдамаками, німцями, місцевою контрреволюцією», був одним із засновників партійної організації в Лубнах, організатором партизанських загонів, деякий час — головою Лубенської ЧК. Однак все ж проявляв деякі ідеологічні «хитання» і в лютому 1920 р. перейшов до партії комуністів-боротьбистів. Після ліквідації місцевої організації боротьбистів знову був прийнятий до КП(б)У, з якої згодом знову вийшов (не подав анкету при перереєстрації) й увійшов до організації УКП [18].

7 травня 1924 р. у газеті «Червона Лубенщина» з'явився «лист до

редакції» С.Порша (вимушений, як і більшість подібних заяв членів ліквідованих політичних партій):

«В останній час до мене поступили відомості, що, незважаючи на те, що я майже рік як не належу до будь-якої парт. організації, мене деякі особи рахують й зараз секретарем парткомітету УКП, звертаючись по справам останнього.

Аби уникнути вищезгаданого надалі, ласкаво прошу вмістити на сторінках «Чер. Луб.», що до організації УКП я не належу і вийшов з її кол завдяки ряду принципових і тактичних неугод й в сучасний мент жодних стосунків з нею не маю» [19].

Згідно з матеріалами особової справи, С.М.Порш на початку 30-х рр. мешкав у Москві, працював у Всесоюзному об'єднанні «Стальзбут»; у справі є також згадки про трагічну загибель його сестри-комуністки [20].

На жаль, в документах є лише неповні, уривчасті відомості з історії родини. Не маючи можливості дослідити генеалогію та родинні зв'язки М.В.Порша докладно, обмежимося лише інформацією, яку вдалося виявити в документах та матеріалах Державного архіву Полтавської області.

Джерела:

1. Див.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С.149 - 151;
Ротач П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції. - Полтава, 1998. - С.123;
Гошуляк І. Революціонер, державний діяч, публіцист // Історичний календар '97. - К., 1996. - С.351-352;
та ін.
2. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). - Ф.755. - Оп.3. - Спр.707. - Арк.1-133.
3. Там само. - Арк.57-59.
4. Там само. - Арк.56.
5. Там само. - Арк.3, 3зв., 128.
6. Там само. - Арк.7-10.

7. Там само. - Арк.128-132.
8. Там само. - Арк.55.
9. Там само. - Арк.126.
10. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. - Полтава, 1900. - С.17луб.;
- Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. - Полтава, 1906. - С.12луб.;
- Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. - Полтава, 1910. - С.295.
11. ДАПО. - Ф.755. - Оп.3 - Спр.707. - Арк.51.
12. Там само. - Арк.129.
13. Там само. - Арк.53.
14. ДАПО. - Ф.351. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.379.
15. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. - Полтава, 1906. - С.3луб.;
- Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. - Полтава, 1910. - С.285.
16. ДАПО. - Ф.755. - Оп.3. - Спр.707. - Арк.124.
17. Там само. - Арк.90.
18. ДАПО. - Ф.р-2101. - Оп.1. - Спр.167. - Арк.1-13.
19. Червона Лубенщина. - 1924. - 7 травня (№ 46).
20. ДАПО. - Ф.р-2101. - Оп.1. - Спр.167. - Арк.1-13.

З ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНИ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1917 - 1920)

Історико-культурні скарби України здавна привертали до себе увагу учених. Прагнучи якомога повніше дослідити та зберегти набуток минулих поколінь, в ХІХ ст. вони ініціювали створення громадських об'єднань, що ставили перед собою наукові та пам'яткоохоронні завдання. Саме з такою метою 1839 р. конститувалося Одеське товариство історії та старожитностей, яке впродовж наступних вісімдесяти років відіграло провідну роль у дослідженні пам'яток історії та культури Півдня України [1]. Широке визнання в наукових колах отримали пам'яткознавчі студії членів Історичного товариства Нестора-Літописця у Києві та Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, які розпочали свою діяльність 1873 р. [2].

1896 р. було створено Товариство дослідників Волині, яке ставило за мету вивчення та «встановлення охорони пам'яток старовини краю» [3]. Над вирішенням таких же завдань наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. плідно працювали члени наукових товариств при Новоросійському університеті та Ніжинському інституті князя І.А.Безбородька, Катеринославського наукового товариства, церковно-історичних товариств у Кам'янець-Подільському, Києві, Полтаві і т.д. [4]. Значними були пам'яткознавчі здобутки учених провідних університетів України [5] та заснованого 1907 р. у Києві Українського наукового товариства (УНТ), яке М.Грушевський називав академією в мініатюрі [6].

Зростання зацікавленості проблемами дослідження й охорони пам'яток старовини з боку наукової громадськості та більш широкого загалу привернуло до них увагу також державних органів колишньої Російської імперії. Зокрема, 1835 р. у Києві вони санкціонували

створення та фінансували діяльність Тимчасового комітету для дослідження старожитностей, а в 1843 р. — Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, які брали участь у виявленні і дослідженні не лише археографічних джерел, а й пам'яток археології та архітектури[7]. До вирішення цих завдань долучилися також губернські статистичні комітети [8] та губернські вчені архівні комісії[9].

Як справедливо зазначає С.З.Заремба, «становленню і розвитку українського пам'яткознавства другої половини XIX — початку XX ст. сприяли археологічні з'їзди» [10]. Справді, з п'ятнадцяти археологічних з'їздів шість відбулися в провідних наукових центрах України — Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908). При цьому попередні комітети, які готували з'їзди, на певний час брали на себе й функції координації науково-дослідної та пошуково-експедиційної роботи окремих учених, товариств, музеїв, сприяючи тим самим об'єднанню зусиль науковців у дослідженні пам'яток історії та культури.

Відомо, що відповідні функції в межах усієї Російської імперії виконувала заснована 1859 р. імператорська Археологічна комісія — офіційний урядовий орган, якому доручалося здійснювати розкопки та давати дозволи на них, набувати у власність держави знахідки, віднайдені приватними особами. «Однак Археологічна комісія, — наголошує Ю.Жуков, — не наділена ніякими юридичними правами і повноваженнями, виявилася безсилою, не змогла запобігти поширенню хижачьких розкопок» [11].

Разом з тим не варто недооцінювати значення діяльності комісії, авторитет якої в наукових колах був досить високим. Вона була певним втіленням у життя загалом конструктивної ідеї створення спеціалізованої державної інституції пам'яткознавчого та водночас пам'яткоохоронного спрямування. Щоправда, Археологічна комісія так і не розробила комплексної програми дослідження пам'яток, мала досить обмежені можливості адміністративного впливу на порушників встановлених норм їх охорони. Нарешті, нерідко комісія діяла всупереч інтересам розвитку української науки і культури, вивозячи найцінніші пам'ятки до столичних музеїв Росії.

Протистояти подібній практиці не могли навіть авторитетні в Україні наукові товариства. До того ж, пам'яткознавчі студії склали хоч і важливий, однак лише один з напрямків їхньої діяльності, яка в більшості випадків не виходила за межі окремих регіонів і в масштабах України практично не координувалась.

Відповідні функції спробував перебрати на себе перший спеціалізований пам'яткознавчий часопис в Україні — «Археологическая летопись Южной России» (АЛЮР), який виходив з 1899 по 1905 рр. завдяки подвижництву М.Біляшівського. Оцінюючи значення АЛЮР, Д.Багалій зазначав, що він «виконував для України ті функції, які тодішня Археологічна комісія у Петербурзі виконувала для всієї Російської Імперії». Часопис не обмежувався лише науковими проблемами, а й уживав можливих заходів до охорони пам'яток [12].

Їх актуальність на теренах України покликана в 1910 р. до життя Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. Характерно, що з ініціативою його створення виступили члени Товариства Нестора-Літописця. Усвідомлюючи специфіку завдань дослідження й охорони пам'яток історії та культури, в 1909 р. у листі до Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора вони обґрунтували необхідність організаційного об'єднання учених та аматорів, які працювали над їх вирішенням [13]. Діяльність товариства була досить плідною. Однак навіть користуючись підтримкою та покровительством державних органів та можновладців, воно не зуміло поширити її на всю територію України та, зрештою, вийти за досить обмежені рамки можливостей громадської організації.

На початку XX ст. учені Києва неодноразово робили спроби створити спеціалізований центр — Археологічний інститут, який би здійснював планомірне дослідження пам'яток України та готував фахівців-пам'яткознавців. Ще на зорі століття з подібною ініціативою виступив В.Перетц. Згодом (1907 р.) її обстоював В.Іконников. У 1909-1911 рр. відкрити Археологічний інститут намагалися М.Біляшівський, В.Данилевич, В.Перетц та деякі інші київські учені. Однак царський уряд відхилив і їхні пропозиції [14].

Таким чином, за самодержавства заснувати не лише науково-дослідний, а й координаційний пам'яткознавчий та пам'яткоохоронний державний центр, принаймні на кшталт Археологічної комісії, в Україні так і не вдалося.

Необхідність у ньому стала особливо нагальною після Лютневої революції 1917 р. Заснування пам'яткознавчого та пам'яткоохоронного державного органу вимагали не лише інтереси науки і культури України, а й політична ситуація, що склалася після утворення в березні 1917 р. у Києві Центральної Ради і визначалася її курсом на відновлення української державності. Комплексне дослідження, охорона та популяризація історико-культурної спадщини українського народу мали відігравати суттєву роль у пробудженні його національної самосвідомості — одного з найважливіших чинників державотворення.

Саме на ґрунті визнання глибокого взаємозв'язку пам'яткознавчих та пам'яткоохоронних завдань з потребами національно-культурного і державного відродження українського народу 12 травня 1917 р. у Києві було створено Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ). До його складу увійшли провідні діячі науки і культури України. Багато з них відігравали важливу роль в українському національно-визвольному русі та діяльності Центральної Ради. Зокрема, членами комітету стали М.Біляшівський, М.Василенко, М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Сфремов, П.Зайцев, І.Каманін, В.Козловська, В.Кричевський, П.Курінний, В.Леонтович, К.Мельник, В.Модзалевський, К.Мощенко, Г.Павлуцький, М.Пахаревський, М.Петров, В.Прокопович, І.Штещенко, Ф.Штейнгель, Д. та В.Щербаківські, В.Щербина, Д.Яворницький та ін [15].

У схваленому на організаційних зборах статуті ЦКОПСІМУ, який незабаром був видрукуваний і розісланий на місця, чітко окреслювались найважливіші напрямки діяльності комітету. Головним визнавалося завдання охорони пам'яток історії і культури на терені усєї України. Уже цим комітет відрізнявся від пам'яткоохоронних та наукових товариств — своїх попередників. Принципово відрізнявся від них ЦКОПСІМУ і проголошеним в

статуті прагненням «стежити за тим, щоб пам'ятки, які мають національний характер або наукову та художню цінність, не вивозилися за межі України». ЦКОПСІМУ мав також здійснювати реєстрацію пам'яток, які перебували як в громадській, так і в приватній власності, доглядати за ними, утворювати для їхнього зберігання архіви та спеціальні збірки, допомагати в роботі місцевим музеям та пам'яткоохоронним комітетам, координувати наукові дослідження пам'яток [16]. Таким чином, у статуті комітету перед ним ставилися такі завдання, розв'язати які можна було лише за підтримки з боку держави.

Не викликає сумніву, що члени ЦКОПСІМУ розраховували на неї, зрозуміло, пов'язуючи свої надії зі зміцненням державних структур Центральної Ради. Разом з тим, не можна погодитися з С.Зарембою, який стверджує, що ЦКОПСІМУ став «першим державним органом» охорони історико-культурної спадщини в Україні [17]. Як видно зі статуту, комітет мав будувати свою роботу як громадська організація. Його дійсні члени та члени-кореспонденти повинні були «обиратися на загальних зборах закритим голосуванням більшістю голосів», а органом «порядкування справами комітету» визначались загальні збори, рада та ревізійна комісія. Лише в липні 1917 р. на загальних зборах ЦКОПСІМУ було ухвалено рішення про необхідність надання комітетові певних адміністративно-розпорядчих повноважень. Задля цього учасники зборів вирішили звернутися до Центральної Ради з проханням зарахувати комітет до числа її інституцій на правах колишньої імператорської Археологічної комісії.

Як відомо, на нараді щодо організації мистецького відділу при Генеральному секретарстві народної освіти, яка відбулася 28 липня 1917 р., було ухвалено створити в структурі секретарства державний пам'яткоохоронний орган — відділ охорони пам'яток старовини і музеїв — з чітко визначеними адміністративними повноваженнями [18]. У відповідності до розробленого М.Біляшівським положення про відділ, його завдання загалом зводились до раніше окреслених в статуті ЦКОПСІМУ. Окрім того, відділ мав здійснювати керівництво «вищими інституціями, присвяченими вивченню пам'яток старовини й мистецтва в широкому розумінні цього слова». Зрозуміло, що при

здійсненні своїх повноважень відділ користувався правами адміністративного впливу і мав діяти, в першу чергу, через органи державної влади [19].

У зв'язку з цим постало питання про характер стосунків між відділом охорони пам'яток і ЦКОПСІМУ, який ще раніше проголосив свої наміри зайняти місце вищого органу догляду за пам'ятками та координації їх дослідження. Знехтувати авторитетною пам'яткоохоронною організацією відділ, зрозуміло, не міг, хоч адміністративні повноваження, навіть ширші, ніж свого часу мала археологічна комісія, отримав саме він. Користуючись ними, відділ заявив, що ЦКОПСІМУ переходить до його «завідування» [20].

На практиці більш продуктивною на той час виявилась пропозиція, яку в серпні 1917 р. в листі до Генерального секретаріату народної освіти висловила рада ЦКОПСІМУ. Зокрема, вона запропонувала з метою координації зусиль ЦКОПСІМУ та відділу охорони пам'яток затвердити колективним органом його керівництва раду комітету. Зрештою, в листопаді 1917 р. так воно й сталося [21]. Однак, констатуючи цей факт, дослідники до цього часу вбачали за ним лише спробу координації зусиль державних пам'яткоохоронних органів та громадськості у вивченні й збереженні історико-культурних скарбів. Звичайно, цього також не можна заперечувати. І все ж, принципове значення утвердження за радою ЦКОПСІМУ функцій колективного управління державним, наголосимо на цьому, пам'яткоохоронним органом, на нашу думку, було більш важливим. Воно, по суті, зафіксувало становище ЦКОПСІМУ як вищої пам'яткоохоронної інституції, а відділу охорони пам'яток — як її виконавчого органу.

Правильність такого висновку підтверджують важливі документи, ініційовані як відділом охорони пам'яток, так і ЦКОПСІМУ. 17 жовтня 1917 р. генеральний секретар освітніх справ І.Стешенко та голова відділу охорони пам'яток М.Біляшівський звернулися до губернських комісарів з листом, в якому засудили практику «пересилання археологічних знахідок до столичних археологічних інституцій і музеїв». При цьому вони вимагали, «аби всі археологічні знахідки, відомості про них й всі пам'ятки, що мають національний

характер або наукову чи артистичну вартість, ні в якому разі не пересилалися і не вивозилися за межі України, а йшли лише до Центрального Комітету Охорони Пам'яток старовини і мистецтва (підкреслення наше — авт.) при ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРІАТІ ОСВІТНІХ СПРАВ» [22].

Ще чіткіше функції і повноваження ЦКОПСІМУ окреслюються в проекті Закону Української Народної Республіки про охорону пам'яток старовини та мистецтва, що був розроблений на початку 1918 р. М.Біляшівським за участі інших членів комітету і схвалений його радою. Проект передбачав, що пам'ятки історії та культури, як рухомі, так і нерухомі, «чиєю б власністю вони не були», не могли «порушуватися», зноситися, перебудовуватися чи реставруватися без дозволу ЦКОПСІМУ, який мав також робити висновки про перерозподіл між музеями України усіх археологічних знахідок. Зазначене коло питань могли вирішувати й інші пам'яткоохоронні інституції, як територіальні, так і національні, але лише з дозволу чи за дорученням ЦКОПСІМУ. Дозволити ж вивіз пам'яток, в тому числі й приватної власності, за межі України міг лише комітет [23]. Отже, проект не залишає сумнівів щодо ЦКОПСІМУ як вищої пам'яткоохоронної інстанції в Україні.

У зв'язку з цим зрозуміло, чому саме рада комітету обговорювала й корегувала проекти пам'яткоохоронного закону. Вона вносила рішення також з інших важливих пам'яткоохоронних питань. Наприклад, коли в квітні 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР ухвалило знести з вулиць і майданів Києва монументальні пам'ятники епохи самодержавства, висновки на його конкретні пропозиції давала рада ЦКОПСІМУ. Вона ж спиралася на авторитет Комітету, який визначався заслугами його членів не лише на пам'яткоохоронній ниві, а й у політичному житті України.

Безперечно, за умов становлення державних структур УНР авторитет ЦКОПСІМУ сприяв усвідомленню ними, так само як і широким загалом, важливості пам'яткоохоронних та пам'яткознавчих завдань, створюючи тим самим необхідні умови для розгортання роботи відділу охорони пам'яток. При цьому у відділі зосереджувалась основна оперативна та організаційна робота по

догляду за станом історико-культурної спадщини та її дослідженню.

В Українській державі функції відділу, який з липня 1918 р. увійшов до структури Головного управління мистецтв і національної культури, не змінилися. Його ж адміністративні повноваження зростали відповідно до зміцнення державних структур Гетьмана П.Скоропадського. Оскільки ЦКОПСІМУ після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. припинив свою діяльність, відділ також став єдиним координаційним центром і пам'яткоохоронних зусиль громадських об'єднань, діячів науки і культури. Він же проводив та координував і пам'яткознавчі студії, в ряді випадків фінансуючи дослідницькі роботи з державного бюджету. Однак на шляху їх розширення стояли не лише брак коштів та воєнно-політичні негаразди, а й переобтяженість відділу практичними пам'яткоохоронними завданнями оперативного-адміністративного характеру. У зв'язку з цим виникла необхідність у створенні спеціалізованих пам'яткознавчих центрів та органів координації їх суто наукової діяльності.

Невипадково ці питання зайняли чільне місце в діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук, яка розпочалася 9 липня 1918 р. під головуванням В.Вернадського. Зокрема, вони порушувалися в пояснювальній записці Д.Багалія, А.Кримського, Г.Павлуцького, Є.Тимченка до Комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН. Характерно, що автори записки наполягали на створенні при академічній кафедрі археології Археологічної комісії з науково-координаційними та адміністративними й пам'яткоохоронними функціями [25].

Викладені у доповідній записці пропозиції знайшли розуміння і підтримку з боку комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Її члени 10 серпня 1918р., санкціонувавши створення при історично-філологічному відділі ради пам'яткознавчих інституцій, погодилися з «необхідністю впливу Академії на діяльність Археологічної комісії або установи, яка буде виконувати її функції». Нарешті, у затвердженому Гетьманом 14 листопада 1918 р. Статуті Української Академії Наук у Києві передбачалося

обрання по першому — історично-філологічному відділу — академіків по кафедрах (галузях знань) з історії українського мистецтва та археології, а також створення постійної комісії для обстеження пам'яток українського мистецтва [26]. Тим самим визнавалася пріоритетність пам'яткознавчих студій, координувати які мали академічні установи.

На важливості такої роботи наголошувалося і в «Пояснюючій записці до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві», з якою до Ради Міністрів Української держави звернувся міністр народної освіти та мистецтв М.Василенко. «Саме тоді, — писав він, — як за останніх років українська самосвідомість росла та ширшала, наукове поглиблення студій над українським народом не могло за нею встигнути... Час минав, без вороття зникали й гинули численні позначки минулості й сучасності, яких не встигали зафіксувати нечисленні, розкидані, позбавлені необхідних для такої праці засобів, наукові робітники...

Очевидячки, — робив висновок М.Василенко, — тільки закладеться Академія Наук, можемо ми мати сучасне могутнє знаряддя для того, аби посунути ці досліді, відбудувати знов у народній свідомості все те, що він творить своїм народнім життям, яке йде несвідомо» [27].

У законі про заснування УАН передбачалося, що перелічені в Статуті Академії заклади будуть засновуватися «в виробленій нею послідовності. При тому, — читаємо далі в затвердженому П.Скоропадським правовому акті, — їх діяльність зазначається статутом, що його вона сама затверджує» [28]. Водночас Статут УАН дозволяв створювати не лише зафіксовані в ньому, а й інші постійні й тимчасові комісії, до яких могли входити як члени Академії та співробітники її установ, так і сторонні вчені [29].

Дослідники ранньої історії Української Академії наук вже давно дійшли висновку, що її організаційні засади «створювалися важко, у нестабільній обстановці, в умовах боротьби і протистояння різних соціально-політичних сил і угруповань» [30]. Відразу після приходу до влади Директорії УНР М.Грушевський навіть поставив питання на засіданнях ради Українського наукового товариства від 29 грудня

1918 р. та 2 січня 1919 р. про ліквідацію УАН як установи, заснованої гетьманським урядом. Щоправда, однаково недоброзичливе й підозріле ставлення органів радянської влади, що в лютому 1919 р. утвердилась в Києві, як до УНТ, так і до УАН змусило обидві інституції консолідуватися задля власного порятунку. У результаті вже в 1919 р. половину складу УАН становили учені, що одночасно входили до УНТ. Серед інших дійсним академіком УАН був обраний М. Біляшівський — визнаний у наукових колах авторитет у дослідженні пам'яток археології, історії та мистецтва [31].

Згодом він очолив створену при Академії Комісію для складання археологічної карти України. Її завданням, зазначає І. Шовкопляс, було збирання, систематизація, вивчення та організація охорони археологічних пам'яток, виявлених і досліджених на території України, та складання на їх основі археологічної карти. Вона мала також згуртувати навколо себе наукові сили археологів для розгортання систематичних археологічних досліджень [32]. З цією метою Комісія прагнула налагодити організаційні зв'язки з науковими осередками та окремими ученими не лише в Києві, а й за його межами. До неї почали звертатися за науково-методичними порадами, надсилаючи матеріали до археологічної карти [33]. Однак, як зазначалось у звітних матеріалах Академії, широко розгорнути свою діяльність комісія так і не змогла, а в 1920 р. вона майже припинилась через хворобу М. Біляшівського та від'їзд із Києва інших співробітників [34].

Більш результативними в 1919-1920 рр. виявилися спроби організації та активізації роботи пам'ятокознавчих структур в рамках УНТ. Так, незважаючи на край тяжкі умови доби громадянської війни, напружено працювала секція мистецтв Українського наукового товариства. Це засвідчують протоколи її засідань, які опублікував секретар секції Ф. Ернст [35].

На початку 1920 р. відбулися установчі збори археологічної секції УНТ. На них були присутні В. Данилевич, Л. Добровольський, В. Козловська, К. Мельник-Антонович, В. Прокопович та Л. Чикаленко, які, власне, й ініціювали створення секції. Збори пройшли під головуванням В. Данилевича та при секретарстві Л. Чикаленка. У

результаті обговорення питання про організацію роботи секції було вирішено здійснювати її через комісії. Зокрема, передбачалося створити бібліографічну комісію, яку мав очолити Л. Добровольський, комісію археологічного словника (В. Козловська), термінологічну (Л. Чикаленко), практичної археології (М. Макаренко), охорони пам'яток старовини (В. Прокопович). За наявності необхідних умов мали розпочати роботу також інші комісії секції: видавнича, лекційна та складання археологічної карти України. Таким чином, визначалася структура секції, яка відповідала основним напрямкам її діяльності і мала сприяти ефективному вирішенню завдань дослідження, охорони та популяризації пам'яток археології. На зборах було також обрано президію археологічної секції.

На засіданні, що відбулося 6 березня 1920 р., її голова В. Данилевич виступив з ґрунтовною доповіддю «Завдання передісторичної археології на Україні», в якій досить критично оцінив стан дослідження археологічних пам'яток у минулому. «Він зазначив, — читаємо в протоколі засідання секції, — що централізм археологічних дослідів у бувшій Росії, а завдяки тому брак грошових засобів на провінції, дуже скрутно відбилися на стані археологічного вивчення України. Археологічна комісія досліджувала майже виключно класичну та скитсько-сарматську старовину на Україні, тим часом як українських археологів приваблювала до себе рідна українська старовина». Однак, накреслюючи перспективи розвитку археологічних досліджень в Україні, В. Данилевич привернув увагу учених до комплексного вивчення усіх культур на її терені, результатом якого мали стати відповідні археологічні карти пам'яток.

Таким чином, уже на перших засіданнях археологічної секції визначилися не лише організаційні форми її праці, а й основні програмні напрямки. Однак за край скрутного фінансового становища УНТ та складної воєнно-політичної обстановки в Україні робота секції звелась в основному до обговорення наукових доповідей з різноманітних проблем археології. Втім, засідання секції мали не лише науково-теоретичне значення. Вони сприяли згуртуванню навколо секції провідних археологів та поціновувачів старовини України. Зокрема, вже в її перших засіданнях, окрім

ініціаторів створення секції, брали участь М.Макаренко, В.Модзалевський, Г.Саливан, М.Ткаченко, Д.Щербаківський та ін. [37].

Багато зусиль члени секції, як і інші учені-пам'яткознавці, докладали до організації охорони історико-культурних скарбів. Як зазначав з цього приводу Ф.Шміт, за умов революційних потрясінь «охорона пам'яток мистецтва і старовини... стала відразу актуальним завданням і надзвичайно важливою сферою державного управління» [38]. Зрозуміло, що першими на захист пам'яток стали їх дослідники. Закономірно, що переважно саме з числа учених-пам'яткознавців, як і раніше, формувалися штати створеного в лютому 1919 р., вже за радянської влади, Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ВУКОПМИС) та його губернських і повітових органів [39].

Наприкінці серпня 1919 р., коли над Києвом нависла реальна загроза окупації денікінцями і ВУКОПМИС був ліквідований, науковці міста спробували відродити центральний пам'яткоохоронний орган в Україні. Відповідні функції взяв на себе створений при Українській Академії наук Комітет охорони пам'яток старовини під головуванням академіка Д.Багалія. Один з його активних членів В.Модзалевський зазначав згодом, що комітет був досить великий і планував повністю перебрати на себе функції ВУКОПМИСУ — як догляду за пам'ятками, так і координації їх досліджень. У період зміни влади у Києві Комітет взяв під свій догляд музейний фонд, створений за радянської влади з пам'яток, покинутих їх власниками чи націоналізованих державою. Планувалося розпочати наукову класифікацію та дослідження накопичених в такий спосіб скарбів. При комітеті було створено архівну секцію, яка мала підготувати архівну реформу та організувати охорону архівних матеріалів в Україні. Опікувався комітет і долею Книжкової палати. Уже на початку вересня 1919 р. обрана пам'яткоохоронним комітетом УАН комісія у складі Ф.Ернста, В.Лієра, І.Моргілевського та Л.Хижинського оглянула пам'ятки Києва, які зазнали пошкоджень у ході військових дій, і т.д. [40].

Створений при УАН комітет охорони пам'яток не знайшов, проте,

підтримки з боку денікінської адміністрації. Ще б пак, адже денікінці вважали Українську Академію Наук «однією з найненавидніших твердинь ненавидної для них української культури. Припинено було видачу державної допомоги для Академії наук, зачинено було її Спільне Зібрання, робилися усілякі знущання над співробітниками Академії, наукові установи випиралися на вулицю» [41]. У зв'язку з цим члени пам'яткоохоронного комітету при УАН змушені були перейти до очолюваного М.В.Довнар-Запольським подібного комітету при Університеті св.Володимира. Проте керівники останнього, за свідченням В.Модзалевського, «почали шукати «більшовизму» в діяльності співробітників Вукопису... Натурально всі бувші співробітники Вукопису вийшли зі складу Комітету і залишився один проф. Довнар-Запольський зі своїми учнями» [42].

Більш успішною виявилась спроба створення при УАН Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва за часів польської окупації Києва у травні-червні 1920 р. Власне, відповідна робота з ініціативи М.Біляшівського розпочалася ще напередодні евакуації радянських військ з міста. Зокрема, організаційні збори комітету відбулися 2 травня 1920 р. Їх учасники обрали на голову комітету М.Біляшівського, його заступником М.Макаренка, секретарем — І.Моргілевського, а також ухвалили запросити до праці колишніх співробітників ВУКОПМИСУ Вержбицького, Ф.Ернста, Ф.Красицького та С.Сацдальжі [43]. Як констатував згодом Ф.Ернст, працювати комітетові довелося в нелегких умовах, переборюючи протидію з боку польських окупаційних властей [44]. І все ж зусилля комітету не були марними. На нашу думку, ще й тому, що вони отримали певну підтримку з боку державних установ Директорії УНР, що повернулися до Києва разом з польськими військами [45].

З відновленням у Києві радянської влади це аж ніяк не могло додати авторитету комітетові. Окрім того, у червні 1920 р. було відновлено радянські державні пам'яткоохоронні органи — губернийський та повітові комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини. У зв'язку з цим пам'яткоохоронний комітет при УАН припинив свою діяльність.

Однак учені вирішили зберегти за УАН координуючу роль в царині

досліджень пам'яток археології. З цією метою в червні 1920 р. при Академії було утворено Археологічний комітет, який очолив В.Данилевич при секретарстві І.Моргілевського [46].

На жаль, Археологічний комітет мав розгортати свою роботу в той час, коли Академія «зіткнулася з байдужістю до своїх потреб з боку місцевої влади, отже опинилась в якомусь невизначеному стані, — констатують дослідники її історії. — Причому, чим міцнішою відчувала себе влада, тим більш загострювалися відносини між нею та Академією наук» [47]. За таких умов Археологічний комітет, визнавав згодом Ф.Шміт, не лише не виявив ніякої практичної діяльності, а навіть не виробив наукової та організаційної концепції своєї роботи [48]. Не випадково у звіті УАН за 1920 р. дається невизначена оцінка діяльності Археологічного комітету, яка на початок 1921 р. зовсім занепала [49].

Таким чином, доба революції та громадянської війни виявилася не кращим часом для розвитку пам'яткознавчих інституцій. Однак саме тоді подвижникам збереження та дослідження історико-культурної спадщини українського народу вдалося на практиці реалізувати ряд проєктів, про які за самодержавства вони лише мріяли. Набутий у тяжкі роки досвід став у пригоді українським ученим та діячам культури при розгортанні діяльності пам'яткознавчих центрів в Україні на наступних етапах її історії.

Примітки:

1. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини.- Прага, 1941; Сальцова О.А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей //Праці центру пам'яткознавства.- К., 1993.- Вип.2.- С.60-69.

2. 25-летие исторического общества Нестора-Летописца.- К.,1899; Історія наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка.- Нью-Йорк, Мюнхен, 1949; Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового товариства ім.Шевченка.- Нью-Йорк, 1972.

3. Беляшевский Н. Общество исследователей Волыни //Киевская старина.- 1897.- №1.- С.18.

4. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність.- К., 1995.- С.94-95, 102-117.

5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за

первые 100 лет его существования. - Харьков, 1908; Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Святого Владимира (1834-1884).- К., 1884.

6. Грушевський М. Три академії.- Б.м., б.р.-С.4.

7. Сергієнко Г.Я. Діяльність Т.Г.Шевченка в Київській археографічній комісії (1845-1847 рр.) //Укр.іст.журн.- 1991.- №3.- С.43-54.

8. Комарова И.И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов //Археологический ежегодник за 1986 год.- М.,1987.- С.85-96.

9. Касимова І.А.Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури //Козацькі старожитності Полтавщини. 36.наук. пр.- Полтава, 1993.- Вип.1.- С.121-132.

10. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні.-К., 1957.- С.10; Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии.- К., 1982.- С.35; Пряхин А.Д. История советской археологии.- Воронеж, 1986.- С.20; Заремба С.З. Назв.праця.- С.123.

11. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1817-1920 гг. М.-1989.- С.24.

12. Біляшівський Б.М., Біляшівський М.М. Будівничий української культури (М.Ф.Біляшівський) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки).- К.,1991.- С.22.

13. Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства.- К., 1912.

14. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського. Публікація С.Білоконя //Наука і культура.- К., 1990.- Вип.24.- С.272; Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко : штрихи до портрета //Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.- К., 1992.- Т.1.- С.XVIII.

15. Нова Рада.- 1917.- 16 травня.

16. Статут Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні.- К., 1917.- 12 с.

17. Заремба С.З. Назв. праця.- С.162.

18. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії).- Київ-Полтава, 1994.- С.45-46.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі- ЦДАВО) України.- Ф.2581.- Оп.1.- Стр.210.-Арк.17-18.

20. Нова Рада.- 1917.- 3 жовтня.

21. Нестуля О. Визвольні змагання українського народу і охорона

- пам'яток культури (1917-1920 рр.). - Полтава, 1993. - С. 11.
22. Праці Центру пам'яткознавства. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 258-259.
23. Біляшівський М. Справи українського мистецтва // Шлях.-1918.- № 1.- С. 50.
24. Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по городу, которого нет. - К., 1992. - С. 129-132.
25. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. - К., 1919. - С. 1-15.
26. Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали. - К., 1993. - С. 48-49, 167-169.
27. Там само. - С. 150-151.
28. Державний вістник. - 1918. - № 73. - 22 листопада.
29. Статут і штати Української Академії наук у Києві. - К., 1919. - С. 3-22.
30. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918-1921). - К., 1993. - С. 149.
31. Там само. - С. 131, 142.
32. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні. - К., 1957. - С. 12; його ж. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). Бібліографія. - К., 1969. - С. XIV; Бибииков С. Н. К 50-летию археологической науки на Украине. - СА, 1967. - № 3. - С. 47-72; Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. - К., 1982. - С. 36.
33. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук (далі - НА ІА НАН) України. Фонд Всеукраїнського археологічного комітету (далі - ВУАК). - Спр. 3. - Арк. 227.
34. Всеукраїнська Академія Наук: Звідолення за 1921 рік. - Берлін, 1923; Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. - К., 1919. - С. XVII.
35. Збірник секції мистецтв. - К., 1921. - № 1.
36. НА ІА НАН України. - Ф. ВУАК. - Спр. 3. - Арк. 17.
37. Там само. - Арк. 20, 22.
38. Шмит Ф. Музейное дело. Вопросы Экспозиции. - Л., 1929. - С. 45.
39. Кот С. Первый на Украине. (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение СССР: вопросы теории и практики. Сб. научн. статей. - К., 1991. - С. 263-273.
40. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі — РФ ІМФЕ) НАН України. - Ф. 13-5. - Спр. 291. - Арк. 1-3; Спр. 294. - Арк. 27.

41. Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. - К., 1919. - С. 117.
42. /Модзалевський В./ Справа охорони старовини і мистецтва // Праці Центру пам'яткознавства. - К., 1993. - Вип. 2. - С. 264.
43. РФІМФЕ НАН України. - Ф. 13-5. - Спр. 297. - Арк. 1-4зв.
44. Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві / Збірник секції мистецтв. - К., 1921. - № 1. - С. 151.
45. ЦДАВО України. - Ф. 3689. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 164.
46. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук (далі - ІР ЦНБ НАН) України. - Ф. 279. - № 807. - Арк. 1.
47. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Назв. праця. - С. 151.
48. ІР ЦНБ НАН України. - Ф. 279. - № 807. - Арк. 1.
49. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 451. - Арк. 1-48.

*Віктор РЕВГУК,
кандидат історичних наук (Полтава)*

ПРОТИБІЛЬШОВИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1920-1922 рр. ПІД ПРОВОДОМ А.ЛЕВЧЕНКА

Масовий протибільшовицький повстанський рух 1919-1923 рр. в Україні, рушійною силою якого було селянство, породив десятки народних ватажків. Одним із них був Андрій Іванович Левченко. Народився він в 1896 році на хуторі Перепелиця Кишеньківської волості Кобеляцького повіту в селянській родині. Після закінчення гімназії добровільно вступив до російської армії "вільно-опреділяючимся". Згодом закінчив військово училище в Києві, одержав звання поручика. Під час Першої світової війни служив у кавалерійському полку. 1917 року А.Левченко пов'язав свою долю з Українським військом, з яким пройшов увесь хресний шлях боротьби за волю України. У жодній із політичних партій він не перебував, але поділяв програму Партії українських лівих есерів-боротьбистів. В інформаціях ЧК він значився як "лютій петлюрівець", чоловік років тридцяти, брюнет.

Питання національно-визвольної боротьби, зокрема масового протибільшовицького руху в добу Української революції 1917-1921 рр. і в перші роки радянської влади, ще не стали в повній мірі предметом спеціальних досліджень істориків. Не є винятком і одне з найбільших селянських повстань цього періоду на Полтавщині, яке очолив А.Левченко. Не варто нагадувати, що в радянській історичній науці він однозначно характеризувався бандитом, петлюрівцем, а саме повстання — проявом куркульського бандитизму. Тому пропонується стаття є, по суті, першою спробою дослідити причини, характер і відтворити, наскільки це дозволяють наявні документи, хід повстання та його місце в історії визвольних змагань українського народу.

На жаль, коло джерел, що стосуються проблеми, надзвичайно обмежене. Скупі повідомлення про боротьбу за незалежність України на Полтавщині розпорошені по різних фондах державних архівів, в

тогочасній пресі та в спогадах окремих учасників подій. Звичайно, всі документи — радянські, і оцінка повстання в них — тенденційно-негативна. Єдиним оригінальним документом є протоколи судового процесу над учасниками повстання, в тому числі і над А.Левченком, але вони недоступні для дослідників. Згідно із Законом України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 року прокуратура Полтавської області переглянула архівну кримінальну справу А.Левченка, але своїм рішенням від 18 липня 1996 року визнала, що він та інші учасники протибільшовицького повстання "засуджені обґрунтовано і реабілітації не підлягають" (?). Виявляється, в незалежній Україні, як і в часи Сталіна-Берія, борців за її волю до цього часу вважають ворогами народу. Виникає тільки питання: якого? Керуючись рішенням прокуратури, полтавські спадкоємці ЧК-ДПУ-НКВС-КДБ надійно приховують сліди своїх злочинів від громадськості. Відомство Лаврентія Павловича і на дев'ятому році державної незалежності України продовжує свою чорну справу.

Навесні 1920 р. Полтавщина, як і вся Україна, палала в полум'ї селянських повстань різної політичної орієнтації. Масовий повстанський рух виник тут ще в період денікінщини, і після приходу Червоної армії повстанці не склали зброю, а продовжували боротьбу в ім'я незалежності України. Більшість із них поділяла програму Української партії боротьбистів.

Разом із Червоною Армією в Україну повернулися і такі огидні явища радянської дійсності, як продовольча розкладка, контрибуції, конфіскації, сваволя ЧК та злирства більшовицьких чиновників. В хабарництві та насильстві над мирними жителями особливо відзначалися начальник Кобеляцької повітової міліції Тацький, його помічник Богомаз, завідувачий політбюро Потемник, начальник відділу управління повітвиконкому Упир, завідувачий юридичним відділом Шевченко та інші можновладці, які до того ж привласнювали конфісковані у жителів речі [1].

Для боротьби з повстанцями у Кобеляках був створений особливий загін міліції, начальником якого став Тацький, а комісаром — О.Берлін. У травні 1920 р. поблизу села Хорішки міліції вдалося

завдати поразки одному з повстанських загонів, який очолював отаман Мошинський. Проте під час повернення до Кобеляк в Хорішківському лісі карателі потрапили в засаду. В ході бою О.Берліна і 14 міліціонерів було вбито. Тацький з трьома бійцями втік ще на початку бою, а решта його загону розсіялася по перелісках[2].

А.Левченко повернувся з фронту до рідної домівки незабаром після третього приходу радянської влади в Україну. Деякий час він працював у мобілізаційному відділі Кобеляцького військового комісаріату, де займався мобілізацією коней для Червоної армії, а згодом — у канцелярії начальника тилу повіту. Часті поїздки по селах у службових справах дозволили йому створити розгалужену підпільну повстанську організацію. Одночасно він налагодив зв'язок із Полтавським губернським повстанським комітетом та загонами П.Погорілого, І.Шиложенка й інших ватажків, що діяли на теренах Кобеляцького повіту. А.Левченко повідомляв їх про каральні акції, що готувалися проти повстанців, та про маршрути російських продовольчих загонів, які грабували українських селян.

Підпільники готувалися одночасно підняти в усьому повіті повстання, в ході якого звільнити заарештованих українських патріотів. Наприкінці травня 1920 року їм вдалося роззброїти частину кобеляцької міліції. При цьому 10 міліціонерів було вбито, але неузгодженість дій з повстанськими загонами привела до поразки повстання. Частина його учасників потрапила до рук чекістів. А.Левченкові вдалося уникнути арешту і приєднатися до повстанців, а його найближчого помічника Тонконогого було вбито.

1 червня 1920 р. доля заарештованих була вирішена в Полтавському губернському ЧК: без суду були розстріляні 9 повстанців: П.Марченко — командир одного із загонів, Д.Никоненко — інструктор всеобучу, в минулому — штабс-капітан російської армії, пізніше — старшина армії УНР, І.Дейнека, в хаті якого збиралися підпільники, а також І.Черневецький, Н.Миргородський, Михайло Горбань, Петро Хоменко, Павло Лебідь та Олександр Михненко [3]. Решту заарештованих ув'язнили в концтаборі або відправили в штрафні роти.

Перехід А.Левченка до відкритої збройної боротьби активізував дії місцевих повстанських загонів. Радянська влада трималася лише в повітовому місті та окремих волосних центрах, та й то з допомогою військової сили. Ось деякі приклади.

4 червня з Кобеляк до Бреусівки виїхала група радянських функціонерів з тим, щоб наступного дня провести волосні збори селян. Проте несподіваним нападом в ніч на 5 червня повстанці захопили їх і розстріляли, а приміщення волосного ревкому розгромили. Від рук повстанців загинув голова повітового парткому КП(б)У Опанас Батир і п'ять активних провідників радянської влади в повіті [4]. Як згадував пізніше І.Майстренко, А.Левченко особисто розрядив у О.Батира всю обойму револьвера [5]. Тоді ж повстанці вбили і начальника повітової міліції Степанченка та трьох міліціонерів, які поверталися з Козельщини до Кобеляк.

Через кілька днів повстанці А.Левченка перехопили обоз із награбованим у мешканців хуторів Гречаного і Дашківки майном, який під охороною взводу червоноармійців рухався до залізничної станції. При цьому 22 червоноармійців було вбито, а командирові взводу Д.Самборові з 8 бійцями вдалося втекти. Хліб і худобу повернули селянам [6].

У зв'язку з розмахом селянських повстань гарнізон у Кобеляках було збільшено до 250 червоноармійців, а комуністи і службовці радянських установ переведені на казармене становище. "Місто Кобеляки, — згадував пізніше свідок цих подій І.Майстренко, — було фактично в облозі. Виїзд із міста був небезпечний. Щовечора ЧОН збиралася у дворі колишньої гімназії і всю ніч чекала, щоб оборонити місто" [7]. Навіть удень виїзд із міста представникам радянської влади був небезпечний для життя.

У ніч на 15 червня 1920 р. об'єднані загони А.Левченка, Тристана і Садового несподівано увірвалися до Кобеляк. Їм вдалося захопити приміщення ЧК, міліції і військової комендатури, де повстанці знищили документи і дістали зброю. Одночасно вони атакували місцевий гарнізон, але червоноармійцям, користуючись перевагою в озброєнні, вдалося відбитися. Під прикриттям туману повстанці відступили так само несподівано, як і з'явилися, практично не

зазнавши втрат. З собою вони забрали і декількох провідників радянської влади, яких вдалося зненацька захопити вдома [8].

Незважаючи на невдалу спробу захопити Кобеляки, загін А.Левченка швидко зростав за рахунок селянської молоді, яка не бажала брати участь у розв'язаній більшовиками братовбивчій громадянській війні, та дрібних повстанських загонів. У селі Озера до нього приєднався загін Овдієнка чисельністю близько 200 чоловік піхоти та 70 кавалеристів при двох кулеметах, а в Царичанці — загін Самарського (100-150 чоловік). До загону А.Левченка влився і відомий ватажок Назар Писаренко, під керівництвом якого була ліквідована радянська влада у Великокобелячківській волості. При цьому повстанці заарештували і жорстоко побили голову волосного виконкому Тимофія Канюку, після чого він став калікою. Фізичної розправи зазнав і місцевий активіст Іван Бутенко [9].

Селяни, які піднялися на боротьбу проти більшовицького режиму, виступали проти найбільш обурливих явищ радянської дійсності: грабівницької продрозкладки та злочинних дій політичної поліції — "чрезвычайки". Вони хотіли бути господарями на своїй землі, мирно сіяти хліб і ростити дітей, а не бути об'єктом комуністичних експериментів. В ході боротьби селянство все більше переконувалося, що досягти цього можна, лише здобувши свою державу. Ідеалом повстанців була Українська Народна Республіка, а надією — Українське військо на чолі із Симоном Петлюрою. В опублікованих на шпальтах радянської преси матеріалах судової справи А.Левченка вказувалося, що він вів боротьбу "за трудовий народ", за ним ішла "біднота і середняки" [10].

Протягом вересня 1920 року повстанці А.Левченка діяли головним чином на півдні Кобеляцького і сусіднього з ним Новомосковського повітів, зокрема в районі сіл Переволочної-Мішуриноного Рогу-Царичанки-Озер-Бригадирівки, а 1 жовтня виступили в напрямку Полтави. У рейд, за радянськими агентурними даними, вирушило близько 600 чоловік піхоти і 150 кавалеристів при чотирьох кулеметах. По дорозі чисельність повстанців зростала. Захопивши Малу Перещепину, вони повернули на Решетилівку, яку здобули 4 жовтня, і далі через Полтаву і Хорішки вступили до Хорольського

повіту. 14 жовтня вони знову повернулися до Решетилівки, де перебували протягом трьох днів, і потім вирушили в західному напрямку.

Рейд загонів А.Левченка був добре підготовленою експедицією, яка мала збудити селянство Полтавщини до більш активної боротьби з більшовицьким режимом. З'єднання поділялося на окремі військові підрозділи з виборними командирами на чолі. Командири підрозділів входили до повстанського комітету — колегіального органу управління, який збирався для вирішення поточних військових і політичних питань. Піхота, як і в Нестора Махна, була посаджена на вози, що забезпечувало швидкість пересування і маневреність з'єднання. Разом із повстанцями рухався обоз із боєприпасами і продуктами харчування та санітарна частина в складі лікаря, фельдшера, 5 медсестер і 3 санітарів. За браком бинтів поранених перев'язували чистими ганчірками з полотна [11].

У міру просування до повстанців А.Левченка приєднувалися дрібні селянські загони, які діяли майже в кожній волості Полтавської губернії. Так, один із загонів ішов на з'єднання з А.Левченком із Остапівської волості Хорольського повіту і в селі Романівці, що на Миргородщині, об'єднався з місцевим кінним загonom чисельністю близько 20 чоловік. Там вони і зустріли з'єднання А.Левченка. Проте склад з'єднання не був постійним. І хоч загальне невдоволення радянською владою підіймало на боротьбу тисячі селян, вони неохоче залишали рідні домівки і рідко виходили за межі свого села або волості. Загонам постійно не вистачало зброї і боєприпасів, бракувало дисципліни та військового вишколу.

Пройшовши через усю Полтавщину, 30 жовтня 1920 року повстанці А.Левченка об'єдналися в Переяславському повіті із загonom отамана Чорного (Гаврила Курати), який на той час нараховував декілька сот піхоти і кавалерії. Вони блокували рух на залізницях та інших транспортних шляхах, що зв'язували Київ з Харковом і Донбасом, нападали на тилові гарнізони і окремі армійські підрозділи, чим допомагали армії УНР, яка притиснута до польського кордону, вела нерівну боротьбу з червоними військами. Проти повстанців було кинуте військо внутрішньої служби (ВНУС)

і 65-ий полк 7-ої Володимирської стрілецької дивізії, яка протягом 1920-1921 рр. була основною каральною силою на Полтавщині. В районі Жорнокліва-Чепілки, що за 30 кілометрів на південний схід від Переяслава, їм вдалося нагнати об'єднані загони повстанців. Не маючи важкого озброєння, вони змушені були відійти до Великого Хутора і розійтися в різні боки, щоб відірватися від переслідування [12].

Пройшовши знову Лубенським, Хорольським і Миргородським повітами, загони А.Левченка 7 листопада наблизилися до Полтави. Їхній шлях пролягав через станцію Сагайдак, села Пашенкове, Піщане і Балясне. Після короткої зупинки на хуторі Карабазівка 11 листопада вони вступили до Опішні, де розігнали волосний ревком і знищили його документи. Садиби активістів радянської влади при цьому були пограбовані, а дві єврейські сім'ї вирізані, невідомо, з відома чи без відома отамана. В Опішні повстанці захопили транспорт з хлібом та іншими продуктами харчування, зібраними за продрозкладкою, і повернули їх селянам [13].

Наступного дня повстанцям довелося витримати нерівний бій з регулярними військами Червоної армії, які надійшли з Полтави і, відірвавшись від переслідування, відійти по маршруту Йорданівка-Жоржівка-Білоцерківка до Хорольського повіту. 16 листопада вони знову повернулися до Полтавського повіту і пройшли через Диканьку, Великі Будища, Білоцерківку, Решетилівку, Остап'є і Великі Кринки, але поблизу села Відерівки, що в Хорольському повіті, зазнали відчутної поразки і, розділившись на дрібні загони, відійшли до Кобеляцького повіту. Незважаючи на несприятливі зимові умови, повстанці не припиняли активних бойових дій. 2 грудня вони розгромили створений в Озерській волості для боротьби з повстанцями загін комнезамівців чисельністю понад 50 чоловік. Рештки цього загону втекли в Кобелячківську волость Кременчуцького повіту [14].

У лютому 1921 р. рішенням Полтавського губкому КП(б)У Кобеляцький повіт було оголошено ударним щодо виконання продрозкладки. Для цього були залучені частини надіслані з Росії 7-ої Володимирської стрілецької дивізії, продовольчі загони,

комнезами, наявні в повіті комуністичні сили, таємна агентура ЧК та особливі відділи і ревтрибунали. Повіт поділено на чотири оперативні райони, в кожному з яких перебували військові частини, головним чином кавалерійські. Про їхні дії в селах Кобеляцького повіту красномовно свідчить звіт ДПУ УСРР, де говорилося, що "пограбування жителів, наскоки і здирства в кавалерійських частинах... стали звичайним явищем" [15].

Винятковою жорстокістю відзначалися також кінні загони міліції, особовий склад яких значною мірою складався з кримінальних злочинців. Наприклад, кінні міліціонери із Козельщини Іван Шаловал, Степан Олешко, Павло Даценко та Марко Ткаченко разом із своїм командиром Жуковим систематично грабували на дорогах селян, які їздили на ярмарки та базари. Лише протягом вересня 1921 р. вони завдали селянам збитків на суму понад 700 тисяч карбованців. Ці ж міліціонери пограбували садиби Назара Безуглого і Дмитра Бутенка, які мешкали на Демидівських хуторах. Членів їхніх сімей жорстоко побили, а дочок зґвалтували [16].

Примусове вилучення хліба за продрозкладкою перетворилося на відвертий грабів селян з боку радянської влади. Щоб зберегти плоди своєї праці, захистити себе і своїх рідних, селянство бралось до зброї. Один із повстанських загонів очолив колишній секретний співробітник ("сексот") ЧК Погорілий, який разом із своїм братом та чотирма прибічниками пішов до лісу і на хуторах навколо села Озери почав формувати загін.

На початку травня 1921 року за наказом Головного повстанського комітету у Львові А.Левченко одержав мандат за підписом Ю.Тютюнника на формування нових загонів у "14-му повстанському районі", куди входила частина Полтавської і Кременчуцької губерній. Тут були закладені повстанські осередки за системою "бойових п'ятірок". Отаманові Погорілому, який став одним із найближчих сподвижників А.Левченка, Головний Отаман армії УНР Симон Петлюра присвоїв військове звання полковника і видав мандат на формування Першого повстанського Кобеляцького полку. Зв'язок між повстанцями і урядом УНР на вигнанні підтримувався через зв'язкових Антона Кішку та Семена Мигулю.

Піднесенню протибільшовицької боротьби селянства Полтавщини сприяв рейд об'єднаних загонів Махна, Куриленка і Марусі, які наприкінці травня 1921 р. пройшли теренами губернії. Загін А.Левченка, що складався з 150 шабель, вирушив їм назустріч в район Решетилівки, але не встиг наздогнати. Якихось інших спроб з його боку встановити контакт з Н.Махном в документах не простежується, хоча район дії загонів А.Левченка із зими 1919 р. вважався північним оперативним простором Повстанської армії Н.Махна. Згідно із спогадами А.В.Білаша і В.Ф.Білаша, махновці не сприймали антисемітських настроїв, які спостерігалися серед повстанців А.Левченка [17]. Різними були у них і політичні платформи.

Повстанські загони А.Левченка і Погорілого діяли в Кобеляцькому, Кременчуцькому і Костянтиноградському повітах Полтавської та Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Зв'язок між ними підтримувався через колишнього вояка армії УНР Василя Поліна. Протягом 8 і 9 червня загін А.Левченка витримав бій з підрозділом Червоної армії поблизу сіл Григорівки та Солошине, а 10 червня — в районі села Орчик. Тактика повстанців полягала в тому, щоб уникати боїв з переважаючими силами червоних, завдавати раптових ударів окремим їх частинам, а в разі небезпеки розсіюватися на дрібні загони. 12 липня об'єднані загони отаманів Левченка і Романенка напали в селі Нехвороща на один із підрозділів 7-ої Володимирської стрілецької дивізії. В ході бою червоноармійці відступили, втративши 7 чоловік убитими, а загони отаманів розділилися: А.Левченко пішов у напрямку Кишеньки, а Романенко — на Кустолове [18].

У вересні 1921 р. за 6 кілометрів від Кишеньки повстанці А.Левченка напали на загін міліції. Троєх міліціонерів було вбито, одного поранено і одному вдалося втекти [19]. Тоді ж до рук повстанців потрапив комісар військово-дорожнього загону та два співробітники особливого відділу 7-ої Володимирської дивізії, яких роззброїли, роздягнули і відпустили на волю. 18 вересня розвідка А.Левченка несподівано підійшла до Кобеляк і захопила в полон двох червоноармійців, які квартирували у громадянина Валявського.

Восени 1921 р. із 21 волості Кобеляцького повіту в 17 радянська влада була ліквідована і вони перебували під повним контролем повстанців. "Місцевими силами, — повідомляв до Полтави голова Кобеляцького повітового ревкому Я.Огій, благаючи про допомогу, — ми можемо утримати лише місто" [20]. Силами повстанців були розгромлені партійні і радянські установи та знищені їхні документи, насамперед ті, що стосувалися стягнення продрозкладки, розігнані продзагони та комнезами, які були опорою більшовицького режиму на селі. Повстанці перешкоджали вивезенню продовольства з Полтавщини в Росію, захищали селян від грабедів з боку радянської влади та знищували найбільш ненависних їй провідників. Зокрема, були вбиті голови Бродшанського, Озерського та Ляшківського волосних виконкомів рад. В разі небезпеки повстанці йшли у глибоке підпілля, переховувалися на далеких хуторах, у дніпровських плавнях або відходили в межі Катеринославської губернії. Узимку частина повстанців розходила по домівках, заховавши зброю та коней по хуторах.

У боротьбі з каральними загонами червоних повстанці зазнавали тяжких втрат, гинули найактивніші борці за незалежність України. 26 липня 1921 р. в лісі Рубана в Чорбівській волості загін кінної міліції оточив отамана Петра Петренка (псевдонім — "Савута") разом із 15 повстанцями. У тривалому бою загинув отаман і один повстанець, решті загону вдалося вирватися з оточення і зникнути [21]. 29 липня в бою з іншим загonom кінної міліції на хуторі Булиги Маячківської волості було вбито 6 і поранено 3 повстанці. При цьому міліція захопила 8 коней, 3 сідла і 2 шаблі. Про втрати червоних не повідомлялося.

28 жовтня був захоплений зі зброєю в руках і розстріляний отаман Назар Писаренко. При ньому знайдено відозви до населення із закликом до повстання, які написав А.Левченко [22]. 11 грудня при спробі втекти з-під варті були застрелені раніше затримані чекістами учасники загону Погорілого: Павло Дежибога і Яків Жук [23].

Документи, що потрапили до рук чекістів, свідчать, що зимовий похід 1921 р. Ю.Тютюнника на Київ координувався з повстанцями Полтавщини. Отамана А.Левченка було призначено командиром

Третьої групи повстанських військ України. Перед ним стояло завдання: до 1 вересня 1921 р. закінчити приготування до загального повстання, а з його початком перервати залізничне сполучення на лініях Гомель-Бахмач, Ямпіль-Конотоп і Ворожба-Льгов; знищити залізничний міст через Дніпро у Кременчуці, а в разі неможливості — локалізувати кременчуцький залізничний вузол; перервати зв'язок червоноармійських частин між собою та із штабами Київського і Харківського військових округів, захопити Полтаву або перервати її зв'язок з Харковом. Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР наказував чекістів і комуністів розстрілювати, а мобілізованих червоноармійців — роззброювати і відпускати по домівках [24]. Плани були обнадійливі, але нереальні, оскільки не враховували військово-політичної ситуації, що склалася в Україні по закінченні військових дій на фронтах громадянської війни та у зв'язку з переходом до нової економічної політики. Крім того, з настанням зими повстанський рух пішов на спад, а отаман А.Левченко після важкого поранення в руку біля станції Галещина тривалий час лікувався і відійшов від керівництва повстанськими загонами. Лише наприкінці 1921 р., коли зимовий похід Ю.Тютюнника на Київ уже закінчився трагедією під Базаром, Левченко розпочав організацію загального повстання у південних повітах Полтавської та суміжних з ними повітах Кременчуцької і Катеринославської губерній. Інформатори ЧК повідомляли про існування таємної "петлюрівської організації" під назвою "Чорний ворон" на хуторах Тараненки, Гречани, Бабенці, Тутьки та в інших населених пунктах Кишеньківської волості, про те, що населення озброюється і готується до збройного виступу проти радянської влади [25].

За розпорядженням Головного повстанського комітету при штабі С.Петлюри в підпорядкування А.Левченка перейшли повстанські загони Кобеляцького, Новомосковського і Верхньодніпровського повітів, якими командували отамани Погорілий, Іванов, Шуліка, Петраш та Білокриса, — понад 200 чоловік. Об'єднаний загін дістав назву "Запорізька Січ" і став центром повстання. Загін Погорілого мав скласти основу Першого Кобеляцького повстанського полку.

Заздалегідь було виготовлено його печатки з Герба УНР у центрі. Штаб повстання працював на хуторі Гречани Кишеньківської волості. Він підтримував зв'язок з Головним повстанським комітетом та урядом УНР на еміграції, а також з повстанськими загонами Київщини та українським підпіллям у Кременчуцькій, Катеринославській і Чернігівській губерніях.

На початку січня 1922 р. повстанці розгромили і знищили документи сільських виконкомів у Бродищанській, Сокольській і Кишеньківській волостях. Загони А.Левченка і Погорілого діяли також у Царичанській, Білицькій і Озерській волостях, де розігнали органи радянської влади і комнезами та чинили напади на окремі частини Червоної армії.

6 січня загін Погорілого чисельністю близько 40 чоловік вступив до села Дашнівки, де розігнав сільський виконком. З приходом повстанців до них приєдналося майже все доросле чоловіче населення села. Начальник Сокольської волосної міліції послав у розвідку 6 кінних міліціонерів, але їх обстріляли і погнали на Кобеляки. За словами переляканих міліціонерів, у їх переслідуванні взяло участь близько 100 селян, в тому числі 12 верхових. У Кобеляках зчинилася паніка. По тривозі була піднята вся повітова міліція, 56-ий полк 7-ої Володимирської стрілецької дивізії і особлива група губерньської ЧК, яку очолював Максимович. Повернувшись у Дашківку, повстанці Погорілого наступного дня відслужили у місцевій церкві молебін по своїх загиблих товаришах і поїхали на хутір Гречани. Радянська агентура повідомляла, що всі вони були в українському національному одязі, а на башлику у Погорілого великим літерами було вишито "УНР" [26]. 9 січня загін Погорілого мав бій з підрозділом 56-го полку і змусив його відступити.

Спалах масового повстанського руху взимку 1921-1922 р.р. на Полтавщині мав певні причини. Незважаючи на перехід влітку 1921 р. від продрозкладки до продовольчого податку, полегшення для селянства не настало, оскільки податок продовжували стягувати старими воєнно-комуністичними методами: збройні загони комнезамів, продовольчі дружини, а після їх реорганізації — продовольча міліція та інші репресивні органи. Комуністичні

експерименти, що зводилися до відвертого пограбування селянства, а також посушливе літо 1921 р. привели до масового голоду, який охопив південні повіти Полтавщини. За офіційними радянськими даними, голодом було вражено близько 160 тисяч жителів Кобеляцького повіту, які були "приречені на голодну смерть". У листі повітового парткому КП(б)У підкреслювалося, що південь Кобеляцького повіту перетворився на "Полтавське Поволжя". Доведені до відчаю голодні люди вживали в їжу різноманітні сурогати: жолуді, макуху, промивали кінський гній, вишукуючи в ньому неперетравлене зерно, а потім варили його і їли [27].

Уже в січні 1922 р. 1758 сімей не мали хліба взагалі, на ґрунті голоду хворіло 374 чоловіка, опухлих від голоду було 35 і померлих — 78. Від недоїдання і голоду поширилися епідемічні захворювання. Лише в Китайгородській волості було зареєстровано 216 випадків захворювань на черевний тиф, у Кобеляках — 274 [28]. Медичної допомоги хворі майже не одержували тому, що через відсутність палива і засобів для його перевезення закрилася більшість лікарень. Не працювали і школи. У Лушківській волості було закрито 5 шкіл, Кобеляцькій — 3, Бродищанській і Китайгородській — по 2 і т.д.

Позбавлені державної допомоги і приречені на голод, селяни залишали свої домівки і, навантаживши пожитки на сани, шукали інших, більш врожайних країв. Через відсутність кормів гинула маса худоби, особливо тільних корів. Уже в лютому 1922 р. кількість корів у повіті зменшилася з 28390 до 7008 голів [29]. Проте, незважаючи на голод, стягнення продовольчого податку тривало з нечуваною жорстокістю. За вироком Полтавського губернського ревтрибуналу від 27 лютого 1922 р. за невиконання продподатку було конфісковано все рухоме і нерухоме майно у Івана Кулика (пару волів, свиню, телицю, корову, три вівці, плуг, рало, борону, сіялку, віялку, землю), Олексія Горобця (корову, п'ятеро овець, плуг, рало, борону і все цінне в хаті), Івана Зимовця (пару волів, два бузівки, 10 овець), Івана і Григорія Брижаків (хліб, фураж, одяг) і т.д. [30]. У відповідь на терор селяни бралися за зброю, поповнюючи ряди повстанців.

Різні люди як за політичними переконаннями, так і за майновим та суспільним становищем, брали участь у противільшовицькій

боротьбі. Найближчим помічником А.Левченка і його особистим другом був Яків Колесник, в минулому — поручник російської армії, згодом — сотник армії УНР, за політичними переконаннями — лівий український есер-боротьбист. Ідеологічну роботу в загонах повстанців провадив завідувач відділу народної освіти Орлицької волості Семен Мигуля, учитель за фахом, член Української комуністичної партії. Селянин Антін Твердохліб разом із сином Іваном та дочкою Степанидою друкували і поширювали листівки із закликом до повстання, голова комнезаму Ілько Твердохліб переховував повстанців; начальник Кишеньківської волосної міліції, член КП(б)У Неводник попереджав повстанців про підготовку каральних операцій проти них, колишній червоноармієць Кость Пархоменко був скрипалем у повстанців. Григорій Путько, Явдоха Марченко, Сергій Твердохліб, Семен Соляник і Тарас Кайвучко переховували підпільників; Наум Клименко, Іван Лях, Олексій Кашенко — постачали їм зброю, студентка медичного факультету Київського університету Марфа Бридж лікувала поранених повстанців, в тому числі і А.Левченка. Антоніна Городецька по закінченню Кобеляцької гімназії працювала у фінансовому відділі і допомагала політвиконкому повстанців медикаментами і продуктами. Ірина Погоріла, дружина отамана, зі зброєю в руках воювала в загонах повстанців. Свою непохитність у боротьбі за незалежність України вона, як клятву, викарбувала татуванням на руці: тризуб і напис "УНР" [31].

Підняти широкомасштабне повстання на півдні Полтавщини не вдалося: підпільна організація була викрита з допомогою "сексотів" ЧК. Протягом 18-26 січня 1922 р. в Кобеляцькому повіті було влаштовано повальні облави, в ході яких загинули брат Андрія Левченка Федір, заступник отамана Іларіон Бережан, начальник штабу повстанців (він же — начальник транспорту) Корній Гречан. Чекістам вдалося заарештувати трьох членів повстанського штабу, чотирьох сотенних командирів і 198 рядових учасників противільшовицького підпілля [32].

16 січня в надвечірній час поблизу села Солошине Озерської волості загин Погорілого, в якому на той час було 16 чоловік (з них

10 кінних, решта їхала на санях), наздогнала кавалерійська частина червоних. Оточені серед засніженого степу, повстанці змушені були прийняти нерівний бій, який тривав зимової ночі понад три години. 10 повстанців загинуло, серед них і отаман Погорілий та його помічник Стешенко. Решті вдалося вирватися з оточення і втекти за Дніпро, Червоним дісталася 5 коней і 7 гвинтівок. Про їхні втрати не повідомлялося [33]. За іншими даними, у цьому бою загинуло 6 повстанців, 4 потрапило в полон, а за Дніпро прорвалося 16 чоловік [34].

Каральні акції проти повстанців здійснювала 7-а Володимирська стрілецька дивізія, підрозділи якої відзначалися грабежами і вбивствами мирного населення, та загони чекістів, якими командував уповноважений Полтавської губерньської ЧК Максимович. Згідно з постановою Кобеляцької повітової військової наради, червоноармійські частини, які здійснювали каральні операції, були повністю передані на утримання голодних селян. На їхні плечі ліг і тягар гужової повинності. Крім того, селян обклали натуральними поборами (теплим одягом і полотном) на користь Червоної армії.

Протягом лютого 1922 р. у Кобеляцькому повіті було заарештовано понад 400 чоловік, причетних до підготовки повстання; вбито під час облав 25 чоловік, вилучено два кулемети, 74 обрізи, 94 гвинтівки, 33 револьвери, 21300 набоїв, а також телефонні апарати, друкарські машинки, відозви і прокламації. Тоді ж було розкрито в Кобеляках ще одну підпільну організацію українських патріотів, яка підтримувала зв'язок з А.Левченком. До неї входило 15 чоловік [35]. А.Левченку з групою повстанців вдалося уникнути арешту і відійти на правий берег Дніпра.

Незважаючи на терор, вцілілі повстанці продовжували чинити збройний опір карателям. 19 лютого під час бою з частинами 55-го полку 7-ої Володимирської дивізії було вбито політрука і кількох червоноармійців, а через тиждень — двох бійців 56-го полку цієї ж дивізії. Місцеві мешканці, як могли, протидіяли карателям і рятували повстанців. В оперативних зведеннях ЧК говорилося: "жители хуторів ставляться вороже до дій загонів і приховують відомості про банду".

Позасудову розправу над учасниками підпілля і повстанцями

чинив польовий трибунал 7-ої Володимирської дивізії, повітова військова нарада, якій було надано право "застосовувати в окремих випадках вищу міру покарання," та повітова політтрійка у складі секретаря парткому КП/б/У Миколи Мотузки, голови повітового виконкому Івана Сердюка, командира 56-го полку Константиновича та уповноваженого Полтавської губерньської ЧК Максимовича. Серед членів політтрійки найбільш зловісною фігурою був син дяка Мотузка — колишній учень Полтавської духовної семінарії, яку він так і не закінчив, до літа 1920 р. — член партії лівих есерів-максималістів, згодом — комуніст. Це була молода людина з непомірними політичними амбіціями і хворобливою психікою. Його не мучили докори сумління, не проявляв він і християнського милосердя, коли посилав на смерть десятки селян.

У першій половині 20-х років М.Мотузка разом із 17-річною дружиною Настею поїхав на навчання до Харківського інституту народного господарства. Там у них народилася дитина, але, не бажаючи зв'язувати себе дітьми і сімейним "міщанським життям", М.Мотузка виставив новонароджене немовля узимку під відчинене вікно. Дитина застудилася і померла. Пізніше дітовбивця працював на радянській дипломатичній роботі у Відні та Празі і був знищений в часи "великого терору" тією ж системою, що його й породила [36].

Заарештовані повстанці були розбиті на чотири категорії: активні члени, рядові учасники підпілля, переховувачі і ті, що знали про існування української підпільної організації, але не донесли про неї органам радянської влади. Доля всіх буда однакова: розстріл, якщо повстанець не розкаювався у своїх вчинках, або передача до рук ЧК, якщо заарештований погоджувався співробітничати з радянською владою, для використання його як секретного співробітника ("сексота"), тобто або смерть, або зрада. Іншого не було.

19 січня 1922 р. політтрійка розглянула справу селян хутора Гречани Кишеньківської волості: Максима Гречана, його сина Данила, Федора Чуйка, Петра Малика і Андроника Твердохліба. Їх звинуватили у причетності до підпільної петлюрівської організації. Суть справи зводилася до того, що в грудні 1921 р. в хаті М.Гречана відзначали день народження А.Левченка, де було близько 40 чоловік

присутніх. М.Гречан, знаючи про урочистості, що готувалися, не доніс про них органам радянської влади і пригощав учасників застілля продуктами з власного господарства. Решту селян звинувачували в тому, що вони переховували повстанців, підтримували з ними стосунки, ухилялися від виконання повинностей і розпоряджень радянської влади. Вирок був стандартним — всіх публічно розстріляти. У рішенні "трійки" говорилося: "Вирок привести до виконання о 15 годині в присутності всіх заарештованих і всіх громадян хутора Гречани від 18 до 55 років, чоловіків і жінок" [37].

Наприкінці березня 1922 р. чекісти провели чергові арешти серед мешканців цього ж хутора. У ході каральної акції серед інших було заарештовано і голову сільської ради, в якого знайшли кулемет "кольт" і револьвер [38].

Протягом лютого 1922 р. за вироками політтрійки було розстріляно 114 учасників підпілля і повстанців, а в березні — ще 37. Багатьох повстанців знищували без будь-яких формальностей — "при спробі втекти". Знищення людей у такий спосіб набрало такого розмаху, що 24 січня губернська військова нарада прийняла спеціальне рішення: "Піддавати перевірки в кожному конкретному випадку спроби втечі, що почастишали і закінчуються вбивствами."

На Кишеньківську волость, яка була центром підготовки повстання, було накладено контрибуцію в розмірі 12 тисяч аршинів полотна, 170 подушок і 190 селянських ряден, яку потрібно було внести протягом п'яти днів, а на села, які переховували повстанців (Машківку, Мартинівку та ін.), — гужову повинність по вивезенню 8 тисяч пудів дров [39].

Грабежів і знущань зазнавали не лише учасники протибільшовицьких виступів, але й непричетні до них селяни. Так, уповноважений ДПУ (Державного політичного управління) по Кобеляцькому повіті І.Шулькевич і чекіст Є.Привалов протягом травня 1922 р. з власної ініціативи заарештовували і били до втрати свідомості жителів Озерської волості, вимагаючи від них "викупу за звільнення, хабарі брали не гребуючи нічим: продуктами харчування, одягом, полотном та ін» [40].

Кривавими методами радянській владі вдалося зупинити народне повстання. 17 березня зі зброєю до рук чекістів потрапив комендант Кишеньківського повстанського району Дмитро Гречан. Проте боротьба тривала.

Новомосковський повіт Катеринославської губернії став базою для вцілілих учасників Кобеляцького підпілля. Протягом лютого-березня 1922 р. загони отаманів, які мали псевдоніми "Премудрий Соломон", "Андрушко", "Кікришко" та інші, чисельністю по 10-20 чоловік, систематично здійснювали напади на радянські установи та військові частини в Кобеляцькому повіті, а в разі небезпеки відходили назад. У ніч на 6 березня очолюваний А.Левченком загін чисельністю понад 40 чоловік несподівано з'явився в Сокольській волості, вчинивши паніку серед представників радянської влади [41].

З початком весни протибільшовицька боротьба, незважаючи на тяжкі втрати, активізувалася. Загони повстанців нападали на міліцейські пости і військові підрозділи Червоної армії, вбивали комуністів та активістів радянської влади. У березні 1922 р. повстанці вбили "уповноважених по боротьбі з бандитизмом" Василенка, Скотаренка і Волошина. У зв'язку з цим 20 березня Кобеляцький повітовий партком КП/б/У і повітвиконком прийняли спільне рішення: перевірити місцеві комітети незаможних селян з тим, щоб відібрати серед їх членів найбільш надійних і використати як таємних інформаторів ДПУ, а також взяти на облік усіх підозрілих, які могли б стати потенційними ворогами радянської влади. Одночасно всі прибічники більшовиків зобов'язувалися допомагати чекістам у їхніх каральних акціях проти селянства. У своєму рішенні партком і повітвиконком нагадали їм ленінські слова про те, що "поганий той комуніст, який не може бути чекістом" [42].

У травні 1922 р. президія Кобеляцького повітвиконкому змушена була визнати, що "політичний бандитизм у Кобеляцькому повіті ще не зжитий. Хоча знищені найголовніші його організації, але, розсіявшись на дрібні групи, рештки політичних банд зробилися важко вловимими і продовжують своє існування" [43]. На півдні повіту успішно діяв кінний загін повстанців, яким командував Яків Андрущенко. За повідомленням "сексотів", 4 травня на хуторі

Наровському повстанці поміняли коней і на короткий час зупинилися на хуторі Смики, де ночували у Насті Смик. У селі Мартинівці Сокільської волості вони оточили церкву, вивели з неї п'ять чоловік, в тому числі попа Костинку, який був таємним інформатором ДПУ, його сина, члена волосного виконкому, та трьох радянських службовців (Варениченка, Пелиха і Нікіфорова) і всіх розстріляли. Звичайно, такі методи боротьби, особливо розстріл священника, не додавали авторитету повстанцям, хоча й були відповіддю на терор з боку радянської влади.

9 травня загін Я. Андрущенко об'єднався з невеликими кінними загонами отаманів Кіпріча і Пассомова. Поблизу села Лутоніно Ляшківської волості їх нагнав міліцейський роз'їзд. Підпустивши міліцію на 50 сажнів, повстанці відкрили вогонь. Було вбито начальника міліції 3-го району і голову волосного комнезаму. Решта міліції втекла, залишивши на полі бою дві гвинтівки, два нагани і документи. Через кілька днів за 5 кілометрів на північ від села Бабайківки повстанців наздогнав об'єднаний комуністичний загін частин особливого призначення (ЧОН). Зайнявши кругову оборону на узліссі, повстанці прийняли бій, в результаті якого червоні відступили, а повстанці відійшли в межі Новомосковського повіту. Незабаром вони повернулися назад, але 13 травня в селі Василівка Бродищанської волості їх оточила кінна розвідка 56-го полку 7-ої Володимирської дивізії. Отамана Я. Андрущенко було вбито, а наступного дня під час облави в тому ж селі застрелився, щоб не потрапити живим до рук ворогів, його побратим Панаас Мирченко, який раніше був сотником у загоні А. Левченка [44].

18 травня під час сутички із загonom кінної міліції в селі Ревушині Орлицької волості було вбито одного з повстанців, у якого знайшли карту воєнних дій повстанських загонів і круглу печатку повстанського полку А. Левченка з Гербом Української Народної Республіки, решта загону зникла на хуторі Дашківка Сокільської волості [45].

У квітні 1922 р. А. Левченко перебрався до Катеринослава, але був виданий одним із "сексотів", який випадково впізнав його на вулиці, і заарештований чекістами. Наприкінці лютого — на початку

березня 1923 р. у Полтаві відбувся відкритий судовий процес над учасниками Кобеляцького підпілля та повстанцями, які врятувалися від розправи раніше. До суду було притягнуто близько 50 чоловік. Підсудні переважно трималися мужньо, не приховували своїх переконань і не розкаювалися. За вироком суду були розстріляні: Андрій Левченко, Іван Перепелиця, Дмитро і Степан Гречани, Василь Поліно, Семен Мигуля, Іван та Ілько Твердохліби. 14 чоловік засуджено до різних строків ув'язнення, а решту підсудних звільнено з-під варті [46]. Під час процесу українські патріоти нелегально поширювали серед мешканців міста листівки антирадянського змісту з підтримкою А. Левченка та його спільників у боротьбі за волю України.

Незважаючи на поразку повстання, очолюваного А. Левченком, і терор з боку радянської влади, у Кобеляцькому повіті ще тривалий час продовжували діяти дрібні повстанські загони "петлюрівської окраски", як їх називали офіційні радянські джерела. Їх очолювали отамани Кіпрічко, який об'єднав рештки загону Я. Андрущенко чисельністю 15-20 чоловік, Вовк, Мартинець, Бондаренко, Пасічний та ін. Загін Василя Бондаренка діяв на теренах Севільської і Бродищанської волостей. Він налічував 18 повстанців, частина з них пересувалася верхи, а решта — на возах. Добре знання місцевості, підтримка з боку селянства і маневреність дозволяли їм завдавати дошкульних ударів червоноармійським роз'їздам і міліцейським постам та тримати в постійному страхі представників радянської влади. 22 травня повстанці обстріляли кінну розвідку 56-го полку і, користуючись темрявою, зникли від переслідування [47].

У жовтні 1921 р. вцілілі учасники очолюваних А. Левченком повстанських загонів утворили в Кобеляках нову підпільну організацію. Ініціаторами її створення виступили Петро Троцько (мешканець хутора Костири, амністований повстанець) і Костира (мешканець хутора Засиленьки, колишній сотник у загонах А. Левченка), а також колишній унтер-офіцер російської армії Іван Заїченко.

У листопаді в складі загону з 12 чоловік вони вчинили невдалий напад на Бреусівський волосний виконком, а з настанням весни

готувалися піти в хорішківські ліси і стати на шлях збройної боротьби з більшовицьким режимом. Проте чекістам вдалося вкорінити в підпільну організацій свого "сексота". 22 квітня 1923 р. в Бреусівській, Солоницькій і Кобелячківській волостях під керівництвом уповноваженого Полтавського губернського відділу ДПУ Максимовича було проведено облави, під час яких заарештовано 22 учасники підпільної організації і вилучено 3 гвинтівки, один обріз і мисливську рушницю [48]. Подальша доля заарештованих невідома.

Таким чином, в 1923 р. у Кобеляцькому повіті було знищено останні вогнища збройної боротьби за волю України. Визвольні змагання на Полтавщині, як і по всій Україні, закінчилися поразкою, але опір комуністичному режимові тривав. Ідея державної незалежності і національного відродження продовжувала жити серед українського народу.

Примітки:

1. Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). Ф.Р-1502.- Оп.1.- Спр.14.- Арк. 37
2. Комсомолець Полтавщини, -1967. - 21 квітня.
3. Несвіцький О.О. Полтава в дні революції та в період смуту 1917-1922 р.р. - Полтава. - 1995. - С.178-179.
4. Колос (Кобеляки). - 1974. - 5 грудня.
5. Іван Майстренко. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон. 1985 - С.141.
6. Колос (Кобеляки). - 1971. - 5 серпня.
7. Іван Майстренко. Назв. праця. - С.118.
8. Колос (Кобеляк). - 1974. - 5 грудня.
9. ДАПО. Ф.Р-1502. - Оп.3. - Спр.425. - Арк.6.
10. Голос труда (Полтава). - 1923. - 1 березня.
11. ДАПО. Ф.Р-2048. - Оп.2. - Спр.55. - Арк.3.
12. Там само. Ф.П-7. - Оп.1. - Спр.51. - Арк.18.
13. Там само. Ф.Р-1502. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.349.
14. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.2. - Спр.4. - Арк.7.
15. ГПУ. Отчет о полугодичной деятельности (январь-июнь 1922 г.). - Харьков. - 1922. - С.79.
16. ДАПО. Ф.Р-1502. - Оп.3. - Спр.425. - Арк.19.

17. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К. - 1993. - С.427.
18. ДАПО. Ф.Р-1503. - Оп.1. - Спр.39. - Арк.247.
19. Там само. Ф.П-9032. - Оп.1. - Спр.29. - Арк.22.
20. Там само. Ф.Р-3872. - Оп.1. - Спр.27. - Арк.92.
21. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.2. - Спр.23. - Арк.312.
22. Там само. Ф.Р-1502. - Оп.3. - Спр.425. - Арк.6.
23. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.2. - Спр.25. - Арк.152.
24. Українське слово. - 1996. - 12 грудня.
25. ДАПО. Ф.Р-1631. - Оп.2. - Спр. 21. - Арк.87.
26. Там само. Оп.1. - Спр.382. - Срк.5,19.
27. Там само. Ф.П-576. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.8.
28. Там само. Ф.Р-1503. - Оп.1. - Спр.84. - Арк.88.
29. Там само. Спр.55. - Арк.150.
30. Там само. Арк.117-119.
31. Голос труда (Полтава). - 1923. - 6 березня.
32. ДАПО. Ф.Р-1503. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.28.
33. Там само. Ф.Р-1885. - Оп.1. - Спр.155-а. - Арк.4.
34. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.1. - Спр.382. - Арк.19.
35. Там само. Ф.П-9032. - Оп.1. - Спр.51. - Арк.35.
36. Іван Майстренко. - Назв. праця. - С.118.
37. ДАПО. Ф.П-576. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.40.
38. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.2. - Спр.43. - Арк.74.
39. Там само. Ф.Р-1503. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.11.
40. Там само. Ф.Р-1502. - Оп.3. - Спр.425. - Арк.21.
41. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.2. - Спр.43. - Арк.51.
42. Там само. Ф.П-576. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.7.
43. Там само. Ф.Р-1503. - Оп.1. - Спр.55. - Арк.47.
44. Там само. Спр.35. - Арк.70.
45. Там само. Ф.Р-1631. - Оп.1. - Спр.382. - Арк.161.
46. Голос труда (Полтава). -1923. - 9 березня.
47. ДАПО. Ф.Р-1631. - Оп.1. - Спр.382. - Арк.189.
48. Там само. Оп.2. - Спр.33. - Арк.374.

*Олекса ПУГАЧ,
краснавець (Полтава)*

ГЕРОЇ-ПОВСТАНЦІ 1920 РОКУ (БРАТИ ГРЕСІ З ЧОРНУХ)

Не так давно в районному центрі Полтавщини Чорнухах, на славній землі, де народився і звідкіля пішов у світ мудрий наш філософ Григорій Сковорода, місцевий краєзнавець Трохим Сергійович Зуб випустив невеличку брошуру «Чорнухинщина. Минуле і сьогодення» (Зуб Трохим. Чорнухинщина. Минуле і сьогодення. - Чорнухи, 1997. - 80с.).

Не беруся давати оцінку всьому дослідженню. Візьму тільки 1920 рік, боротьбу радянської влади з так званим (за термінологією Т.Зуба) «політичним бандитизмом». Цим періодом я цікавився в не такі давні 1981-83 роки, коли ще були живі учасники тих подій. Повертався до них і в 90-ті роки. Працював в архівах, зустрічався і листувався з родичами дійових осіб української історії 1920-х років, читав окремі спомини, у тому числі Сергія Греся, брата отамана Гонти. Все це і дозволило скласти уявлення про те, що насправді відбувалось у той далекий і жорстоко-кривавий 1920 рік.

Але на початку повернемося до викладу подій в інтерпретації Т.Зуба, котрий як за радянських часів, так і нині, на сторінці 32 названої брошури, стверджує: «Формування нових органів управління на Чорнухинщині (органів радянської влади — **О.П.**) було лише початком революційного перетворення. Нові порядки, які захищали інтереси бідноти, не подобалися куркулям. Для боротьби проти Радянської влади куркулі створюють банду, яку очолювали брати Гресі (Сергій та Володимир) з Чорнух. Банда іменувала себе гайдамаками. А Володимир Гресь став називатися Гонта. Банда була кінною, дуже мобільною... розповсюджувала серед населення провокаційні чутки, залякувала бідноту, палила зібраний врожай, розгорнула на території району жорстокий терор проти комуністів, комсомольців та активістів. У Ковалях бандити схопили першого комсомольця Станіслава Казимира і в урочищі «Колядине» живцем

спалили, прив'язавши до дуба.

В кінці 1920 року бандити вбили голову Вороньківського ревкому Г.П.Січкаря та його батька. В 1921 році від бандитської кулі загинув воєнком Вороньківської волості Є.Д.Курило. Не минула бандитська куля голову Білоусівського волосного ревкому О.І.Колісніченка... Бандити схопили члена комітету незаможних селян села Кизлівка Ю.С.Карбана і за те, що ділив куркулівську землю, піддали нещадним тортурам, а потім розстріляли».

Що ж насправді відбувалось в селах Чорнухинщини того далекого 1920 року? Як і кого захищали і проти кого боролися брати Гресі? Хто вони такі?

Старший із братів, Сергій Гресь, у своїх споминах, написаних на початку 1970-х років, розповідає, що народився він 1890 року в містечку Чорнухи Лохвицького повіту Полтавської губернії. Його батько Василь Мусійович Гресь був з роду козаків-запорожців, в царській армії дослужився до звання старшого унтер-офіцера. Мати Марія Артемівна походила із збіднілого дворянського роду Комінських.

Освіта у обох батьків — 3 класи початкової школи. Після одруження батько з матір'ю жили в хаті діда, а коли той їх «вигнав», пішли жити «по сусідах»...

З часом сім'я Василя Греся стала великою: окрім Сергія, народилися доньки Поля, Прися, а потім — сини Іван, Володимир, Микола і Павло.

Через 12 років після смерті діда батько Сергія отримав закладену в оренду спадщину — 2 десятини землі — і побудував власну хату.

До 7 років Сергій навчився читати рідною мовою. Батько заохочував його читати «Кобзаря» Т.Шевченка та співати українських пісень.

1906 року Сергій на відмінно закінчив Чорнухинську школу і поїхав до Харкова, для продовження навчання у свого дядька Б.А.Комінського. Дядько був культурною, освіченою людиною і вмілим вихователем, жив не одруженим, бо, будучи членом партії есерів, віддавав себе революційній боротьбі за кращу долю пригнобленого селянства. Отаким був дворянин-експлуататор!

Під впливом дядька Сергій теж бере активну участь в революційних подіях 1907 року, потрапляє під слідство, а потім у в'язницю на Холодну гору...

Після закінчення в 1910 році Харківського землеробського училища Сергій Гресь до 1914 року працює учителем в школі села Гільців Чорнухинської волості.

Під час Першої світової війни був розвідником, потрапив у полон до німців. Кілька разів тікав, був в'язнем, катований. І тільки за сьомим разом втеча вдалася. Повернувся додому 15 серпня 1918 року і з цього часу до червня 1920 року працював учителем в тій же школі села Гільців...

За походженням і під впливом бурхливих подій Української революції Сергій Гресь відчував себе ширим українцем, тому завжди розмовляв рідною мовою, на загальних зборах критикував нову, радянську владу, був незалежний у поглядах. Це одразу впало в око малоосвіченим місцевим комуністам і недолугому радянському активу. У червні 1920 року «за контрреволюцію» Сергія Греся заарештовує Лохвицьке політбюро (ЧК) і кидає в тюрму. Але йому вдається втекти, і невдовзі він потрапляє до повстанців-«лісовиків», яких організував у загін (до 100 чоловік) його брат Володимир.

Архівна справа № 16306 (15144-е) УСБУ в Полтавській області надає таку інформацію: Гресь Володимир Васильович 1893 року народження, із сім'ї заможного селянина містечка Чорнухи. До 1908 року навчався в місцевій школі, потім працював у господарстві батька. Під час Першої світової війни, після навчання в 25-му запасному піхотному полку, направлений на фронт, у 18-ий Волгоградський полк. Поранення, лікування в госпіталі... 3 15 квітня 1915 року знову на фронті — і знов поранення. У госпіталі м.Твері Володимир екстерном здає екзамен на звання народного учителя, а після 6-місячного навчання в Чугуєвському військовому училищі наприкінці 1916 року служить молодшим офіцером у 195-му Запасному піхотному полку під Москвою. Бере участь у Лютневій революції на боці солдатських мас.

3 грудня 1917 по березень 1918 року — служба у 18-му Запасному піхотному полку в місті Ромнах, а після розформування полку живе в Чорнухах, у батька.

У травні 1918 року три тижні служить при Гетьманській комендатурі (?!), але відмовляється приймати присягу... Переховується в Полтаві, бере участь у збройному повстанні проти Гетьмана і звільненні Полтави від гетьманських військ. Під час Директорії служить у петлюрівському 32-му Сумському полку, разом з ним відступає на Захід...

У грудні 1919 року Володимир Гресь повертається додому. З січня 1920 року працює вчителем у школі с.Мекедівки. Працює там до 11 травня 1920 року, після чого переходить на нелегальне становище.

З протоколу допиту В.Греся від 9.01.1929 року та інших документів видно, що цей крок його примусив зробити Іван Поух (точніше — Повх), командир Лохвицької караульної роти, який згідно з ордером коменданта м.Лохвиці вів «нешадну боротьбу з дезертирами, бандитами та іншими ворогами Радянської влади».

Цікаво те, що мешканець села Сухоносівки І.Повх насправді був небезпечним кримінальним злочинцем. Ще за скоєне 1 червня 1918 року вбивство з метою пограбування Єлизавети Колот перебував під слідством Лубенського окружного суду, але круговерть громадянської війни дозволила йому уникнути заслуженої кари. Від нової, радянської влади Повх як потерпілий від гетьманської варті отримав повну довіру (тільки так можна пояснити призначення його на високу посаду). І ось на цій посаді 22-річний малоосвічений і жорстокий бандит Повх, весь час з наганом в руці (таким його запам'ятали свідки!), погрожує, грабує, гвалтує, вбиває...

Нескінченні скарги в радянські установи і проведені слідство врешті-решт підвели І.Повха до заслуженого розстрілу, який здійснили за вироком Полтавського губернського трибуналу 18 вересня 1920 року в м.Ромнах.

А до цього Повх і подібні до нього завзято проводили арешти, розстріли, конфіскації, продрозкладку, призначали заручників, відповідальників і нещадно карали не тільки за спротив насильству і терору, а й за скарги на це. Такої лінії дотримувались (скільки можна було) і в повіті, бо зверху «насидавав» Центр з безконечними директивами, вказівками, а то й погрозами...

Не дивно, що така політика призвела до створення в Чорнухах

своїєї підпільної Української соціалістичної організації на чолі з Григорієм Юрченком. До цієї організації увійшли Володимир Гресь, Володимир Запорозький, Гаврило Ващенко, Федір Полях, потім — Сергій Гресь та інші.

З метою самооборони та захисту від терору і грабунків ця організація із козаків і селян створила загін, на чолі якого і став колишній офіцер Володимир Гресь (отаман Гонта). Політруком, а можливо, і начальником розвідки було призначено його старшого брата — Сергія Греся.

Активізації діяльності названої організації і її загону сприяло те, що 7 травня 1920 року армія УНР на чолі з С.Петлюрою і польська армія Ю.Пілсудського захопили Київ. Здавалося, ще кілька днів, місяць-два — і кінець промосковської влади в Україні буде неминучий. А поки що треба здійснювати заходи активної самооборони, бо сил ще мало...

У цьому напрямку, як свідчить Сергій Гресь, козаки отамана Гонти вели розвідку, налагоджували зв'язок із селами повіту, вели агітацію, розповсюджували листівки і прокламації-заклики, влаштовували сходки й мітинги, усно і письмово попереджували комуністів і активістів, щоб відмовилися від діяльності не на користь власного народу. Хто не реагував, застосовували інші заходи...

«Але і таких комуністів, — пише Гресь, — ми не вбивали, а прямо на сході селян, що підтверджували їх зло... тут же давали по 5-10 шомполів, щоб не крали, не пили і не обіжали селян. Селян ми визнавали за своїх лише середняка і бідняка, куркуль для нас був такий же ворог, як і для комуністів. Куркульських синків у нас в загоні не було!!» (Після Т.Зуба дивно це чути, але С.Гресь, щоб звернути на це увагу, ставить на цьому місці два знаки оклику).

... У червні 1920 року загін перейшов до активніших дій: розбрав міліцію в селі Білоцерківці (без жодного пострілу!), здійснив два наїзди і конфіскував борошно з млина в с. Городище для харчування козаків.

З метою звільнення із Лохвицької в'язниці заарештованих за політичними звинуваченнями планували здійснити напад на її охорону. Але від цього відмовились, бо допоміг такий випадок:

15 серпня в гості до свого батька в село Гнідині Грилуцького повіту завітав старший слідчий Лохвицького політбюро Оніщенко з дружиною, а з ними прибув і сам начальник цієї «надзвичайки», грізний Міціт (латиш за національністю). Про це керівників загону повідомила розвідка, і вони вдало, без жертв, провели з козаками операцію по роззброєнню і затриманню цих «гостей». Привезли їх у ліс... І тільки тут, впродовж восьми днів спілкування і вільних розмов з братами Гресями і козаками-селянами, у начальника Лохвицького політбюро Міціта прозрів розум і відкрилися очі... Він написав на ім'я голови Лохвицького повітвиконкому С.К.Луценка лист, до якого від Чорнухинської Української соціалістичної партії було додано відповідну заяву...

Отримавши ці звернення, С.К.Луценко змушений був виконати викладені в заяві вимоги: за двох головних чекістів повіту звільнив з місцевої в'язниці 34-х «контрреволюціонерів». Услід за цим прислав С.Гресеві, якого знав, коротеньку записку: «Сергій Васильович! Вітаю! Думаю, що ми скоро стрінемось. Ти мусиш бути з нами». (Це — «бандиту», як стверджує Т.Зуб!)

Але зустрілись вони тільки 20 грудня 1920 року в Народному Домі міста Лохвиці, де Всеукраїнський староста Г.Петровський у присутності делегатів від комітетів незаможних селян повіту і під їх одноголосне схвалення оголосив амністію загону отамана Гонти...

Це, знов зазначаю, було 20 грудня 1920 року.

А до цього відбулись окремі напади і вбивства комуністів і активістів. Т.Зуб приписує це «банді» отамана Гонти. Але чи так це?

У Лохвицькому повіті навколо Чорнух, Вороньків, інших сіл діяли невеликі, але мобільні загони Марусі, «дяді Вані», Альошки Грозного, Тарана, Галайди, інших... С.Гресь у своїх споминах, написаних у похилому віці, не визнає звинувачень на його і брата адресу.

Що цікаво: у вивчених мною кримінальних справах на В.Греся, С.Греся, Ф.Поляха, інших учасників загону, які зберігаються в архіві УСБУ в Полтавській області, а також в документах і матеріалах інших архівів я не зустрів жодного факту або натяку на безчесну або аморальну поведінку братів Гресів.

Не знайшов і натяку про спалення живцем першого комсомольця

Станіслава Казимира. А на такий факт чекісти 20-30-х років обов'язково б звернули увагу і обов'язково знайшли б винних... Навіть після амністії...

Але, що теж цікаво, неодноразово в цих документах я знаходив факти аморальності, безчестя і сваволі з боку так званих комуністів і радянських активістів. Тому зі всією вірогідністю можна припустити, що своїми ж односельцями, з почуття смертної кривди, а не за чиймись вказівками чи наказами, і були знищені перелічені особи.

Така правда про ті події. Але вона і досі окремими істориками замовчується, перекручується і подається за старою схемою...

Не випадково в наш час учені і краєзнавці ведуть роботу по очищенню історії нашої країни від усіх фальсифікацій і підробок, а з таємних архівів і спецхранів виймається все те, що за роки радянської влади було сховано від власного народу за сьома замками. Не враховувати це неможливо, бо всім мислячим людям уже добре зрозуміло, що в 1920-1923 роках українські села врятували від всеохоплюючого голоду такі, як Гонта, його брат і сотні-тисячі їм подібних, які продовжували боротьбу проти грабіжницького викачування хліба і червоного терору. Ці мужні герої захистили себе й інших.

У 1929-1933 роках українські села рятувати було вже нікому, бо цвіт української нації, її мужній і войовничий пласт частково був фізично знищений, частково сидів по тюрмах і таборах. Сидів з одностумцями і отаман Гонта... І приречені села мали мовчки вмирати...

Стверджують, що тоді, на початку 30-х, вимерло від 7 до 9 мільйонів. Може, і більше, хто зараз підрахує і назве точну, ще більш жахливу цифру?!

Про все це комуністи мовчать. Тільки вперто продовжують повторювати відірвані від життя і далекі від правди свої догми. І на ці вигадки і догми, підсилені злочинним безладдям і злиднями, що й досі панують в Україні, багато хто «клює»...

А досвід життя десятків поколінь, досвід історії України та й усього світу підтверджує одну просту істину: там, де чвари і розбрат

серед простого народу, там неправда, безладдя, брехня і голод, кров і сльози, там хитро ошуканий, обдурений підступним ворогом цей самий народ. І він, тільки він один платить за все це дуже дорогою ціною.

Так будемо мудрішими і розумнішими! Не дамо в новому столітті ошукати себе і наш народ!

Не дозволимо роз'єднати українське суспільство на смертельно ворогуючі класи, партії, конфесії або групи чи клани. Тільки в об'єднанні наша з вами сила і надія на перемогу! Тільки так можна вистояти і перемогти! І будувати щасливе майбутнє України!

Пам'ятаймо ж це завжди!

Примітки:

1. Спогади С.Греся (в рукопису).
2. Справи УСБУ в Полтавській області. №№16306; 5206; 16571.
3. Зуб Трохим. Чорнухинщина. Минуле і сьогодення. - Чорнухи, 1997.- 80с.
4. Державний архів Полтавської області. Ф.Р.-1502.-Оп.1.-Спр.258; Спр.545.

Як склалася доля братів Гресів після амністії? Сергій Гресь господарював у своєму невеличкому господарстві (0,55 га землі), ростив з дружиною трьох доньок. 1929 року вступив до колгоспу «Українець» селища Чорнухи і працював там старшим рахівником. Але працювати спокійно не дали...

За звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності» ОГПУ трічі заарештовувало Сергія Греся — в лютому і восени 1931 року та 6 вересня 1932 року.

Після звільнення 28 липня 1933 року за недоведенням приналежності до контрреволюційної організації Сергій Гресь із сім'єю виїжджає в м. Ревду Свердловської області, де працює рахівником бухгалтерії, завідувачем відділенням управління сільськогосподарського комбінату.

Через хворобу дружини переїжджає в м. Камішин, на Волзі, а в 1936 році — в м. Миколаївськ, потім — в с. Політотдільське, де проживає до 1950 року, працює учителем в школах.

Останні роки мешкає у Краснодарі, де на початку 1970-х років написав спомини про своє нелегке життя... У серпні 1982 року Сергій Гресь

попав під вантажну автомашину і трагічно загинув. Похований в селищі Афіньському під Краснодаром.

Володимир Гресь після амністії працював учителем у с. Ковалі, а з 1927 р. — в с. Радивонівці Остап'євського району. У січні 1929 року В.Гресь заарештовано «за контрреволюційну агітацію» — відмову «обдирати» селян під час колективізації — і за постановою колегії ОГПУ ув'язнено в концтабір на 10 років...

Після звільнення він мешкає на Кубані в місті Кропоткіні, а під час війни і німецької окупації переїжджає до Чорнух, де працює в кооперації, допомагає старим і самотнім людям, бере участь у відбудові храму і організації церковного хору.

Під час відступу німців виїжджає з Чорнух, переходиться, а потім повертається на Кубань, за іншими даними — на Ставропілля, де працює учителем і на культпросвітроботі...

Володимир Гресь жив одинаком, сім'єю так і не обзавівся. Помер він 1959 року, за іншими даними — 1963-го. Похований десь на Ставропіллі.

Вічна слава і пам'ять цим мужнім, безкорисливим і чесним захисникам українського селянства!

Віктор РЕВЕГУК,

кандидат історичних наук

Надія КОЧЕРГА,

кандидат історичних наук (Полтава)

ОТАМАН МАКСИМ МАНДИК

У часи Української революції 1917-1920 рр. Полтавщина була одним із центрів боротьби за свободу і незалежність, а після окупації її російсько-більшовицькими військами — осередком опору тоталітарному режимові. Масовий повстанський рух українського селянства породив десятки ватажків-отаманів — борців за волю України. Одним із них був Максим Мандик.

Народився він у селі Мала Загрунівка Зіньківського повіту в селянській родині. За переказами, його сім'я походила з давнього козацького роду, в якому з покоління в покоління передавалися спогади про козацькі часи і героїчне минуле України. Тут любили й шанували народні обряди, звичаї і традиції.

У роки першої світової війни М.Мандик був мобілізований до царської армії і мусив воювати за чужі імперські інтереси. Повернувся він до рідної домівки, коли в Києві уже постала Центральна Рада і для українського народу з'явилася можливість бути господарем на власній землі. Та не судилося Максимові Мандикові разом з молодого дружиною мирно сіяти хліб і ростити дітей. Тричі на Україну чинили інтервенцію червоні війська і наприкінці 1919 р. остаточно встановили радянську владу на Полтавщині. Разом із чужою владою прийшла на Зіньківщину продрозкладка, реквізиції, конфіскації, сваволя ЧК. А коли більшовики ліквідували Українську партію боротьбистів, яка користувалася великим авторитетом серед селянства, загальне невдоволення переросло у масові повстання. Найбільше з них влітку 1920 р. очолив Левко Христовий, який під час наступу на Гадяч об'єднав розрізнені повстанські загони Буховецького, Борисенка, Дороша, Степенка та інших ватажків у селянську армію чисельністю кілька тисяч чоловік. Пристав до Л.Христового і загін М.Мандика, який склався головним чином із

селян Бірківської волості. Лише в Бірках у повстанські загони вступило близько ста чоловік. Більшість із них не мала вогнепальної зброї і в наступ на Гадяч йшла з ціпами, косами і кілками [1].

Після розгрому основних сил Л.Христового М.Мандик продовжував вести боротьбу самостійно, лише на короткий час вступаючи в контакти з іншими повстанськими отаманами. Його загін діяв головним чином у Зіньківському та частково Миргородському повітах. Повстанці боронили селян від нападів російських продовольчих загонів, зривали мобілізацію до Червоної армії, розганяли комнезами і органи радянської влади. У ході раптових нападів гинули як повстанці, так і представники радянської влади та ті, хто став на шлях співпраці з нею.

Липневої ночі 1920 р. раптовим нападом повстанці М.Мандика розгромили у Бірках російський продовольчий загін, який грабував місцевих селян, і змусили продармійців втекти до Зінькова. У день більшовицького свята — дня захоплення влади у Петрограді — загін Мандика чисельністю близько 30 чоловік несподівано захопив Романівку, де повстанці знищили канцелярію сільської Ради, розігнали міліцію та забрали продукти і одяг у їх сімей [2]. Разом із загonom Бобра повстанці М.Мандика здійснили кілька нападів (у листопаді 1920 р. і січні 1921 р.) на Велику Павлівку.

Якщо влітку 1920 р. загін М.Мандика нараховував десятки повстанців, то взимку — 20-30 чоловік. Переважно це була сільська молодь 19-20 років, яка не бажала брати участь у розв'язаній більшовиками громадянській війні і, щоб уникнути мобілізації до Червоної армії, йшла до лісу, де із зброєю в руках боронила рідні домівки від каральних загонів червоних.

Повстанці М.Мандика користувалися повною підтримкою місцевого населення, яке забезпечувало їх зброєю, одягом, продуктами харчування та повідомляло розвідувальні дані про пересування червоних військ. Молодший помічник начальника Зіньківської повітової міліції Гречковський своєчасно попереджав М.Мандика про підготовку каральних експедицій проти повстанців. Зв'язковими між ними були мешканці Бірок Ганна Чирка та Пирлик. 22-річна Варвара Руденко тасмно збирала гроші для повстанців,

нерідко їздила до Полтави за медикаментами і зброєю для них [3].

Швидкий злет і такий же розгром ненавчених і недостатньо організованих та озброєних повстанців Л.Христового показав, що у відкритому бою з регулярними частинами Червоної армії повстанцям не встояти, тому М.Мандик обрав тактику партизанської війни невеликими, але маневреними загонами, і вона себе виправдала. Незважаючи на чисельні каральні експедиції, його загін тривалий час був невловимим. Із загонами інших отаманів М.Мандик об'єднувався лише на короткий термін під час спільних акцій проти радянської влади.

Як і більшість повстанців, М.Мандик довго вагався між прагненням продовжити боротьбу за волю України і можливістю співіснувати з радянською владою. Невпевненість у перемозі і червоний терор стосовно родин учасників протибільшовицьких повстань змусили його взимку 1921 р. здатися властям. Розпочата проти нього чекістами справа була тимчасово закрита. Проте ядро загону М.Мандика кількістю 12 чоловік збереглося. Командування ним взяв на себе уродженець Великопавлівської волості Юхим Судь. Повстанці перебралися до Лютенських лісів і встановили зв'язок із загonom Л.Христового.

Протягом короткого перебування вдома М.Мандик переконався, що українському селянинові в умовах радянської влади не вижити, і знову взявся до зброї. У документах ЧК вказувалося, що вже 22 березня 1921 р. його загін кількістю 15 повстанців напав на хутір Семиренки Савенківської волості Миргородського повіту і розігнав там радянську владу. З настанням літа активність повстанців поквавилася. Вночі 17 червня 1921 року об'єднані загони М.Мандика і Антоненка вкотре напали на Бірки, але місцева міліція з допомогою червоноармійців зуміла відбити напад. На короткий час загони М.Мандика і Л.Христового знову об'єдналися, але поблизу Малої Загрунівки в заплавах і болотах Груні були вистежені комсомольцями з Гадяча, оточені частинами 7-ої Володимирської стрілецької дивізії та маневреною групою полтавської міліції і в нерівному бою зазнали поразки. Загинули під час цього бою Л.Христовий і 5 повстанців. Червоним дісталася 9 гвинтівок, 6 револьверів і 5 шабель. Радянське

командування встигло відрепортувати і про загибель М.Мандика, але передчасно [4]. Отаман врятувався і продовжував боротьбу. Так, 4 серпня з метою звільнити заарештованих заручників у лісі поблизу Великої Загрунівки він атакував каральний загін, яким командував начальник Зіньківської міліції. Під кулеметним вогнем повстанці відступили.

Короткі й уривчасті повідомлення, що збереглися в архівних документах до нашого часу, не дають повного уявлення про масштаби народної боротьби проти більшовизму, зокрема і дії загонів М.Мандика, але переконливо свідчать, що вони були причиною неабиякого клопоту для радянської влади.

Основною каральною силою в боротьбі з повстанським рухом на Полтавщині була 7-а Володимирська стрілецька дивізія, яка відзначалася особливою жорстокістю щодо українського селянства. Масовим терором відповідали більшовики на спротив селян радянській владі. За підозрою у допомозі повстанцям було повністю спалено хутір Максимці між Опішнею і Диканькою. Тоді ж було розстріляно мешканців хутора Цвітове Петра Назаренка, Данила і Терентія Чугуївців, Інокентія Біловода, Максима Гонтаря та інших.

У боях з червоними повстанці зазнали великих втрат. У ніч на 3 вересня 1921 р. в містечку Грунь загинув отаман Галай, а 7 листопада на хуторі Водяна Балка поблизу Ковалівки було тяжко поранено в голову отамана Антоненка. Неприємного його захопили в полон і поклали до Ковалівської лікарні, де він і помер. Тоді ж загинув і його названий брат Семен Луговий та декілька повстанців.

Оголошена радянською владою амністія повстанцям і тяжкі втрати похитнули їх волю до подальшої боротьби. Крім того, зимова пора створювала для них додаткові труднощі: голий ліс і сліди на снігу демаскували повстанців. Щоб змусити їх припинити боротьбу, чекісти брали заручниками і ув'язнювали їхні родини. Зокрема, були заарештовані дружина М.Мандика і його брат Гнат, який невдовзі помер. Усе це змусило М.Мандика знову здатися властям. 11 жовтня 1921 р. начальник Зіньківської повітової міліції повідомляв, що загін М.Мандика у кількості 18 чоловік добровільно склав зброю. Усіх відправили до Полтавської губернської ЧК. Шантажем і погрозами

повстанців змушували «спокутувати вину» перед радянською владою — стати секретними співробітниками, «сексотами» ЧК. Окрім розстрілу, альтернативи не було. Серед інших і М.Мандик змушений був погодитися на співробітництво з чекістами. Для цього його відправили у розпорядження Гадяцького ДПУ. Проте отаман Максим Мандик не став катом свого народу. На початку березня 1922 р. він кинув останній виклик радянській владі, убивши уповноваженого Полтавського губернського ДПУ і здійснивши втечу до Лютенських лісів. За короткий час М.Мандик зібрав уцілілих повстанців («справжніх головорізів», як їх називали у своїх інформаціях чекісти) і знову став на шлях боротьби з більшовицьким режимом [5]. Розраховувати на нову амністію з боку радянської влади йому вже не доводилося. Прощаючись востаннє з родиною, Максим Мандик узяв на руки свою дворічну донечку і сказав: «Якщо ми всі поляжемо, не переможемо, то ти, моя дитино, працюватимеш з раннього ранку до пізньої ночі. Багато працюватимеш, але тяжко житимеш і голодуватимеш, бо будеш сиротою». Неначе знав отаман, що живим додому не повернеться. Передані матір'ю перед смертю слова батька дочка Максима Мандика Марія пам'ятала все життя.

З поверненням М.Мандика до лісу органи радянської влади на місцях охопила паніка. Командування 60-го полку і уповноважений ДПУ по Гадяцькому повіту отримали наказ терміново виявити і знищити повстанців [6]. На їх розшуки були мобілізовані комнезами, міліція, чисельні «сексоты». Проте завдяки підтримці населення і постійній зміні місць перебування чекісти довго не могли виявити отамана. Здійснюючи постійні, здебільшого нічні напади на сільські ради і міліцейські пости, його загін уникав зустрічі з регулярними частинами Червоної армії і каральними загонами чекістів.

У травні 1922 р. загін М.Мандика налічував 16 піших і 8 кінних бійців. Після короткої підготовки вони здійснили рейд по Миргородському і Лохвицькому повітах, сіючи на своєму шляху паніку серед представників радянської влади [7]. Повернувшись на Зіньківщину, повстанці продовжували діяти на території Бірківської і Ковалівської волостей. Проте вже на початку липня 1922 р. чекісти повідомили, що Максим Мандик здався в Лютенці уповноваженому

ДЯДЬКО МАКСИМ

В історію Полтавщини Максим Петрович Кішик увійшов як перший комісар (начальник) волосної міліції, створеної 20 січня 1918 р. у с. Диканьці [1]. Та «одержавлена» наука про минуле, прямуючи зигзагами, спотворювала події, немовби криве дзеркало дійсність. Авторіві протягом життя доводилось почергово знайомитись із крутими віражами офіційної історії. На її тлі контрастно виділялись спогади родичів, які завжди були незмінними.

Пригадуючи 1917 рік, тітка автора Мотрона Вовк (1900-1985), коли сюжет розповіді не міг обійтись без пісні «Ще не вмерла Україна», завжди говорила: «Зачини квартиру, щоб ніхто не підслухав». Окрім відомих слів сучасного Гімну, вона співала кілька рядків, мабуть, доданих регіональними піснями: «Наливайко і Павлюк, і Тарас Трясило із могили кличуть нас на святе діло.»

Говорячи про посмертну реабілітацію брата Максима, вона мимохідь зауважувала, що він трохи був і в петлюрівців — служив у полку ім. Богдана Хмельницького. Цей факт наводить і М.Кішик у своїй заяві, написаній 9 листопада 1934 р. до «Диканської районної партизанської комісії», — з проханням, щоб його «встановили в правах червоного партизана» [2].

Отже, порівнюючи різні матеріали: «Заяву» Максима Петровича, спогади його сестри та інших людей, офіційні дані, спробуємо відтворити кілька сторінок із життя одного мешканця Диканьки, який певний час суттєво впливав на розвиток ситуації в селі, та й не тільки в ньому.

Почнемо з автобіографічних матеріалів «Заяви»: «Родився я в 1895 р. 19 лютого в с. Диканьці. Батько мій Кішик Петро Захарович — безземельний селянин с. Диканьки. Мати теж з бідняцької сім'ї — Скорикова Вустя Демидівна. Дід мій Кішик Захара Іванович мав землі пахотної 1,5 гектара та 0,25 садиби» [3].

Дідова земля була розділена між синами, батькові Максима

ДПУ Антонову [8]. Що спонукало його зробити цей крок, залишається таємницею. Годі було сподіватися на амністію з боку радянської влади після трьох років боротьби з нею. Можливо, ціною власного життя він хотів порятувати заарештовану дружину і маленьку доньку. За інформацією чекістів, його відвезли до Києва. Там, у застінках ДПУ, він і загинув. Ніякого офіційного повідомлення про смерть батька його сім'я не отримувала. За переказами односельців, чекісти вбили М.Мандика вже по дорозі до Полтави. Щоб дістати змогу вчитися і уникнути репресій, його дочка Марія Максимівна змушена була змінити своє дівоче прізвище на Ландик. Але в селі її однак усі називали Марією Мандичкою (по чоловікові її прізвище — Яременко. Померла Марія Максимівна 1998 р.).

Залишки загону М.Мандика після втрати отамана розділилися: одна частина на чолі з Яцуном залишилася в районі Лютецьки, а інша під командою пораненого Івана Пушка повернулася на територію Бірківської волості. Частина повстанців приєдналася до загону Василя Довгого, який діяв у районі Романівки і Ковалівки. У Гадяцькому повіті боротьбу з радянською владою вели загони отаманів Тяла (24 чоловіка) та Коваля-Крупського (12 чоловік). Боротьба за волю України тривала.

Примітки:

1. ДАПО. Ф.Р.-1502.-Оп.3.-Спр.232.-Арк.63.

2. Там само. Ф.П.-7.-Оп.1.-Спр.33.-Арк.28.

3. Там само. Ф.Р.-1502.-Оп.1.-Спр.14.-Арк.359.

4. Там само. Ф.Р. 1218.-Оп.2.-Спр.5.-Арк.6.

5. Там само. Ф.Р.-1631.-Оп.2.-Спр.44.-Арк.505.

6. Там само. Ф.Р.1885.-Оп.1.-Спр.155 «А».-Арк.72.

7. Там само. Ф.Р.-1631.-Оп.2.-Спр.40.-Арк.42.

8. Там само. Спр.44.-Арк.546.

дісталось 0,5 га, половину ділянки родина продала, коли на початку ХХ ст. споружували нову хату. Та звернемось знов до автобіографії: «Батько мій був каменщик будівельник (сезонник). Я до військової служби теж каменщикував. Мобілізований до війська у травні 1915 р. Службу (навчання) проходив у м. Глазово В'ятської губернії, 194 піхотний батальйон. Був в учебній к.-ді — не закінчив. На фронт посланий в березні 1916 р., де й був до осені 1917 р. Демобілізувався і прибув в с. Диканьку. На фронті приймав участь в громадській роботі. Був делегатом у полковому комітеті 28 Полоцького піхотного полку. Повернувшись з фронту, продовжував брати участь у громадському житті села. З 20 січня 1918 р. я обраний волостним комісаром міліції, де служив до приходу на Україну німців. В час панування німців приймав участь у запільній роботі. Був одним із організаторів бойових дружин. Налагоджував зв'язки із сумежними волостями і селами. Зокрема підтримував стосунки: Васильцівська волость (за р. Ворскла) Момот Г.К., Баляснівська — Кулики Терешко і Панько, Василівка — Ладур Петро. В червні 1918 р. їздив в військовій частині Української Центральної Ради, де пробув один місяць в полку Богдана Хмельницького (перевіряв дух війська) [4].

Як бачимо, сестра називала полк «петлюрівським», брат пише, що він був у підпорядкуванні Центральної Ради, проте історики ствержують: «29 квітня 1918 р. німецьке військо панцирниками і кулеметами розігнало Центральну Раду» [5]. А Запорозька дивізія (корпус), куди входив полк ім. Хмельницького, залишилась складовою частиною військ Гетьманату [6].

За усною сімейною традицією — вона ґрунтується на розповіді самого Максима — він деякий час переховувався в Полтаві. Маскування було досить своєрідним. Перевдягнувшись старцем-кобзарем, співав козацькі думи на вулицях міста. Золотопогонні офіцери разом із супутницями в дорогих хутрах, слухаючи пісень, подавали йому на прожиття.

Далі в «Заяві» читаємо: «Повернувшись в Диканьку, став служити в мастку Кочубея, з метою налагодження зв'язку та проведення розкладницької роботи в сотні галичан. Сотня перебувала в мастку, як охорона. Декілька разів німці і варта робили наскок на мою

квартиру. Пограбували і арештували батька мого, який просидів около двох місяців в Полтавській в'язниці. Батько у вересні помер від «іспанки». Мені пощастило арешту unikнути.

Осіною 1918 р. по моїй ініціативі була скликана нарада Диканських ватажків - активістів. Нарада відбулась у мене на квартирі, під моїм головуванням. На цій нараді було розроблено детального плану виступу повстанців на Полтаву» [7].

Дивно, але чомусь не вказано на провідну і направляючу роль компартії. Як тоді розуміти слова радянської історичної науки: «Усією боротьбою проти німецьких окупантів і гетьманського уряду керував Полтавський губернський підпільний комітет більшовиків» [8]? Щоправда, в останні роки з'явилися інші дані про тогочасне співвідношення політичних сил на Полтавщині: «15 серпня 1918 р. на губернському з'їзді повстанських комітетів у с. Рибцях був обраний губернський повстанський комітет на пропорційній основі з представників усіх лівих партій. На нараді 25 серпня губповстанком розколовся на 2: більшовицький та есерівський» [9]. А Д.Ф.Соловей у своїх спогадах свідчить — більшовики саботували підготовку до повстання: «Від Василя Дем'яновського, боротьбиста, я дізнався, що готується повстання проти гарнізону ген. Слесаренка, але підготовці заважають дії більшовиків» [10].

Звичайно, «Диканські ватажки-активісти» діяли скоординовано з підпільниками у Полтаві. Напередодні в хаті Кішика планували наступ П.Г.Голуб, Я.М.Дяченко, А.М.Курилко, М.В.Воронянський, М.О.Авраменко, Д.Д.Бражник, Х.Муха, С.Я.Бражник, П.І.Троян та інші. Крім того, були представники з Балясного — Т.Г.Кулик та із-за Ворскли — Г.К.Момот.

Як пише Максим Петрович, «виступ на Полтаву відбувся вищезгаданого плану. Причому, заворскляни наступали на ст. Південну, а диканці на ст. Київську. Я персонально теж брав участь у наступу» [11].

В «Історії міст і сіл УРСР» автори «вищезгаданого плану» виглядали інакше: «Особливо посилилась (підпільна) робота після II з'їзду КП(б)У, який націлював партійні організації України на підготовку збройного повстання проти німецько-австрійських загарбників та гетьманців.

В ніч на 27 листопада 1918 р. партизанські загони чисельністю 500 чоловік під керівництвом губерньського військово-революційного комітету і революційного штабу захопили в Полтаві Червоні казарми» [12].

Перед Червоними казармами — «диканська група партизанів захопила на станції Полтава — Київська вагони із зброєю» [13]. Так, сестри Максима пригадували, що після успішного походу в хаті з'явилась велика кількість зброї: револьвери, вибухівка, бомби.

Цікаву характеристику загонам, які були окрилені рішенням II з'їзду КП(б)У, дав мешканець міста О.О.Несвіцький у щоденнику: «27 ноября. Приверженцы Петлюры вошли в город Полтаву со стороны Киевского вокзала. Входят вооруженные части с винтовками и пулеметами. Слышится стрельба из винтовок и пулеметов» [14]. Можливо, українські непогано озброєні та організовані повстанці видались російськомовному лікареві Несвіцькому петлюрівцями. Бо він у записі від 28 листопада, щоправда, опосередковано, спростував своє твердження: «В городе много пришедших селян. Возвание большевиков с целью организации Совета рабочих, призыв к уничтожению буржуев. Появилось объявление от штаба Революционного комитета, что власть гетмана уничтожена и переходит в Губернский селянский комитет. Вступили в Полтаву петлюровцы. Повстанцы- большевики обезоружены. Петлюровская власть в городе. Менее чем в 2 дня — два переворота власти» [15]. Отже, якби 27 листопада в місто увійшли прихильники Петлюри, то вони, безперечно, не дали б проголосити ніякої влади, окрім петлюрівської.

Подальша доля повстанців із Диканьки і околиць у радянський час описувались так: «Поки повстанці очищали Полтаву від гетьманців, німці тримали нейтралітет. Але коли в місто прийшли петлюрівські війська, допомогли їм розбити партизанів. Багато повстанців було роззброєно і кинуте у в'язницю. Частина повернулася в Диканьку, де продовжувала боротьбу» [16].

Дещо із цих даних Максим Петрович у «Заяві» замовчав. Його свідчення акцентуються на іншому: «Повернувшись з Полтави, Диканські повстанці отаборились в маєтку, де військовим керівником

був М.О.Авраменко, а я був півсотеним і заступником Авраменка. В той час в маєтку був утворений керівний комітет «десятка», членом якої був і я. Головою був П.Г.Голуб.

В подальшому поході повстанців на Зіньків я фізичної участі не приймав з тої причини, що заняв посаду начальника Райміліції Диканського району» [17].

Невідомо, скільки «розбитих», але не зовсім «роззброєних» диканців повернулось, уникнувши в'язниці, в село. Проте у них ще вистачило сили і зброї організувати похід на Зіньків. В «Історії міст і сіл УРСР» впадає в око «сюжетна» схожість тогочасних подій в Опішні та Зінькові з ситуацією в Полтаві. Населені пункти звільнились від німців і гетьманців, але владу в них швидко захоплювали петлюрівці [18].

До речі, в спогадах Є.О.Московець про визволення від гетьманців Полтави партизанські загони не згадуються: «В день повстання з околиць сіл — Рибців, Івонченців та других — сунули натовпи озброєних незаможних селян. З південної залізниці йшли робітники» [19]. При бажанні «натовпи озброєних селян» Є.Московець можна ототожнити із силами диканських загонів, але що робили загони заворсклян? Чи вони тільки дійшли до вокзалу, а далі наступ провадили робітники Південної залізниці?

Трос очевидців О.Несвіцький, Є.Московець, М.Кішик описували повалення гетьманської влади так, як їм бачилось — кожному відповідно до обставин свого тодішнього буття. Максим Петрович міг, звичайно, розповісти найбільше і найповніше, проте він цього не зробив. Можливо, деякі подробиці він не наважився б оприлюднити впродовж перебування комуністів при владі.

1934 р., коли його «Заяву» про визнання червоним партизаном розглядала комісія, висловлювались різні думки. Червоний партизан Пекний говорив: «Кішик був частково в Петлюрівських загонах, але жодного опіру більшовикам не робив, і його можна визнати червоним партизаном». Партизан Золотайко: «Кішик виступав проти Петлюри». Партизан Голуб М.Т.: «Я був раз на підпільній нараді у хаті т.Кішика, на яку приїхав представник Петлюри і пропонував вступити в Петлюрівські загони, але т. Кішик перший відхилив цю пропозицію,

тому його можна визнати червоним партизаном» [20].

Однак зустріч із представником Петлюри не залишилась поза увагою чекістів, і вони на початку 1920 р. підіслали свого працівника. Сестри Максима розповідали, що одного дня брат привів незнайомця і попрохав матір, щоб той пожив у них. Йому ж у терміновій справі потрібно на Катеринославщину. Та наодинці він сказав матері: «Я його боюся». Максимович — так звали квартиранта — жив у клуні. Коли сім'я сідала вечеряти, його запрошували також. Він заходив і починав дивні, як на бідняцьку оселю, розмови. Мати мовчала, бо не тільки гостинність зобов'язувала — найстарший син Максим після смерті чоловіка став ніби главою родини і мав право приводити додому кого заманеться. Старша дочка Оляна (1897 - 1977) іноді огризалася на різкі судження співтрапезника про нову владу. Згодом нежданний гість кудись зник, не дочекавшись Максима.

Роль і постать агента, котрий мешкав у клуні Кішиків, неоднозначна в історії України. Карло Максимович (справжнє прізвище Саварин, 1890 - 1936?) родом із Галичини. Воюючи в лавах УСС, потрапив у полон до росіян, де сприйняв більшовицькі ідеї [21]. Д.Соловей пригадував: «Максимович керував повстанням у районі Диканька - Брусія - Петрівка. Мабуть, чи не від його діяльності загинув і Антін Сапар, що мав зв'язки з повстанцями згаданого району. Восени 1920 р., зайшовши до нас і не заставши мене дома, Сапар розповів дружині, що до повстанської групи, з якою він пов'язаний, пристав якийсь галичанин, що мав на руці печатку і клявся, ніби посланий до них від уряду УНР. Чоловік той приходив і до нього. Після його появи почалися арешти, і Сапар чекає, що не сьогодні-завтра візьмуть і його» [22]. Тут же Дмитро Федорович зазначає: «... після того ми читали, що начальником чи «особоуповноваженим» у справі боротьби з партизанщиною на Полтавщині призначено...Максимовича». Та згодом Карло, як і його жертви, теж виступив проти «недогрішимості» більшовицьких діячів. О. Субтельний в «Історії України» пише: «Лідер західноукраїнських комуністів К.Максимович повторив закиди Шумського на форумі Комуністичного Інтернаціоналу й скористався нагодою, щоб виступити проти ставлення Москви до українців» [23]. Звичайно,

що він після цього «...1933 заарештований і обвинувачений у приналежності до мережі УВО в УРСР та до підпільного Всеукраїнського Боротьбістського Центру. В 1934 зник без сліду» [24].

А перед цим у кінці 20-х років ненадовго заарештували М.Кішика. Режим ув'язнення був легший, ніж у 1938 р., і коли мати понесла передачу, а сина вивели, відбувся короткий діалог:

— Максимку, за що тебе?

— За Максимовича... — буркнув той.

— Та ти ж йому війська не давав.

— Гарний Максимко, треба було його зразу заарештувати і послати куди слід. А то любий Максимко злякався і втік! — зло відрізав син.

Сестри, коментуючи недовгу розмову, говорили, що нібито їхній квартирант просив у брата хлопців на повстання проти радянської влади.

Наприкінці 30-х м'ясорубка, маховик якої з жовтня 1917 р. завзято розкручували і «безпартійний більшовик» — так він себе характеризував дочці — Максим, і член ЦК КП(б)У Карло, затягла в себе, як і незлічені мільйони інших, героя нашої розвідки.

Постановою Особливої трійки УНКВС по Полтавській області 29.03.1938 р. Кішик М.П., 1895 р. народження, українець, уродженець с. Диканька, до арешту працював у Диканському відділенні Держбанку, засуджений до вищої міри покарання за приналежність до контрреволюційної націоналістичної повстанської організації.

Постанову Особливої трійки виконано 9 травня 1938 р. [25].

Примітки:

1. Жук В.Н. Диканька: Історико-краєзнавчий нарис. — Харків: Прапор, 1973. — С.15.
2. ДАПО. — Ф 3961. — Оп.1. — Спр.142. — Арк.2.
3. Там само.
4. Там само. — Арк.2 зв.
5. Історія Українського війська. — Репринт. — Бібліотечка журналу «Пам'ятки України»: Книга 17. — Львів: Видання Івана Тиктора,

1936. – Част. II. – с.421.
6. Там само. – С.382, 383, 428.
 7. ДАПО. – Там само. – Арк.3.
 8. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К.: УРЕ, 1967. – С.33.
 9. Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. – Полтава, 1998. – 270.
 10. Соловей Дмитро. Розгром Полтави. – Полтава: Криниця, 1994. – С.106.
 11. ДАПО. – Там само. – Арк.3.
 12. Історія міст і сіл Української РСР. – Вказ. праця – С.96.
 13. Жук В.Н. – Вказ. праця – С.17.
 14. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922. – Полтава, 1995. – С.70.
 15. Там само. – С.70 – 72.
 16. Жук В.Н. Вказ. праця. – С.17.
 17. ДАПО. – Там само. – Арк.3, 3 зв.
 18. Історія міст і сіл Української РСР. – С.96, 324, 356.
 19. Московець Євгенія Спогади про революційні події в м. Полтаві // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області – Полтава, 1998. – С.240, 241.
 20. ДАПО. – Там само. – Арк.1.
 21. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – К.: Глобус, 1996. – Т.4. – С.1442.
 22. Соловей Дмитро. Вказ. праця – С.145.
 23. Субтельний Орест. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1992. – С.342.
 24. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина – К.: Глобус, 1996. – Т.4. – С.1442.
 25. Скорик В. Тринадцятеро. //Трудова слава. (Диканька). – 1990. – 24 квіт. – С.3.

*Валентина ШЕМЧУК,
завідувачка науково-дослідного
відділу Полтавського літературно-меморіального
музею Панаса Мирного*

ДО ПИТАННЯ ПРО НАВЧАННЯ СТЕПАНА СКРИПНИКА (ПАТРІАРХА МСТИСЛАВА) У ПОЛТАВСЬКІЙ ПЕРШІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ

Перший Патріарх Київський і всієї Руси-України Мстислав мріяв про об'єднання Української Церкви. Тому життя й діяльність відомого світові нашого земляка Степана Скрипника — пізніше предстоятеля Української незалежної Православної Церкви Мстислава — завжди привертало увагу всіх, кому дорога історія землі нашої на кожному етапі боротьби за Незалежність, Державність і за Церкву.

Уже написані десятки біографічних статей про Степана Скрипника — Слугу Божого Святійшого Мстислава. Ми ж ставимо скромну мету — зупинитися, звичайно без претензії на вичерпність, тільки на окремих фактах його біографії полтавського періоду.

Родинний архів Людмили Дуги-Дорошкевич, учительки математики Полтавської середньої школи №38, доніс до нас деякі документи її діда Івана Дуги — сусіда й однокласника Степана Скрипника.

Батько Івана, Софрон Якович Дуга, був писарем головного штабу Зіньківського повіту Іорданівської волості Петровського 1-го сільського товариства. Мати Парасковія Іовівна Дуга була клонницею в Базилевичів, які мешкали поруч, на тій же вулиці, що й Дуги. А сім'я Софрона Дуги жила на Трегубівській вулиці в м.Полтаві. 26 вересня 1899 року в родині Дуг народився син Іван.

Авторці вдалося віднайти у родинному архіві Дуг-Дорошкевичів копію, виписану з першої частини метричної книги про народження Івана Дуги, видану причтом церкви Всіх Святих міста Полтави.

Справжність запису власноруч засвідчив підписом та прикладенням церковної печатки 15 квітня 1920 року протоієрей Всіх Святих Кладовищенської церкви Теофіл Булдовський, котрий наприкінці минулого століття у Воскресенській церкві здійснював таїнство хрещення Степана Скрипника. 4 квітня 1919 року протоієрей Теофіл Булдовський у Всіхсвятській церкві хрестив Юрія Рудченка, єдиного внука Панаса Мирного, сина Михайла Рудченка [3, 1].

Неподалік від Дуг, на одній вулиці з ними, в будинку під числом 13, мешкали Скрипники — Іван та Маріанна (уроджена Петлюра, рідна сестра Головного Отамана Військ Української Народної Республіки). 10 квітня 1898 року з'явився на світ у їхній родині син Степан.

Полтава була тоді невеликим містом. Усі знали одне одного. Із деяких фактів можемо сформувану думку про взаємини хлопців. Вони могли підтримувати приятельські стосунки, бо їх єднало і проживання близько один від одного, і належність до однієї парафії, і спільні дитячі розваги. За спогадами Івана Дуги, жваві трегубівські хлопці часто збиралися, щоб пограти у футбол. Серед них завжди був і Степан Скрипник. Коли Іван та Степан підросли, батьки віддали їх навчатися до Полтавської першої гімназії.

В архіві родини Л.Дуги-Дорошкевич зберігаються атестації її діда І.Дуги, учня гімназії, за п'ять навчальних років. Нині випала нагода подати до публікації один із цих особистих документів — Атестацію учня II класу Полтавської гімназії імператора Олександра I-го Дуги Івана за 2-гу чверть 1913-1914 навчального року, видану при розпуску учнів на зимові вакації.

Це важливі документи. Завдяки їм можна встановити час знайденої нами фотокартки учнів Першої чоловічої гімназії — однокласників І.Дуги та С.Скрипника. Знімок недатований. Але на ньому є помітка про те, що зображені гімназисти — третьокласники. Вона й дає нам підставу атрибутувати світліну й визначити рік навчання хлопців у третьому класі: 1914-1915-ий.

Цікаві ці знахідки й тим, що з них ми довідалися, хто були наставниками І.Дуги, С.Скрипника та їх співучнів: у II-му (1913-1914 н.р.) класі — учитель російської мови, дійсний радник Паладій

Петрович Павинський, у III-му (1914-1915) — Владислав Анастасійович Безсмертний, у IV-му (1915-1916) — учитель історії та латинської мови Іван Іванович Ляхачов, у V-му (1916-1917) — учитель російської мови, надвірний радник Петро Іванович Смирнов.

"Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год" (видання Полтавського статистичного комітету) містить відомості про склад викладачів полтавських гімназій. Звернувшись до неї, ми дізналися, хто в тому році навчав інших предметів у першій класичній гімназії. Законоучителями були священник Олександр Васильович Каменський і протоієрей Григорій Іванович Гамалія, математику викладав Андрій Григорович Семенченко, географію — Євген Іванович Іванченко, французьку мову — Левко Карлович Годо, німецьку мову — Франц Францович Самек, малювання — Сергій Васильович Прокоф'єв, співи — композитор і диригент Федір Миколайович Попадич [4, 44].

А подали батьки прохання про вступ синів до першого класу гімназії 1911 року. Іванові на той час виповнилося 12 років, а Степанові — 13.

Полтавську першу гімназію закінчили сини Панаса Мирного. Старший Віктор навчався з 1901 року по 1910-ий, середній Михайло — з 1903-го по 1913-ий. Наймолодший Леонід, одноліток С.Скрипника, вступивши до гімназії 1908 року, скінчив повний восьмикласний курс 1917-го. Він навчався майже одночасно зі Степаном Скрипником та Іваном Дутою.

П.П.Павинський, І.І.Ляхачов, А.Г.Семенченко, С.І.Іванченко та С.В.Прокоф'єв навчали й молодших синів Панаса Мирного, а ще Михайла навчав Л.К.Годо [1, с.2], а Леоніда — О.В.Каменський та П.І.Смирнов [2,2].

Це не просто імена. Для кожного гімназиста то були знайомі обличчя, характери, усе те, що становило сенс дитячого шкільного життя. Окремі з викладачів як особистості творчі мали великий вплив на своїх учнів. Саме це оточення сприяло подальшому спрямуванню патріотичної діяльності С.Скрипника. Під час навчання в Полтавській класичній гімназії відбувався духовний ріст юнака, становлення його як широго християнина. Він брав тоді активну участь у нелегальних гуртках учнівської молоді міста.

Іван Дуга і Степан Скрипник навчалися разом до 1916 року. Опубліковані тут матеріали дають можливість твердити, що інтереси хлопців у той період були подібними в деяких аспектах. Подальша доля змінила життєву дорогу юнаків.

Їхня гімназична освіта припадає на 20-ті роки, роки того буревію, що перевернув звичний хід подій. Політичні симпатії С.Скрипника були на боці тих національних сил, які захищали українську справу, здобували державність України й повели його до християнського подвижництва. 1916 року Степан Скрипник гімназію залишив. Нелегко було йому, племінникові Симона Петлюри, хорунжому Армії УНР, ад'ютантові для особливих доручень при штабі Головного Отамана і невтомному будівничому Єдиної Української Православної Церкви на засадах істинної незалежності та Соборної Незалежної Вільної України. І завжди І.Дуга знав, яким шляхом ішов його однокласник.

Іван Дуга щорічно успішно переходив до наступного класу. Та йому теж не довелося закінчити навчання. У грудні 1919-го, у восьмому, педагогічному, класі, серед навчального року він одержав документ про вибуття з гімназії, коли її було перетворено на Третю полтавську радянську російську єдину трудову школу. І. Дуга був звичайним гімназистом, а слабе здоров'я не дало змоги взяти участь у воєнних діях чи примкнути до якоїсь партії. Бог знає, як би склалася його доля, коли б армія УНР перемогла... А так йому судилася скромна праця бухгалтера. Іван Дуга — товариш дитячих літ і побратим по навчанню Степана Скрипника — тихо почив 5 лютого 1973 року.

Ми маємо хоч деякі спомини та документи людини, котра особисто знала Патріарха Метислава в юнацькі роки. Пам'ять людська — не дуже надійний інструмент... Ось чому для нас, нащадків, корисні й невеликі крихти нової інформації, які посилає нам життя. А вони є особливо цінними, коли виявляються на історичній відстані.

Нехай і ця публікація послужить ознакою доброї пам'яті про нашого славетного сучасника, жертвовного пастиря всіх православних.

Примітки:

1. Атестат зрілості №807 Полтавської першої гімназії, виданий Михайлові Рудченку. 1913 //Полтавський літературно-меморіальний музей Панааса Мирного (далі — ПЛММПМ). 24-д. - С.2.
2. Атестат зрілості №751 Полтавської першої гімназії, виданий Леонідові Рудченку. 1917 //ПЛММПМ. 14-д. - С.2.
3. Копія випису з першої частини метричної книги про народження Юрія Рудченка, виданої причтом Всіх Святих церкви Кладовищенської міста Полтави. 1919 //ПЛММПМ 59-Д.-С.1.
4. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. - Полтава, 1916. - С.44.

*Віталій ХАНКО,
історик мистецтва (Полтава)*

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вельми цікаво й змістовно жила Полтава сто літ тому. З-поміж інших міст лівого берега Дніпра їй судилося відіграти свою незаперечну роль в історії України ХХ ст., зовсім відмінного від попереднього ХІХ ст. Можливо, з протесту, часом підсвідомою, проти офіційного імперського роздування «Вікторії Петра Великого», котра для українців була страшним Полтавським побоєм 1709 року, викристалізувався український патріотизм, націоналізм, творилася цементуюча основа відродженського руху в Україні початків ХХ ст.

Щоб пізнати «дух Полтави», настрої її мешканців, їхню суспільну чи культурницьку роль, потрібно, передусім, переглянути листи, спогади тодішніх діячів, періодику того часу.

На межі століть, а точніше, в 1899-1902 роках мешкала у Полтаві родина знатних українських діячів Русових. Софія Русова, відома українська просвітителька, котра виховувалася у французько-шведському середовищі, але чимало зробила на ниві українізації тодішнього суспільства, у своїх «Споминах» писала: «Полтава тих років жила досить інтенсивним культурним життям. Організовано історично-етнографічний музей, і провадила його цілком віддана справі людина. Влаштовано «Гоголевський» дім з читальнею й книгарнею. В усі ці організації статистики вносили багато українського, і все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю. У нас часто збирались, — співали, звісно, українських пісень. Дехто (Рклицький) висловлювали свої враження од полтавського українського життя і в друку, чи то в формі белетристичних творів, чи то в формі економічного допису. Щойно проведено тоді залізницю Київ-Полтава, і таким чином маленька патріархальна Полтава безпосередньо зв'язувалася з двома українськими університетами. Стало наїздити більше молоді, приносились нові політичні течії, і саме Борис Мартос, Муха (Антонович Дмитро), Олександр Коваленко організували першу активну політичну українську партію, не на еміграції, на терені України.

Звичайно, їм не пощастило довго пропагувати свої думки — погром партії Р.У.П. (Револьюційної Української партії). В Харківському університеті повстали студентські розрухи. Українські студенти маніфестували на вулицях, співали українських пісень і в своїх вимогах, крім загальностудентських справ, торкалися і національних» [1].

Полтава наприкінці ХІХ ст. почала пробуджуватися до національного життя. Цьому сприяв і значний відсоток висланих до міста політично неблагонадійних людей, що були в опозиції до тодішнього монархічного ладу, до деспотії. Саме цих людей було чимало у губерйському земстві, зокрема, у статистичному бюро, де вони провадили діяльну роботу на суспільно-економічному напрямку. Та ж Софія Русова у цитованому фрагменті акцентує на позитивній роботі саме статистиків. Тут слід додати, що у Полтаві зібрався цвіт тодішньої української статистичної науки (В.Василенко, М.Терешкевич, М.Кулябко-Корещький, О.Русов, Г.Ротмістров). Вони були зайняті проблемами, яким чином поліпшити економічний стан і підвищити добробут місцевих мешканців. Бо земство як установа мало, до певної міри, ліберальний характер, відало питаннями, що мали стосунок до сільського господарства, промисловості, торгівлі, медицини, санітарної справи, народної освіти (в обмежених рамках), ветеринарії, місцевого зв'язку, страхування, розподілу натуральних і грошових повинностей. Так що місто, відоме як благоденствующе поселення для відставних генералів та інших військових, мало й свою духовну та інтелектуальну ауру, не кажучи вже про промовисту національну спадщину.

Серед полтавського населення значний відсоток складали москвитини, жида, німці та зденационалізовані українці. Свідомий національний дух нуртував у небагатьох. До них належали згадана родина Русових, український письменник Панас Мирний, адвокат Микола Дмитрієв, етнограф Віктор Василенко, громадський діяч і літератор Грицько Коваленко, історик Лев Падалка, культурно-громадський діяч і видавець Григорій Маркевич.

Для «інтелігентної юрби» полтавців більше важили праці істориків І.Ф.Павловського чи В.С.Бучневича з ушляхенням мілітарного духу Московської імперії, чужі українцям передвигницькі твори Г.Г.Мясосдова чи з'ява восени 1900 року в Полтаві московського письменника В.Г.Короленка. Про нього український мистецтвознавець і письменник Василь Горленко згадує Панаса Мирного: «Полтаву

ощасливив вибрав її місцем свого проживання пан Короленко. Я вельми невисокої думки про цього пана, ні як про письменника, ні як про людину. Як письменник він роздутий дурною Москвою. А в дійсності, що у нього є? Декілька волинських, єврейських та чужородницьких легенд, переказаних ним, з якими він так настирливо лізе в очі... по суті, він зовсім маленький автор, яких дуже багато. У Полтаві він зовсім не до двору» [2].

Як названий В.Г.Короленко ставився до українського питання, подає Софія Русова: «Одного разу був запрошений до нас милий Володимир Галактіонович Короленко і його просили широко висловитися, як він ставиться до національного питання взагалі та до українського зокрема. Він сказав майже те, що він і в пресі не раз казав, що він не зносить жодного шовінізму, що потрібно тісніше об'єднання культурних верств України і Росії. Пам'ятаю, що його промова дуже не сподобалась молоді і Миша, що вмів прилюдно добре говорити, дуже сміливо й розумно доводив цьому божку полтавського російського громадянства хибність та несправедливість деяких поглядів і відносин» [3].

Молодь, що слухала публіцистичні висловлювання цього божка зросійщеного громадянства, була настроєна по-українськи, і вона відразу ж завважила хибність тверджень В.Г.Короленка. Саме ця молодь ентузіастично сприйняла читаний на шевченківському святі 1900 року в Полтаві реферат адвоката Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Так само молоді люди, передусім студентство, у Львові сприйняли ідею самостійної України на віче згаданого 1900 року. Присутній на віче український модерний поет Василь Пачовський зазначав, що «хоч українська молодь 1900 р. проголосила сю ідею на взір державних народів, не ясуючи докладно її змісту, — то як поставлено резолюції про ідею самостійної України, усі учасники віча зірвалися, як орли, і заспівали на повні груди «ще не амерла Україна». Я плакав ревно і бачив у більшості присутніх з очей ринучі сльози, бо всі прийняли її як ідею воскресіння Нації емоційно, всією душею і глибиною чуття. Тоді зродилася «Молода Україна!» [4].

А тим часом у Полтаві життя йшло своїм розміреним ходом під контролем «самодержавця». Мистецьке життя проходило досить мляво. Час від часу до міста звозили чи то з Харкова, чи то з Києва виставки робіт російських «передвижників» з їхнім «направлєнієм». Для свідомішої української громади були милі серцю театральні постановки

маандрівних українських труп з участю знаменитих Мадри Заньковецької чи Миколи Садовського чи виступи українського хору під орудою українського композитора і диригента Миколи Лисенка.

У місті мешкали маляри І.К.Зайцев, В.О.Волков і Г.Г.Мясосдов, котрі прибули з далекої Московщини. Перші два викладали у Кадетському корпусі й Інституті шляхетних панн і зрідка знайомили публіку зі зразками своєї мистецької продукції. Цікавішим був В.О.Волков, який, романтично захопившись М.Гоголем, прибув і осівся у Полтаві. Саме на межі XIX і XX ст. він інтенсивно працював над історичною композицією «Петро I відвідує у в'язниці гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.», що мала значний розголос у тодішньому суспільстві. З гоголівської теми йому належать три варіанти «М.Гоголь слухає лірника», останній він створив 1902 року. Тоді ж він намалював картину «М.Гоголь у Василівці». Власне, це й усе, що дали полтавські маляри на ниві, дотичній до українства.

Проживав у Полтаві на своїй дачі у Павленках звісний московський маляр і провідир «передвижників» Г.Г.Мясосдов. Він поводив себе як який-небудь американський плантатор на далекому острові Куба, для нього все українське було чуже. Інколи робив етюди своєї дачі, а так активно займався садівництвом. Український мистецтвознавець Василь Горленко у листі до письменника Панаса Мирного щодо останнього писав: «ось Мясосдов — живе у Полтаві багато років, а малює все якісь кацарські онучі» [5].

У мистецькому житті свою позитивну роль відіграло Полтавське земство. Згадані вище співробітники статистичного бюро теоретично обґрунтовували проблему матеріального забезпечення широких верств населення, економічної й технічної допомоги ремісникам, піднесення кустарної промисловості. 1901 року в Полтаві відбувся обласний з'їзд діячів кустарної промисловості, на якому було констатовано нездійснення цілого комплексу рекомендацій, що їх блискуче розробив ще у 1870-х роках етнограф Віктор Василенко, друг письменника Панаса Мирного. Цей з'їзд прикметний тим, що на ньому вперше в Україні було порушено питання про естетичну вартість народних виробів, про національну орнаментацию. З'вагомими доповідями виступили енциклопедично освічений художник Опанас Сластьон з Миргорода й письменниця Олена Пчілка з Києва. Присутні на з'їзді зійшлися на тому, що «інтелігенція особливо повинна допомогти художньому розвитку

національної творчості не лише в музиці та літературі, але і в орнаментіці, повернути народу багатство, яке зібрав і втратив» [6].

Втрату естетичного критерію, «національного обличчя» у народних виробках полтавського краю засвідчила наступного 1902 року всеросійська кустарно-промислова виставка, влаштована у Петербурзі. Полтавцям-земцям довелося вислуховувати від експертів і знаючих людей грікі слова про відсутність смаку і взагалі нормального «мистецького вигляду» в експонованих творах. Услід за виставкою того ж 1902 року в Полтаві терміново зібрався з'їзд українських художників і завідувачів шкіл та майстерень земства. Увагу присутніх привернув реферат Опанаса Сластьона про українську орнаментіку в її історичному та сучасному аспектах. На з'їзді були присутні відомі українські діячі: мистець С.Васильківський, графік і етнограф П.Мартинівич, архітектори В.Кричевський та О.Широв, археологи В.Берештам та І.Зарецький, ділч і колекціонер народного мистецтва В.Безпалчів та ін.

На з'їзді виробили план видання низки альбомів з різних царин української народної творчості, що призначався народним майстрам, ремісникам, земським і кустарним майстерням, навчальним закладам. Земські чиновники затримали виділення коштів для цієї мети на кілька років. Нарешті, 1907 року у Петербурзі вийшов великий альбом з кольоровими репродукціями із зразками народного вишивання, ткачування, килимарництва, гончарювання. І, нарешті, аж 1912-1913рр. з'явилися альбоми нормального формату, що відіграли свою позитивну роль у впровадженні національного стилю впродовж всього ХХ ст.

Друга половина 1890-х р.р. та початок ХХ ст. у Полтаві проходили під знаком підготовки до відзначення ювілею першого класика нашого красного письменства Івана Котляревського. На Протопопівському бульварі (тепер вулиця імені Котляревського) восени 1902 року встановили постамент пам'ятника із дніпровського граніту, виконаний у табурищенській майстерні добродія П.Певного. На постамент підносилося бронзове погруддя поета роботи відомого українського скульптора Леоніда Позена. У січні 1903 року до Полтави було доставлено три бронзові горельєфи різця названого автора.

Але до часу відкриття першого пам'ятника національному поетові в Україні відбулися ще дві події, що мали визначальну роль для подальшого плину нашої української цивілізації й культури зокрема.

23 червня 1903 року на конкурсному розгляді проєктів оформлення головного чола будинку Полтавського земства переміг молодий архітектор з Харкова Василь Кричевський. Відтоді наша архітектура впевнено «пішла національним шляхом». Під час ювілейних заходів вшанування пам'яті І.Котляревського у Полтаві відбулася перша експозиція творів українських мистців з різних земель України.

Сама атмосфера підготовки свята І.Котляревського спричинилася до національного самоусвідомлення, що позначилося і на українській архітектурі. Конкурс, про який ми згадали вище, і перемога на ньому Василя Кричевського, — всім цим завдячуємо О.Сластьону. Завдяки його слову та енергії, при підтримці національно настроєної інтелігенції Полтаві судилося прикраситися чудовим і оригінальним палацом в українському стилі — будинком Полтавського губерньського земства.

Почалося з того, що невідомий дописувач у місцевій газеті «Полтавский вестник» порадив оформити головний фасад «в стилі південно-руської творчості». На цю пропозицію трьома великими статтями гаряче відгукнувся Опанас Сластьон з Миргорода, добре знаний як ілюстратор Шевченкової музи. Оцінюючи споруди у стилі «французького» чи «італійського» ренесансу, доморошеного «разнесансу», яких так багато було зведено в Західній і Східній Європі, О.Сластьон констатував, що не можна назвати жодну культуру на світі, яка б базувалася на запереченні творчого духу свого народу. Закінчуючи свою третю статтю, О.Сластьон закликає «проявити будівельникам, художникам і директорам своє мистецтво і працювати над відродженням місцевого південно-руського стилю» [7].

Статті мистця з Миргорода викликали жваву полеміку в пресі, їх передрукували «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России». Знову, як і в 1901 р., значна частина гласних запевняла, що ніякого південно-руського стилю не існує, за винятком малоросійської хати під соломою, ніяких інших будівель у цьому стилі ніколи не було і немає. О.Сластьон гаряче відстоював ідею оформлення головного чола земського будинку в українському стилі і спеціально виїздив до Харкова, де побував у талановитого художника-архітектора В.Кричевського. Останній створив у надзвичайно стислі строки ескіз, за який і одержав першу премію на конкурсному розгляді 23 червня 1903 року в Полтаві. Як проходив цей розгляд, О.Сластьон колоритно написав у своєму листі до письменника Бориса Грінченка: «Посилаю Вам, голубе, свою

обцянку — полеміку про постройку нової Полт[авської] губ[ернської] земської управи... Горлаті люди були проти проекту в українському стилі, але коли пішло на критику і спор, то я побачив, що дехто вагається сюди й туди, тоді, даючи свої пояснення, я почав гаряче боронити проект пана Кричевського, і після трьох годин колотнечі назначили голосування, на велике чудо вийшло, що 8 голосів було за проект і тільки 2 проти його. Думаю, що се ми зробили велике культурне придбання — історичний крок, який буде видно на весь світ!» [8]. Підтвердженням цьому — зведення понад 400 будівель в українському національному стилі на всій просторині етнографічної України — від Слобожанщини й Кубані на сході по Закарпаття на заході, від Чернігова на півночі до Одеси на півдні. А початок цьому було покладено 1903 року зведенням шедевиру модерної національної архітектури — будинку Полтавського земства.

«До розвитку нового українського мистецтва немало спричинилися мистецькі вистави, — писав львівський історик мистецтва Микола Голубець. — Першу таку виставу улажено 1903 р. в Полтаві з нагоди відслонення пам'ятника Івана Котляревського, у ній прийняли участь Васильківський, Кричевський, Мартинович, Сластьон, Цис та інші» [9]. Серед інших були наші класики мистецтва — портрети й ікони пензля В.Боровиковського, «Приятелі» Т.Шевченка, його послідовники — К.Трутовський і Л.Жемчужников, маляри Ф.Красицький, М.Беркос, М.Пимоненко, Е.Лойко, М.Ярошенко, В.Волков; окремим розділом була виставка академіка, росіянина В.Г.Казанцева, у фотографічному відділі були представлені роботи талановитого майстра І.Ц.Хмелевського. Експозиція розміщувалася у природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства. Відомості про виставку сягнули далеко за межі полтавського чи лівобережного регіону, а тому про неї подали матеріали чимало органів української преси того часу.

Цей комплекс ювілейних заходів (конкурс на оформлення будинку, виставка творів українських мистців і відкриття пам'ятника І.Котляревському), що їх урядили патріотично налаштовані полтавці, знаний український літературознавець і публіцист Сергій Єфремов назвав «святом української інтелігенції». За його словами, інтелігенція «виявила... свою любов до батьківщини і рідного слова, свою культурну і громадську зрілість, що виразилося у достойному пошануванні одного із стовпів своєї літератури...» [10].

Безумовно, розглянуті тут діяння полтавської громади на відтинку культури й мистецтва впродовж чотирьох років, а саме у 1900-1903 рр., увійшли до анналів українства, до їх культурницької спадщини. Тож недарма класик української мистецтвознавчої науки Володимир Січинський так охарактеризував своєрідне й мальовниче місто на Ворсклі: «що в Полтаві, навіть у часах найлютішої російської неволі, справді збереглася народна свідомість, передовсім у зовнішніх виявах та етнографічних ознаках. І коли інші міста Придніпровської України протягом XIX століття швидко обмосковлювалися — Полтава гідно боронилася проти чужих впливів, проти чужої неволі» [11].

Примітки:

1. Русова Софія. Мої спомини: 1879-1915 // За сто літ: Мат. з громадського й літ. життя України XIX і початків XX ст. - К.: Держ. вид-во України, 1928. - Кн. Третя. - С. 181.
2. Рудинська Євгенія. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного: 1883-1905. - У Києві: 3 друкарні Укр. АН, 1928. - С. 76.
3. Русова Софія. Цит. праця. - С. 182.
4. Почавський Василь. Конструктивні ідеї державності та космічна місія української нації // Хроніка - 2000: Наш край. - К., 1993. - Вип. 6/7. - С. 185.
5. Рудинська Євгенія. Цит. праця. - С. 67.
6. И.Д. Областной съезд деятелей по кустарной промышленности в г. Полтаве // Хуторянин. - Полтава, 1911. - №42. - 18 окт. - С. 743.
7. Ханко В. О.Г. Сластьон і декоративне мистецтво та архітектура // Нар. творчість та етнографія. - 1983. - № 6. - Листоп.-груд. - С. 40.
8. Ханко Віталій. Знаменита пам'ятка Полтави // Наука і культура. Україна: Щорічник. - К., 1990. - Вип. 24. - С. 372.
9. Голубець Микола. Мистецтво // Історія української культури: Видання Івана Тиктора. - Львів, 1937. - Зшиток XIII. - С. 617.
10. Єфремов Сергій. Праздник украинской интеллигенции // Киев. старина: ежемесечный ист. журнал. - К., 1903. - Т. 83. - Окт. - С. 169.
11. Січинський В. Полтава // Життя і Знання. - Львів, 1933. - ч. 7-8. - С. 195.

У травні 2001 року
У Полтаві.

*Наталія КУЗЬМЕНКО,
музеєзнавець (Полтава)*

ПЕТЛЮРІАНА ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Коли нація, думаючи про майбутнє, починає переосмислювати своє минуле, з небуття до пам'яті народу повертаються забуті імена людей, у життєвому досвіді яких шукаються відповіді на нові питання.

Нині, коли будується нова Україна, нас особливо цікавить досвід Українського державотворення «когорти славних вождів» періоду українських національно-визвольних змагань. Серед них і наш земляк Симон Петлюра, ім'я якого, правда, важко назвати забутим, скоріше таким, що не згадувалося.

Мабуть, тому у Полтавському краєзнавчому музеї надзвичайно мало експонатів, які стосуються життя і діяльності Симона Петлюри, що є значною перешкодою у роботі. Лише останнім часом завдяки допомозі представників діаспори з'явилася можливість поповнити фонди музею.

Основну групу серед цих матеріалів складають книги і брошури, що зберігаються у науковому архіві та бібліотеці музею для того, щоб забезпечити ширший доступ до них науковій громадськості області. Серед них: Прохода В. «Симон Петлюра» (Новий Ульм, ФРН, 1968 р.), Іванис В. «Симон Петлюра — Президент України» (К., 1993), Феденко П. «Головний Отаман (Із культурно-політичної діяльності С.Петлюри)» (Мюнхен - Лондон, 1976). Особливу зацікавленість викликають публікації літературно-політичної спадщини Отамана: «Статті, листи, документи» (Нью-Йорк, 1956); «Московська воша. Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити» (Париж, 1966); «Статті» (К., 1993). Певний інтерес для дослідників періоду українських національно-визвольних змагань має збірка «Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки», видана

видавництвом «Пролог» у 1964 р., де опублікована стаття С.Петлюри «В день свята української державності», написана у 1926 р.

Серед книг, що зберігаються у науковому архіві музею, є також видання французькою мовою: Alain Desseches. Le Probleme Ukrainien Et Simon Petlura (Le Feu Et La Cenore). [Ален Десраш. Українська проблема і С.Петлюра (вогонь і попіл).] (Париж, 1962); Simon Petlura 22 (10) Mai 1879 - 25 (12) Mai 1926 Par Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. [Симон Петлюра очима Токари Токаржевські Каражевича] (Париж, (?)).

Важливою для музейної роботи є група матеріалів, передана Українською бібліотекою ім. Симона Петлюри у Парижі. Вона складається з листівок-фотографій С.Петлюри (у 1921 р.) і його могили на кладовищі Монпарнас (Париж) та серії ксерокопій листів і документів, написаних або підписаних Отаманом, періоду 1919-1921 рр. Серед них — Відозва до українських козаків і старшини від 29.04.1919 р. з приводу повстання отамана Оскілка та записки міністру закордонних справ 1921 р. Вони знайдуть своє місце у новій експозиції музею.

На жаль, відсутність оригіналів заважає об'ємній музейній розповіді про нашого великого земляка. Особливо відчутна нестача натуральних експонатів. У такому разі виникає потреба у заміні їх чимось іншим. Тут стане у пригоді унікальна колекція значків, присвячених пам'яті С.Петлюри. Ця колекція була зібрана п. Орестом Городецьким з Нью-Йорка, уродженцем Полтавщини, і передана у фонди музею.

Колекція складається з 10 значків, випущених діаспорою з 1951 до 1979 рр. На них зображено портрети Отамана та елементи української національної символіки. Зацікавленість викликають значки Союзу Українських ветеранів (1966 р.) та Українського міжкомбатантського комітету (1971 та 1979 рр.), а також значки, випущені до 50-річчя загибелі С.Петлюри, для оформлення яких використані його фотопортрети різних років.

На цьому, можна сказати, матеріали, присвячені С.Петлюрі, у фондах Полтавського краєзнавчого музею вичерпуються, що негативно впливає на процес побудови основної експозиції,

присвяченої історії нашого краю періоду українських національно-визвольних змагань. Музей звертається з проханням про допомогу в поповненні фондів експонатами та матеріалами цього періоду.

Каталог експонатів, пов'язаних з життям і діяльністю С.В.Петлюри, що зберігаються у фондах, науковому архіві та бібліотеці Полтавського краєзнавчого музею.

Передано Українською бібліотекою ім. Симона Петлюри (Париж, Франція).

1. Листівка. Головний Отаман Симон Петлюра в 1921 р. 22.V.1878 — 25.V.1926. Видана Комітетом Вшанування пам'яті С.Петлюри в Парижі (1926-1966).
 2. Листівка. Могила Головного Отамана Симона Петлюри на кладовищі Монпарнас — Париж. Видана Комітетом Вшанування пам'яті С.Петлюри в Парижі (1926-1966).
 3. Ксерокопія. Рукопис листа С. Петлюри до доньки Лесі.
 4. Ксерокопія. Рукопис і розшифровка Відозви Головного Отамана Українських Республіканських Військ С.Петлюри до українських козаків і старшини. 29 квітня 1919 р.
 5. Ксерокопія. Рукопис записки С.Петлюри Міністру закордонних справ. 19 серпня 1921 р.
 6. Ксерокопія. Лист С. Петлюри Міністру закордонних справ на бланку Голови Директорії УНР. 7 червня 1921 р. Передано Степаненком Миколою Опанасовичем, віце-президентом Української Республіки в екзилі (США), уродженцем Полтавщини.
 7. Ксерокопія. Грамота про нагородження Степаненка М.О. званням Почесного Легіонера Легіону Симона Петлюри із врученням відзнаки.
 8. Ксерокопія. Повідомлення Ресорту військових Справ Уряду УНР в екзилі Степаненку М.О. про підвищення його в сотники з поручників з нагоди ювілейного року 100-річчя народження Головного Отамана С.Петлюри 25 травня 1979 р.
- Колекція значків, присвячених пам'яті С.Петлюри, випущених у діаспорі, передана Орестом Городецьким з Нью-Йорка, уродженцем Полтавщини.

9. Значок. Симон Петлюра (25.5.1926-1951).
10. Значок. Симон Петлюра • В 25-у річницю смерті.
11. Значок. Simon Petlura 1926-1966.
12. Значок. Пам'яті Головного отамана • Союз Українських Ветеранів • 1966.
13. Значок. Симон Петлюра • 1926-1971.
14. Значок. Симон Петлюра • У 45-річчя - 25.V - смерті • Український Міжкомбатантський комітет • 1926 -Париж - Чикаго - 1971.
15. Значок. Симон Петлюра Голова УНР • 1926-1976.
16. Значок. Симон Петлюра • 1926-25 травня - 1976.
17. Значок. Симон Петлюра • † 1926 - 25 травня - 1976.
18. Значок. Симон Петлюра • 1879-1979 • Чикаго ЗСА • Український Міжкомбатантський комітет.

Науковий архів ПКМ.

1. М.Степаненко. У 100-ліття народження п. Симона Петлюри, президента Української Народної Республіки. - Вашингтон, 1979. - 74 с. (З дарчим написом музею від автора). ІПС 09-377.
2. Прохода В. Симон Петлюра. - Новий Ульм, Німеччина, 1968. - 51 с. ІПС 09-419 ІПС 09-524.
3. Simon Petlura. - Мюнхен, 1979. ІПС 09-469 ІПС 09-548.
4. Яковлів А. Паризька трагедія 25 травня 1926 р. (До процесу Шварцбарда). - Париж, 1958. - 39 с.; іл. [Передрук зі «Збірника пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)». - Прага, 1930]. ІПС 09-477.
5. Він — з когорти вождів. (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). - К., 1994. - 152 с. ІПС 09-519.
6. Полтавська Петлюріана. Матеріали II Петлюрівських читань. - Полтава, 1993. - 92 с. ІПС 09-520.
7. Симон Петлюра. Символ нашої державності [Збірник статей і матеріалів]. - В-во «Рада», Аргентина, 1959. - 32 с. ІПС 09-521.
8. Петлюра С. Московська воша. Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити. - Париж, 1966. - 101 с. ІПС 09-522.

9. Alain Deseaches. Le Probleme Ukrainien Et Simon Petlura (Le Feu Et La Senore). - Париж, 1962. - 221 с. [Ален Десраш. Українська проблема і С.Петлюра (вогонь і попіл)].

ІПС 09-523.

10. Феденко П. Головний Отаман. (Із культурної політичної діяльності С.Петлюри). - Мюнхен - Лондон, 1976. - 45 с. ІПС 09-525.

11. Simon Petlura 22 (10) Mai 1879 - 25 (12) Mai 1926 Par Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. - Париж, (?). - 23 с. [Симон Петлюра очима Токари Токаржевські Каражевича].

ІПС 09-526.

12. Прохода В. Українська армія та Головний отаман С.Петлюра. - Прага, 1930. [Відбиток із «Збірника пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)». - Прага, 1930]. ІПС 09-527.

13. Simon Petlura. [Збірник статей про С.Петлюру]. - Мюнхен, 1979. - 48 с. ІПС 09-548.

14. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. - Нью-Йорк, 1956. - 480 с. ІПС 09-696.

15. Райчинець Л. Симон Петлюра; П.Дужий. Сімдесят років тому загинув Симон Петлюра //Пороги. - 1996. - № 2. - с. 15-17. ІПС 09-755.

16. Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі. - 1992 р. - Грудень. - № 55. - 16 с. [Статті присвячені С.Петлюрі]. ІПС 09-757.

Бібліотека ПКМ.

1. Прохода В. Симон Петлюра. - Новий Ульм. - 1968 р. - 51 с.

2. Петлюра С. В день свята Української державності // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. - 2-е вид. - Нью-Йорк: Пролог, 1964 - с. 230-233. [Стаття передрукована з журн. «Тризуб», № 15 за 22 січня 1926 р.].

3. Іванис В. Симон Петлюра - Президент України. - 2-е вид. - К.: Наук. думка, 1993 р. - 271 с.: іл. На с. 256-268 поміщено спогади М.Кушніренка «Зустріч з Головним Отаманом».

4. Петлюра С.В. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. - К.: Дніпро, 1993 - 341 с.

Зміст

Кульчинський М. Передмова.....	3
Ротач П. Полеглі на історичній дорозі боротьби за Незалежну Україну. Д-р Ю.Василян про С.Петлюру і С.Коновальця.....	5
Шевченко О. Симон Васильович Петлюра (У профіль).....	11
Киридон А., Киридон П. Взаємини Симона Петлюри з масонами в роки Української революції.....	14
Мокляк В. Матеріали до родоводу Петлюр.....	20
Нестуля О. Охорона культових пам'яток за Директорії Української Народної Республіки.....	33
«Сучасному поколінню молодому доведеться відігравати активну і головну ролі будівничих Української Держави...»	
Публікація <i>Анатолія Кендія</i>	43
Розсоха Л. Михайло Токаревський — діяч доби українського національного відродження.....	51
Юренко О. На хвилі революції. Український соціал-демократ Михайло Криворотченко — перший революційний мер Полтави.....	66
Пустовіт Т. Український посол з Полтавщини (штрихи до біографії Павла Чигжевського).....	78
Аліман М. Борис Мартос.....	107
Коротенко В. До питання про генеалогію М.Ю.Порша (за документами Державного архіву Полтавської області).....	129
Нестуля С. З історії пам'яткознавчих центрів України в роки революції та громадянської війни (1917-1920).....	135
Ревежук В. Протибільшовицьке повстання 1920-1922 рр. під проводом А.Левченка.....	152
Пугач О. Герої-повстанці 1920 року (брати Гресі з Чорнух).....	174
Ревежук В., Кочерга Н. Отаман Максим Мандик.....	183
Кішик В. Дядько Максим.....	189
Шемчук В. До питання про навчання Степана Скрипника (Патріарха Метислава) у Полтавській першій чоловічій гімназії.....	197
Ханко В. Культурно-мистецьке життя Полтави початку ХХ століття.....	202
Кузьменко Н. Петлюріана Полтавського краєзнавчого музею.....	210

Наукове видання

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА
ЧИСЛО 4.

МАТЕРІАЛИ П'ЯТИХ ПЕТЛЮРІВСЬКИХ ЧИТАНЬ

Упорядники Микола КУЛЬЧИНСЬКИЙ, Тарас ПУСТОВІТ
Комп'ютерний набір та верстка Олександра ВЕРЕТЕЛЬНИКА

Підписано до друку 27.07.2001 р. *Формат* 60x84/16. *Гарнітура*
Times New Roman Cyr. *Друк* трафаретно-офсетний. *Ум-*
друк.арк. 13.25. *Обл.-вид.арк.* 11.76
Тираж 1000 примірників.

Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства
«Просвіта» ім.Тараса Шевченка. Видавництво «РіК».
36000, м.Полтава, пров. Піонерський, 4.

Віддруковано у видавництві «РіК».

Симон Петлюра. Світлина 1915 р.

Борис Мартос. Світлина поч. XX ст.

Поштівка Бориса Мартоса до Прокопа Понятенка в Полтаву від 7 вересня 1943 р.

Активний діяч Полтавського комітету РУП
Костянтин Шаревський. Світлина поч. XX ст.

Павло Чижевський.
Світлина із спостережної справи. 1885 р.

М. В. Д.
 ДЕПАРТАМЕНТУ
 ПОЛІЦІИ.

5. Делегированному.

28 сент. Сверстна
 Товарищу Павлу Чижевскому
 историю.

2 Сверстна
 1885 г. Сметливою подпоручиком Па-
 влом Павлом Чижевским приписано
 изданной участии в отрядах
 беспорядков, происшедших 9 Октяб-
 ря 1884 года в Киев в день празд-
 ником пятидесятилетия основан-
 ии Императорского Университета; издан-
 сию его личность свидѣнія, что
Чижевский, состоя в 1881 году на воен-
ной службе, отличился срдними
направленіями, выразившими
малодушество, в особом по сдѣ-
леним съ нимъ мѣщанином, кото-
рого онъ подвергнул ка неовинивши

Секретарь
 Департамента
 Поліціи
 С. 182
 С. 11
 Г. 1885 г. 8.

Доповідна записка Департаменту поліції
 про арештанта Павла Чижевського. 1885 р.

начальству, а также находився в чис-
лах именныхъ съ мѣрами, изданными
по сему политическою подполковникомъ.

Слѣдуетъ указать, что сему докладу по
 вышеупомянутымъ обстоятельствамъ данъ
 постановленіе: подчинити Чижевскаго, содѣржа-
 щагося подъ стрѣлкою въ Киев, частному
 надзору полиціи въ замѣдливой кѣдѣ на три
 года, считая время означеннаго надзора съ
 27 Марта 1885 года.

О означенномъ постановленіи Слѣдуетъ ве-
 сти, сродушеніемъ высшата съ сему Киев-
 скому Судебному, Департаменту Поліціи
 ипотомъ катъ изданіемъ Василья Проломѣ-
 тельскаго, для заведенія распоряженій, ка
 подчиненію Чижевскаго, по призыванію по кате-
 ринуръ Василья Николаевича Богдана, суденію;
 частному надзору полиціи въ теченіи вышеука-
 заннаго срока.

Вице-Директоръ Свиргу

Делегированный Гусин

Секретарь
 Департамента
 Поліціи
 С. 182
 С. 11
 Г. 1885 г. 8.

Аттестат

Представителю сего ведомства в г. Санкт-Петербурге... Володимира Андрійовича Порша... 1871 р.

Атестат про службу Володимира Андрійовича Порша, батька Миколи Порша. 1871 р.

Виданий свидѣтели: 1. Имя, отчество, фамилия: Миколай Григорійович Порша 2. Звание: сын Капитана 3. Время рождения: 23 Октября 1871 года

Паспорт Миколи Порша, виданий у грудні 1898 р.

4. Исповедание: Православное 5. Место рождения: Харьковская губерния 6. Состояние или вид хозяйства: холостой

Михайло Токаревський.
Миргород. Світлина 1907 р.

Ніна Стопневич-
Токаревська, дружина
Михайла Токаревського

Борис Стопневич. Світлина близько 1915 р.

Михайло Токаревський.
Світлина кінця 20-х - початку
30-х років ХХ ст.

Михайло Токаревський у своєму садку. Львів.
Світлина 1965 р.

Михайло Токаревський із сестрою Свямпією
та племінницею Ніною Григорівною Філянською.
м.Конаково. Світлина близько 1959 р.

Могила Михайла Токаревського на Янівському
цвинтарі у Львові

Максим Петрович Кішик
(дядько Максим).
Державний архів Полтавської
області (особовий фонд Василя
Кішика). Світлина 1913 р.

Сергій Гресь. Володимир Гресь (отаман Гонга).

Диканська молодь у національному вбранні.
Державний архів Полтавської області
(особовий фонд Василя Кішика). Світлина 1913 р.

Максим Мандик.

**ВИДАННЯ ЗБІРНИКА
“ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА”
УМОЖЛИВИЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО
“ПРОСВІТА”**

**ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(ГОЛОВА – ПАВЛО МОВЧАН),
А ТАКОЖ ЖЕРТВОДАВЦІ З США:**

1. Комітет допомоги Україні. Центральне Нью-Джерзі
2. Сестринство Св.Покрови при Церкві-Пам'ятнику, С.Бавид-Брук
3. Н.Л.Косовський
4. Олексій і Любов Шевченки
5. Сестринство Св.Ольги при катедрі Св.Андрія, Вашингтон
6. Іван і Марія Стойки
7. Олександра Кочман
8. А.Онуферко
9. І.Р.Стратієнко
10. Валентин Кохно
11. Галина Король (від Комітету допомоги Україні)

**УСІМ ЖЕРТВОДАВЦЯМ ВИСЛОВЛЮЄМО
ЩОНАЙСЕРДЕЧНІШУ ПОДЯКУ.**